
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
СРЕМ

Главни уредник:
Мр Ђорђе Ђурић

Редакција:
Др Ненад Лемајић
Др Љубодраг Димић
Нада Симић-Лемајић

Лектор:
Татјана Пивнички-Дринић

Превод резимеа:
Јелена Фаранов

Издавач:
Историјски архив „СРЕМ”

Тираж:
500

Штампа:
ГРАФАМПРОМЕТ
Рума, Јована Суботића 33

ISBN: 1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

5

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2006.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ” штампан је захваљујући материјалној помоћи Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије и Општине Сремска Митровица.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Милан Кољанин: *Холокауст у Срему 1941–1942. године – The Holocaust in Srem in 1941–1942* 9

Ђура Харди: *Виљем Другет – закупац мале и велике десетине у „сремској земљи" 1330. године – William Drugeth the Leaseholder of low and high Tithe in „Terra Sirmiensis" in 1330* 33

Никола Л. Гаћеша: *Земљишни власнички односи у Војној крајини и оснивање земљишних заједница и имовних општина у граничарском делу Срема – Land Ownership in the Military Frontier zone and Establishment of Land Communities and Property Municipalities in the Frontier Part of Srem* 49

Душко М. Ковачевић: *Манастир Велика Ремета у XVIII веку – Velika Remeta Monastery in the XVIII Century* 64

Момир Самарџић: *Преговори српске и аустроугарске владе о изградњи моста на Сави код Сремске Митровице – Negotiations between the Serbian and austro-hungarian Goverment about the Construction of a Bridge on the Sava River in Sremska Mitrovica* 78

Радомир Ј. Поповић: *Учитељи из Срема у школама Шабачког округа у четвртој и петој деценији XIX века – Teachers from Srem in the Schools of the Šabac District in the 4th and 5th Decade of the 19 Century* . . . 94

Никола Жутић: *Римокатоличење и кроатизација Срба у Славонији и Сријему (XV–XX вијек) – Conversion to Roman Catholicism and croatization of Serbs in Slavonia and Srem (XV – XX Century)* 106

Владан Гавриловић: *Земунски магистрат у Револуцији 1848–49. године – Zemun Magistracy in the Revolution 1848–1849* 126

Снежана Божанић: *Заједничке међе и границе Дечанског и Бањског властелинства – Shared Boundaries and Borders of Decani and Banja feudal Estates*. 136

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Славко Гавриловић: *Подаци из 1759. године о земљишту и обавезама сељака Вуковарског спахилука – 1759 Data on the Land and Duties of Farmers from the Vukovar Estate* 153

Горан Васин: *Освећење обновљене српске цркве у Сремској Митровици 1891. године – Consecration of the Restored Serbian Church in Sremska Mitrovica in 1891* 165

Ненад Нинковић: *Четири позива за амнестију граничарских дезертера између 1805. и 1814. године – Four Calls for Amnesty of Frontier Deserters between 1805 and 1814* 176

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Михаел Антоловић: *Историографска радионица Ерика Хобсбаума – Historiographical Workshop of Erik Hobsbaum* 201

Александар Касаш: *Историјске контроверзе о Сремском фронту 1944/1945. године – Historical Controversy about the Srem Front in 1944/1945* . . 225

Драган Тубић: *Сремски Бранковићи у историографији – The Branković Family from Srem in Historiography* 232

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Снежана Божанић: *Ненад Лемајић, Српска елита на прелому епоха – Nenad Lemajić, Serbian Elite at the Turn of Epochs* 245

Михаел Антоловић: *Хитлер у својој епохи – Hitler in his Epoch* 251

Борис Стојковски: *Чарлс Рос, Ратови ружа – Charles Ross, War of the Roses* 259

Мирослав Павловић: *Френклин Л. Форд, Европа у доба револуција 1780–1830 – Frenklin L. Ford, Europe in Age of Revolutions 1780–1830.* 264

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ARTICLES AND TREATISES

УДК 94(497.113)"1941/1942":341.485(=411.16)

Милан Кољанин
Институт за савремену историју – Београд

ХОЛОКАУСТ У СРЕМУ 1941–1942. ГОДИНЕ

Сажетак: На основу архивских и објављених извора, као и литературе, у раду је приказан ток спровођења уништења јеврејског народа (холокауста) на територији Срема у Другом светском рату. Срем је у то време био у саставу фашистичке (усташке) Независне Државе Хрватске, која је одмах по проглашењу приступила спровођењу геноцидног програма уништења Срба, Јевреја и делимично Рома. Уништење Јевреја у хрватској држави је било део општег тока „коначног решења јеврејског питања" у Европи под доминацијом националсоцијалистичке Немачке и углавном је завршено до краја лета 1942. Највећим делом оно је извршено у логорима смрти саме усташке државе, углавном у Јасеновцу, а мањим делом у немачким логорима смрти на територији окупиране Пољске.

Кључне речи: Други светски рат, Јевреји, холокауст, националсоцијализам, хрватски фашизам, усташе, Независна Држава Хрватска, Срем, логори смрти, Јасеновац, Аушвиц – Биркенау.

Уништење целокупног јеврејског народа на просторима под влашћу или доминацијом националсоцијалистичке Немачке у време Другог светског рата је, по масовности и суровости, злочин без преседана у савременој историји. У овом злочиначком подухвату у мањој или већој мери су били ангажовани сви најважнији полицијски, војни, управни, ратноприврени и други органи Хитлеровог Великонемачког рајха. Процес уништења је трајао практично до последњих дана нацистичке државе.[1] На безбројним стратиштима и у логорима смрти животе је изгубило око шест милиона Јевреја, од тек рођених беба до немоћних стараца, чиме су готово потпуно уништене европске јеврејске заједнице, пре свега оне најбројније у источној Европи.

За уништење Јевреја у немачкој пропаганди и службеној преписци коришћен је еуфемизам „коначно решење јеврејског питања" („Endloesung

[1] Danijel Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i holokaust,* Beograd 1998.

der Judenfrage").[2] Већ током рата, за овај злочин, али и друге масовне злочине, почео је да се користи термин *геноцид.* После 1945. године тај термин је широко прихваћен и добио је своје место у међународном и националним правима, називима институција и историографији, али се показао неподесним да означи специфичности и јединственост ове историјске појаве. Стога је у другој половини педесетих година почела да се користи старозаветна реч у грчком преводу, *холокауст,* чије значење је приношење жртве потпуним спаљивањем. Од шездесетих, а нарочито од седамдесетих година прошлог века ова реч се изузетно раширила у јавности, научним публикацијама, називима институција, понекад упоредо са термином *геноцид.* Од седамдесетих година почела је да се користи још једна старозаветна реч у свом хебрејском облику *шоа,* која значи катастрофално уништење.[3] Време ће показати која од ових речи ће преовладати за означавање историјског феномена који је постао један од ужасних симбола двадесетог века.

1

После агресије осовински сила на Краљевину Југославију 6. априла 1941, окупације и поделе њене државне територије, и југословенски Јевреји су дошли под удар „коначног решења јеврејског питања". Процес уништења се одвијао неравномерно у разним окупационим зонама и првенствено је зависио од тога да ли је одређено подручје Југославије дошло под немачку окупациону управу, или је додељено некој од немачких савезничких или сателитских земаља. Ова чињеница је имала пресудан значај јер су уништењу прво изложени Јевреји на немачком окупационом подручју, мада и овде постоји један важан изузетак. Уопште узев, остали чиниоци који су битно утицали на процес уништења на појединим окупационим подручјима Југославије били су: карактер режима, приоритети у унутрашњој политици, спољнополитички положај, састав становништва, као и бројност и место Јевреја у друштвеној структури.

---

[2] Peter Longerich (Hrsg.), *Die Ermordung der europaeischen Juden. Eine umfassende Dokumantation des Holocaust 1941–1945,* Muenchen 1990.

[3] John K. Roth – Michael Barenbaum (ed.), *Holocaust. Religious and philosophical implications,* New York 1989, 43–44; *Holocaust* (Uriel Tal), u: *Encyclopedia of the Holocaust,* New York, London, 1990, knj. II, 681.

Неколико дана после осовинске агресије на Југославију уочи свечаног уласка окупационих трупа у Загреб, 10. априла 1941. под покровитељством немачких званичника проглашена је Независна Држава Хрватска (НДХ). Окупационе немачке и италијанске трупе постепено су предале власт новој држави која је обухватала готово све просторе које је екстремни хрватски национализам сматрао својим: Хрватску, Славонију, Срем, део Далмације и Хрватског приморја, Босну и Херцеговину. Релативно брзо и успешно организовање нове власти није било само последица велике војне премоћи агресорских сила и њихове одлуке да се створи сателитска Велика Хрватска. На овакав развој догађаја великим делом је деловао велеиздајнички чин потпредседника југословенске владе Влатка Мачека, политичког вође већине Хрвата, који је одмах после проглашења НДХ позвао своје присталице и власти Бановине Хрватске да буду лојалне и помогну нове власти. Паравојне страначке формације Хрватске сељачке заштите и Хрватске грађанске заштите биле су практично прве наоружане војне формације нове државе и управо њени припадници, сада под новим именом, починили су прве масовне злочине. Ипак, најважније полуге власти су држале малобројне усташе које су са својим вођом („Поглавником") Антом Павелићем на челу стигле у земљу 15. априла 1941. Осим владајуће Хрватске сељачке странке, подршку новој држави пружила је и традиционално веома утицајна Римокатоличка црква, од највиших прелата до парохијског свештенства.[4] Та подршка није изостајала до последњих дана ове монструозне државе, као ни нешто дискретнија подршка Ватикана, и поред свих сазнања о обиму и карактеру њених злочина.[5]

Усташки антисемитизам није потицао само од утицаја нацистичке Немачке него и из сопствене идеолошке традиције и политичких циљева. Један од најзначајнијих извора антисемитизма у усташкој идеологији било је и католичко оспоравање либерализма, тако да није необично да су најснажније упориште усташе имале управо у римокатоличком клеру. Створена је идеолошка матрица која је била основа за стереотип да су смртни непријатељи хрватског народа и његове државе не само Југославија и Срби, него и Јевреји. Јеврејство не жели националну самосталност Хрватске јер

4 *Katoliki list,* br. 17, 5. svibanj 1941, 197–198, prema: Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj,* Zagreb 1948 (reprint Beograd 1986), 550–552; Марко Аурелио Ривели, *Надбискуп ђеноцида,* Никшић 1999, 45–51. и passim.

5 John F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust,* New York 1980, 147–165.

извлачи користи из националног хаоса и експлоатише хрватски народ. Југославија је постала обећана земља јеврејства које се одужило Београду тако што је одано југословенству.[6] Постоје извори који сведоче да су усташке вође већ тридесетих година током емиграције у Италији усвојиле „елиминационистички програм" који је обухватао не само највеће непријатеље у пројектованој Великој Хрватској, Србе, него и Јевреје.[7]

Програм усташке терористичке организације „Начела хрватског усташког покрета" добио је у НДХ значај највишег државног акта – устава. У овом документу предвиђено је стварање Велике Хрватске до „повијесних граница" на Дрини, Сави и Дунаву, државе у којој ће одлучивати само Хрвати по пореклу и по крви, као и стварање „чистог хрватског животног простора".[8] Тиме је овај програм постао државна политика, а његово остварење национални задатак првог реда. Прокламовани циљ НДХ, стварање национално и верски (римокатолички, уз признату равноправност муслимана) хомогене државе Хрвата свим расположивим средствима, значило је уништење целих народа, Срба, Јевреја и Рома (не и муслиманских Рома), односно трећине становништва сопствене државе. Ово је био убилачки подухват без преседана какав себи као циљ није била поставила чак ни националсоцијалистичка Немачка.

Већ првих дана по проглашењу фашистичке хрватске државе, проглашен је низ закона (у облику декрета) којима је „правно" санкционисана већ постојећа пракса насиља, обесправљивања и пљачке, а убрзо и масовних убистава и остваривања геноцидног државног програма. Један од првих и најзначајнијих закона који је донела нова влада био је *Законска одредба за обрану народа и државе* од 17. априла 1941. којом је уведено ванредно стање у држави. Једном растегљивом и уопштеном формулацијом за злочин велеиздаје је ретроактивно могао да буде оптужен свако, а тиме и осуђен на смртну казну. Одмах су основани и ванредни „народни судови" који су судили по правилима преког суда.[9]

---

6 Ладислаус Хори – Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945,* Београд 1994, 38–39; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše,* drugo izdanje, Zagreb 1983, 241.

7 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu,* Zagreb 2001, 97.

8 L. Hori – M. Broscat, *Ustaška država Hrvatska,* 116–117; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945,* Zagreb 1978, drugo izdanje, 21–25; Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija,* Zagreb 1983, 117.

9 *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, godina 1941, godište I,* Zagreb b.g., 8 (dalje: *Zbornik zakona i naredaba*).

Закони усташке Хрватске су у првом реду усмерени против Срба и Јевреја, с тим што је за Јевреје донет и посебан низ расистичких антисемитских закона. За мање од два месеца донети су закони за које је нацистичкој Немачкој требало неколико година.[10] То говори да је цела ова антисрпска и антијеврејска легислатива морала бити већ раније припремљена. Међу антисемитским законима најважнија су била три донета већ 30. априла 1941: *Законска одредба о држављанству, Законска одредба о расној припадности* и *Законска одредба о заштити аријске крви и части Хрватског народа.* Њима су следиле следеће антисемитске наредбе и закони: *Наредба о забрани запослења женских особа у неаријским кућанствима* 6. маја 1941, *Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа*, *Наредба о устројству и дјелокругу рада раснополитичког повјеренства, Наредба о утврђивању расне припадности државних и самоуправних службеника и вршитеља слободних академских звања, Наредба о промјени жидовских презимена и означавању Жидова и жидовских твртки,* као и *Законска одредба о надлежности за рјешавање жидовског питања* од 4. јуна 1941.

Осим физичког уништења Јевреја, један од основних циљева власти НДХ била је експропријација њихове имовине. Она је прво вршена као отворена пљачка имовине. Први талас пљачке су спроводили припадници усташких власти и њој блиске „заслужне" особе, затим инвазионе немачке трупе и фолксдојчери, чему су следила изнуђивања новца и драгоцености („контрибуције") од јеврејских заједница, исељавање из одређених делова града и станова. Упоредо је доношен низ закона и наредби којима је „правно" уређена и ова област. *Законском одредбом о сачувању хрватске народне имовине* од 19. априла 1941. проглашени су правно ништавним сви послови са Јеврејима два месеца ретроактивно уколико прелазе износ од 100.000 динара. Истог дана донета је и *Законска одредба о именовању повјереника код привредних подузећа* на основу које су постављани комесари у јеврејским и српским предузећима. Нови корак ка експропријацији биле су *Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка* и *Законска*

---

10 Према немачким обавештајним изворима за Југоисток, „Млада хрватска држава најбрже је издала законе по угледу на нирнбершке јеврејске законе, који су равномерно важили за Јевреје и Србе. То је довело до најжешћих прогона Срба, и претворило се у један верски рат против православне цркве"; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije,* tom XII, knj. 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, Beograd 1973 (dalje: *Zbornik NOR*), 573, 579; Komandant oružanih snaga na Jugoistoku, Ic, Izveštaj o situaciji na Balkanu, 2. novembar 1941.

одредба о обвезној пријави иметка жидова и жидовских тврдки од 5. јуна 1941.

Завршетак овог процеса означило је доношење *Законске одредба о подржављењу жидовске имовине* 30. октобра 1942. којом је у власништво НДХ пренета сва имовина Јевреја „као и све заоставштине таквих особа умрлих послије 10. вељаче 1941".[11] До тада је хрватска држава учинила све што је могла да ово „умирање" буде што масовније, односно да сви Јевреји под усташком влашћу буду лишени живота.

Упоредо са доношењем закона и наредби, усташке власти доносиле су и друге дискриминаторске и понижавајуће мере за Јевреје. Медији и усташки прваци у својим јавним иступима започели су жестоку антисемитску кампању у којој су Јевреји (најчешће упоредо са Србима) по обрасцу нацистичке пропаганде, приказани као највећи непријатељи сваког, па и хрватског народа. Најављиване су најоштрије мере са образложењем да „без рјешења жидовског питања нема коначног смирења на југоисточном простору".[12] Иако је масовно насиље имало и своје „законско" покриће, оно је често вршено само на основу наредбе полицијских власти. Хапшења истакнутих припадника јеврејске заједнице вршили су првих дана окупације припадници немачке Оперативне групе полиције, али су они после ислеђивања у Загребу или Грацу углавном пуштени.

Надлежност у „коначном решењу јеврејског питања" у НДХ у потпуности је имала хрватска усташка држава.[13] После првих хапшења и интернирања истакнутих припадника загребачке јеврејске заједнице априла 1941. у логор Керестинец, крајем наредног месеца почела су масовна хапшења јеврејске омладине у Загребу. Ова хапшења су од 21. јуна 1941. достигла врхунац тако да је у хрватској престоници похапшен највећи део јеврејских омладинаца, односно највиталнији део заједнице. Хапшења су коинцидирала са почетком напада Немачке и њених савезника и сателита на Совјетски Савез у чему је учествовала и НДХ. Интернирање загребачких

11 *Zbornik zakona i naredaba, 1941,* 10, 13, 42–44, 59, 83, 129–130, 134, 138–155; Isto, *1942,* 1346–1348; vid. i: Nikola Živković – Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Izabrana dokumenta,* Beograd 1998, 78–97, 100, 150–156.

12 *Hrvatski narod,* 20. travanj 1941. Према Павелићевој изјави јеврејско питање ће се „радикално ријешити према расним и према господарственим гледиштима"; Исто, 6. свибањ 1941.

13 I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu,* 105–131, 162–214; *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji,* Beograd 1952, 54–57.

Јевреја је било усташки прилог борби против „Светског Јеврејина" и његове бољшевичке еманације у сопственој држави. Тиме је „коначно решење" у НДХ ушло у своју фазу концентрације и екстерминације.

Масовни прогони Јевреја коинцидирали су са много масовнијим покољима српског становништва који су изазвали спонтано организовање и отпор, затим и устанке у појединим крајевима. Ради смирења Срба уочи Видовдана, 26. јуна 1941. проглашена је *Изванредна законска одредба и заповјед* усташког Поглавника. Посебна одредба овог закона посвећена је Јеврејима, којима је приписана колективна кривица и одређена иста таква казна: интернирање „*у заточеничка збиралишта под ведрим небом".* У време проглашења овог закона, већ близу месец дана постојао је концентрациони логор у Госпићу који је са својим подручним логорима-стратиштима (Јадовно и десетине јама на Велебиту, затим Слана и Метајна на острву Пагу) био први логор смрти хрватске државе.[14]

Пре довођења јеврејских заточеника у логор Госпић почетком јула, већ се уходала убилачка машинерија која је током наредна скоро два месеца прогутала десетине хиљада жртава из разних крајева НДХ.[15] Поступак при хапшењу, затварању, затим током транспорта и боравка у логорима пре егзекуције био је ванредно суров. „Страховити злочин извршен је над једним дететом приликом утовара жена и деце у камионе у сабиралишту у Госпићу. Једна Јеврејка замолила је једног усташу да јој подигне дете у камион. Усташа је забио бајонет у дете и тако дете пружио мајци."[16]

Усташки механизам смрти је деловао на примитиван начин убијањем хладним оружјем и бацањем у крашке јаме и у Јадранско море, што је далеко од нацистичке „индустрије смрти". Међутим, треба нагласити да је логор у Госпићу са својим „филијалама" био искључиво логор смрти који је деловао пола године пре него што су своје жртве почели да гутају велики „центри уништења" у окупираној Пољској и Трећем рајху. Тако је усташка хрватска држава имала неславно првенство да је створила први логор уништења у

14 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta,* Beograd–Jasenovac 1986, knj. I, 52, 56–72.

15 Gojko Vezmar, *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941–1945,* Beograd 2004, 107–122; A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac,* I, 17–20; Ante Zemljar, *Haron i sudbine,* Beograd 1988; Mirko Peršen, *Ustaški logori,* Zagreb 1990, 80–102; Narcisa Lengel Krizman, *Logori za Židove u NDH,* u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam,* Zagreb 1996, 91–102.

16 *Zločini protiv Jevreja u Jugoslaviji,* 63.

Европи у којем је, упоредо са Србима, почела систематско уништење Јевреја са своје територије, пола године раније него што је то у својим логорима смрти отпочела и сама нацистичка Немачка.

„Коначно решење јеврејског питања" у НДХ започело је у логору Госпић, али је већ у другој половини августа морало да буде накратко прекинуто. Због масовног устанка српског народа, комуниста и других родољуба током јула и августа 1941, били су угрожени интереси италијанског окупатора који је своју зону контроле са јадранске обале померио у дубину територије НДХ. Усташке власти су стога биле принуђене да брзо евакуишу малобројне преживеле заточенике из Госпића и потраже локацију за нови логор смрти. Она је пронађена у Јасеновцу и околини где је од краја августа 1941. организован највећи концентрациони логор и логор смрти у овом делу Европе са основном наменом да служи за уништење Срба, Јевреја и противника усташке власти.[17] Треба рећи да је овај део хрватске државе био у немачкој интересној зони, али да се процес уништења одвијао без њиховог мешања, чак и од зиме/пролећа 1943. године када су немачке војне и полицијске ингеренције у НДХ биле сличне окупационим.

Као и у другим областима, хрватска влада је настојала да „правно" уреди и питање о упућивању заточеника у логоре. Осим поменутог закона од 26. јуна 1941, то је урађено путем два посебна закона: *Законске одредбе о упућивању непоћудних и погибељних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре* од 25. новембра 1942. и *Законске одредбе о сузбијању насилних и кажњивих чина проти држави, појединим особама и имовини* од 20. јула 1942. Овим, као и другим законима из ове области, само је кодификована дотадашња пракса и „правним велом" прекривено остваривање геноцидног државног програма.[18] Логор Јасеновац је могуће упоредити само са великим нацистичким „фабрикама смрти", пре свега по масовности злочина. Међутим, бестијалност, мржња, убилачки ентузијазам и методи којима су

[17] У својој изјави у истрази 1948. један од заповедника логора Јасеновац бојник (мајор) Љубо Милош је навео и следеће: „Циљ формирања логора био је ликвидација српства, кео целине […] ликвидација Жидова те свих оних који су се противили постојању усташке власти"; A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac,* II, 1020. У хрватској историографији се, иначе, оспорава оваква намена логора у Јасеновцу, који се приказује пре свега као радни логор. Шире у: I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu,* поглавље *O revizionizmu u historiografiji,* 596–618.

[18] Milan Koljanin, *Zakoni o logorima Nezavisne Država Hrvatske,* u: *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti,* Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, Beograd 1997, 13–15; A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac,* I, 20.

уништаване жртве у систему логора Јасеновац до краја априла 1945, када су усташке снаге напустиле логор, вероватно су јединствени чак и у једном таквом ужасном рату какав је био Други светски рат. До пролећа 1942. концентрациони логор Јасеновац је организован са својим испоставама од којих је најважнија била логор у Старој Градишки. Тада је извршена и централизација управе над логорима па је команда логора Јасеновац добила на управу и јеврејски логор у Ђакову. Заточеници овог логора, углавном јеврејске жене и деца из Босне, у време акције уништења Јевреја лета исте године одведени су на јасеновачка стратишта.[19]

У пролеће 1942. механизам за масовно убијање у НДХ, који је свој центар имао у логору Јасеновац, био је потпуно уходан. Усташка надзорна служба је о томе обавестила државни врх који је одмах реаговао. Главни стан Поглавника је 27. априла 1942. упутио допис војном (домобранском), усташком, полицијском и жандармеријском заповедништву у којем је наведено да „Сабирни и радни логор Јасеновац може примити неограничен број заточеника".[20] Овај предмет је био од особите важности и хитности тако да су хрватски полицијски и војни органи одмах поступили по томе. Заповедник усташких војних снага пуковник Томислав Сертић је 1. маја 1942. наредио свим подређеним јединицама да „све комунисте до којих се дође пригодом чишћења извјесног подручја у којем се врши оружана дјелатност одпреми у сабирни логор Јасеновац". Наредног дана шеф генералштаба хрватске војске генерал-поручник витез Владимир Лакса (Laxa) упутио је истоветно наређење свим војним окрузима и јединицама.[21]

Према наведеним наређењима, све полицијске и војне јединице и команде требало је да своје заточенике шаљу у логор Јасеновац, без обзира о коликом броју особа се ради, јер је он оспособљен да прими „неограничен број заточеника". Ова наређења показују и да је настављена сарадња полицијских и војних органа усташке државе на спровођењу њеног геноцидног програма, што ће потврдити и догађаји наредних месеци. У савременој хрватској историографији посвећеној војсци НДХ (домобранима) нема готово ни речи о њеном учешћу у злочинима. Злочини се, иначе, везују

19 Zoran Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo,* Slavonski Brod 1988, 59–92.

20 A. Miletić, *N.d*., 269–270.

21 Архив Војноисторијског института, Београд (даље: АВИИ), фонд НДХ, к-113, рег. бр. 10/20-1; Исто, к-69, рег. бр. 8/1-2.

само за деловање усташа и не приказују се као остварење геноцидног програма усташке државе.[22]

Механизам масовне смрти у логору Јасеновац је био уходан. И поред великог прилива заточеника, нарочито током лета 1942, показало се да је логор оспособљен за убијање великог броја људи, пре свега у великим јамама у уништеном српском селу Доња Градина. У логору смрти Јасеновац највећим делом је спроведено „коначно решење јеврејског питања" у усташкој хрватској држави чије жртве су биле и Јевреји из Срема.

2

У време постојања НДХ Срем је највећим делом био у саставу велике жупе Вука са седиштем у Вуковару. Ово гранично подручје за хрватску државу имало је велики стратешки и економски значај, али је остваривање националних циљева, пре свега „чистог хрватског животног простора", овде наилазило на велике препреке. Преко Срема је прелазила животно важна магистрална пруга чије обезбеђење је било један од приоритета немачког командовања на југоистоку. Срем је имао не само апсолутну српску већину становништва него и снажну немачку националну мањину са њеним интересима и циљевима, који су највећим делом били и циљеви саме Немачке. Заједно са својим сународницима из Баната и Бачке, фолксдојчери из Срема су се уздали у планове о стварању државе подунавских Немаца. Иако су се ови планови показали као нереални, Немци у НДХ, а поготово у Срему и источној Славонији где су били најбројнији, добили су као колективитет изузетан положај у држави и на локалном нивоу су често имали пресудну реч. Они су правно изједначени са Хрватима и имали су са њима привилегован положај у односу на припаднике других народа,[23] пре свега на Србе и Јевреје којима је оспорено и право на сам живот.

---

22 Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941–1945,* Zagreb 2003. Аутор је прихватио терминологију тадашњих хрватских извора тако да устанак доследно назива „побуном" а његове учеснике „побуњеницима". То је у складу са једним од аксиома савремене хрватске историографије по којем се НДХ легитимно бранила од „побуне". При томе су, истина, почињени и неки злочини, али само као одговор на злочине „побуњеника".

23 Петар Вукелић, *Окупациона власт и систем националне дискриминације у Срему за време 'Независне Државе Хрватске',* Зборник за друштвене науке Матице српске, бр. 35, Нови Сад 1963, 105–112.

Према споразуму између хрватског вође Павелића и вођства фолксдојчера, на чело велике жупе Вука постављен је адвокат из Бачке Паланке др Јакоб Еликер. Он је истовремено био и сарадник немачког обавештајног центра у Осијеку, односно Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности (Einsatzgruppe Sipo und SD).[24] Домаћи Немци су заузимали и низ важних положаја у власти на нижем нивоу и у полицији. Источни Срем („Земунски троугао") је због привредног и стратешког значаја за немачко војноокупационо подручје у Србији до 10. октобра 1941. био само формално у усташкој држави. И када је дошао под пун хрватски суверенитет, то је било уз ограничења.[25] Српско становништво у Срему је било жртва прогона, пљачки и убистава, али све до краја лета 1942. није било изложено спровођењу геноцидног програма тако масовно као у неким другим крајевима усташке Хрватске. Све ове околности на одређен начин су се одразиле и на „коначно решење" у Срему.[26]

У Срему је живела релативно мала али економски јака јеврејска заједница. Њени припадници су углавном живели у већим центрима, Земуну, Вуковару, Винковцима, Руми, Илоку и Сремској Митровици, и били су оријентисани ка највећој јеврејској заједници у Славонији, осјечкој. Према попису становника из 1931. у Срему је живео 446.591 становник, од чега је било 216.350 (48,44%) православних односно Срба, 182.224 (40,8%) римокатолика, 35.345 (7,91%) евангелиста и 12.782 (2,86%) становника осталих вероисповести. Међу њима је било и 1.811 Јевреја. Међу њима је било и 200 јеврејских избеглица, значи домаћих Јевреја било је 1.611. Овде нису урачу-

24 *Nemačka obaveštajna služba u Jugoslaviji,* Beograd 1958, knj. V, 72, 138, 411, 463.

25 Жарко Атанацковић, *Срем у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији,* Београд 1968, 51, 76–110; Antun Miletić, *The Volksdeutschers of Bosnia, Slavonia and Srem Regions in the Struggle against the People's Liberation Movement (1941–1944),* u: *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945,* Belgrade 1977, 559–583.

26 О хрватско-немачким супротностима у Срему вид. извештај великог жупана Еликера министру унутрашњих послова од 21. августа 1941. Еликер се прибојавао да ће због прогона и убистава Срби узети оружје у руке и да због свега тога трпи и привреда; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata,* tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske,* Slavko Vukčević (ur.), Beograd 1993, 551–554 (dalje: *Zločini NDH*).

нати Јевреји из Винковаца.[27] Према прорачунима Едуарда Мосбахера,[28] у Срему је 1938. живело 2.194 Јевреја, односно њих 1.560 без Винковаца (634). Ако апстрахујемо различите године које се пореде, то би значило да су Јевреји уочи рата сачињавали свега 0,34% до 0,36% становништва Срема што је мање од просека у целој држави и у самој Хрватској.

Одмах по уласку немачких окупационих јединица и успостављању хрватске усташке власти, Јевреји су били изложени разним облицима понижавања и малтретирања, а њихова имовина је великим делом опљачкана. Као и у другим деловима државе, власти су, упоредо са прогоном Срба, почеле да спроводе антијеврејске законе и наредбе при чему је у одређеним срединама „маштовитост" мучитеља још више отежавала положај Јевреја. Већ првих дана опљачкани су и демолирани јеврејски храмови и станови јеврејских свештеника. Храмови у Руми и Сремској Митровици су после пљачке делимично, касније и потпуно уништени. На месту храма у Руми власти су 1943. формирале прихватни логор за таоце. Демолирани храм у Земуну претворен је у магацин, а храм у Вуковару коришћен је лета 1941. као затвор у коме су прикупљени сви јеврејски мушкарци из града. Њих су данима мучили полицајци и фолксдојчери док нису платили „контрибуцију" од три милиона динара. Од 15. августа до 8. новембра исте године синагога је поново служила као затвор за вуковарске Јевреје одакле су одвођени на тежак физички рад. И зграда винковачке синагоге служила је властима као затвор и мучилиште за Јевреје, као и Жидовски дом из кога су затвореници пуштени после плаћања откупнине.[29]

---

27 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године,* књ. 2, Београд 1938, 48–61; *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини против Јевреја (Истребљење, депортација, мучење, хапшење, пљачка),* Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Нови Сад 1945 (даље: *Злочини против Јевреја у Војводини*), 35–37.

28 Eduard Mosbaher, *Jugoslovenski Jevreji u svetlosti statistike,* Jevrejski narodni kalendar, god. VI, Beograd 5701/1940–1941, 122–124.

29 *Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944, књига 2, Срем, свеска 1*, Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Нови Сад 1946, 41–49, 87; (даље: *Саопштења о злочинима, Срем*); *Злочини против Јевреја у Војводини*, 333–335; Архив Србије и Црне Горе, Београд (даље: АСЦГ), фонд 110, 690-138, изјава Руже Вајс рођене Краус пред КЗВ; Божидар Пауковић, *Румски Јевреји,* Рума 1996, 31–43; Tomo Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Zagreb–Osijek 2002, 400–402. Слично је било и у другим местима са бројним фолксдојчерима; Vladimir Geiger, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini,* Zagreb 2001, 21, 146.

Као и у другим деловима НДХ, и Јевреји у Срему су били изложени дискриминацији, пљачки, понижавању и злостављању и пре доношења закона и наредби којима су ове мере добиле „правну" санкцију. Њих су спроводили како полицијски (редарствени) тако и усташки органи који су у томе складно сарађивали са осталим државним установама. Главни полицијски орган је било Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) као независна и главна полицијска установа у земљи са мрежом установа (редарстава) нижег нивоа. Средином августа 1941. основана је Усташка надзорна служба (УНС). Њен први уред – Усташко редарство, био је подељен на три одсека: комунистички, жидовски и српски. Други уред – Усташка обавјештајна служба, хапсио је и спроводио истрагу. Трећи уред – Усташка обрана, био је посебна војно-полицијска формација која је организовала и управљала концентрационим логорима и логорима смрти и вршила масовне егзекуције у њима. На челу Равнатељства и Усташке надзорне службе налазио се Еуген Кватерник, који је био директно подређен државном вођи Павелићу. Ови органи су вршили полицијску власт упоредо и у сарадњи са „редовним" полицијским органима подређеним Министарству унутрашњих послова.

У великим жупама полицијску власт су вршиле жупске редарствене области преко својих испостава, у градовима предстојништва градских редарстава и котарске области у котарима (срезовима). Жупска редарствена област велике жупе Вука имала је испоставе у Винковцима, Вуковару, Сремској Митровици, Сремским Карловцима, Петроварадину и Земуну. Упоредо је постојала и усташка организација са својим организационим јединицама и масовним организацијама.[30] Управитељ испоставе Жупске редарствене области у Вуковару је био др Бранимир Ђиковић, чији заменик је био Отмар Шилд (Ottmar Schield). У суровости према Јеврејима истицао се и Еуген Ђурић, шеф испоставе Жупске редарствене области у Сремској (тада Хрватској) Митровици, до рата члан Хрватске сељачке странке.[31] За њима нису заостајали ни Рудолф Лендрец, шеф усташког редарства у истом граду, Антон Бауер, шеф полиције у Руми, и бројни други виши и нижи припадници полицијских и усташких установа.

---

30 Душан Лазић, *Орѓанизација ūолицијско-обавеūтајне службе 'Независне Државе Хрваūске',* Зборник за историју Матице српске, бр. 7, Нови Сад 1973, 144–147, 176–177; M. Koljanin, *Zakoni o logorima,* 20–30.

31 Музеј Војводине (даље: МВ), микрофилм НДХ, 19. 855/1-524.

Осим припадника усташке хрватске власти, мере против Јевреја су често спроводили припадници немачке националне мањине, било „спонтано" као припадници Културбунда, било у саставу разних војних и паравојних формација (Einsatzstaffel, Deutsche Mannschaft kasnije Heimatwacht). Фолксдојчери су били и на неким важним местима у полицијском апарату, пре свега у источном Срему где су имали снажну организацију и били су изразито безобзирни у прогону Јевреја. Као један од најсуровијих упамћен је Рудолф Тајс (Rudolf Theiss), функционер Културбунда и шеф полиције у Земуну, коме су помагали инж. Ернст Егер и његова сестра Грета Холцшуф (Holzschuff), као и бројни други.[32]

У прогону Јевреја фолксдојчери се нису руководили само расистичким антисемитизмом који је већ пре рата постао важан део њиховог погледа на свет, него и сасвим практичним разлозима. Они су настојали да преузму јеврејску имовину и ојачају сопствену привредну и политичку снагу и утицај. Питање расподеле опљачкане јеврејске (и српске) имовине било је чест предмет спорења фолксдојчера и хрватских власти. Ипак, остале мере против Јевреја они су сложно спроводили. И овде су тон антијеврејској кампањи умногоме давали централни хрватски листови као што је био *Hrvatski narod,* као и листови који су излазили у Срему: винковачки *Hrvatski branik* и земунски *Graničar.* Позиви на прогоне и пљачку Јевреја пунили су и ступце друге фолксдојчерске штампе у НДХ, дневнике и недељнике *Slawonischer Volksbote (Grenzwacht), Neue Zeit, Volk am Pflug.*[33]

Антијеврејске мере биле су једно од првих обележја усташке власти у Срему. Једна од првих мера друштвене изолације било је одузимање радио-апарата, а одмах затим Јевреји су пописани, обележени жутом траком са написом *Jude – Židov* (касније замењено жутом округлом значком са словом „J"). Јеврејске радње су такође обележене, а у њих су убрзо постављени повереници – комесари који су најчешће касније ту имовину и присвојили. То су углавном били припадници и симпатизери усташке власти и истакнути фолксдојчери који су се тако преко ноћи обогатили.[34] Уз забрану кретања ван места становања, Јевреји су имали и обавезу свакодневног пријављивања у полицији, уведен им је полицијски час од 20 часова увече до

32 *Злочини против Јевреја у Војводини,* 333–335.

33 T. Šalić, *Židovi u Vinkovcima*, 94–95, 427; V. Geiger, *Nijemci u Đakovu,* 146.

34 Међу њима је био и Еуген Ђурић, шеф полиције у Сремској Митровици; МВ, мф. НДХ, 19.855/1-524.

8 часова ујутро, док им је недељом и католичким празницима забрањено свако кретање. На пијаци су могли да купују тек после 10 часова када је мало шта могло да се купи. Забрањено им је посећивање јавних места – кафана, биоскопа, паркова, купалишта, коришћење јавног превоза, становницима је забрањено да се друже са Јеврејима и да тргују са њима. Нешто касније Јевреји су отпуштени из јавних служби. У Земуну је месни Културбунд основао „Контролу Јевреја" („Judenkontrolle") која је одмах пописала све Јевреје и њихову имовину. Показало се да је то начин да се имућнији Јевреји, а затим и остали, уцене да плате „кауцију", односно да се опљачкају. [35]

Убрзо је уведен и присилни рад за све Јевреје од 16 до 60 година старости, а ова обавеза је често погађала и Јеврејке. У складу са антисемитским стереотипом о Јеврејима који се баве само шпекулацијом и паразитским искоришћавањем народа чије гостопримство злоупотребљавају, присилни рад је и у Срему за њих требало да буде казна скопчана са што већим понижењима. Морали су да раде најтеже и најпрљавије послове, као што су прање јавних нужника голим рукама, чишћење улица, прање војних возила, преношење тешких терета на железничким станицама и пристаништима, сахрањивање убијених Срба и рушење храмова Српске православне цркве. При томе су били изложени погрдама и малтретирању не само немачких војника, стражара и полицајаца, него и група пролазника. У Сремској Митровици фанатизована маса од око 100 људи (осим Хрвата било је и Немаца и Мађара) опљачкала је синагогу и стан кантора Вајсбергера при чему су својим кућама носили све покретне ствари: намештај, слике, клупе, светиљке. „Послужили су се секирама, крамповима, чекићима само да би нешто могли одвалити и однети."[36] Маса је на улицама физички нападала и вређела Јевреје. Приређена је и погрдна поворка у којој су Јевреји морали да улицама вуку кола као коњи. Иако тежак болесник, кантор Вајсбергер је отеран на тешке радове, где је убрзо умро. Слични призори могли су да се виде и по осталим сремским насељима где су живели Јевреји.[37]

---

35 АСЦГ, 110-690-74 до 81, изјава др Брандајса Лава пред КЗВ.

36 АСЦГ, 110-691-225, Поступак против тзв. неаријеваца.

37 АСЦГ, 110-690-98 до 100, изјава Кишицки Абрама из Шида пред КЗВ; Исто, 110-691-170, изјава др Киршнера Славка пред КЗВ; *Злочини против Јевреја у Војводини,* 337–349; Filip David, *Pod sretnom zvezdom,* u: Jaša Almuli, *Živi i mrtvi. Razgovori sa Jevrejima,* Beograd 2002, 135–136; Ervin Miler, *Jasenovac. Sećanja preživelog logoraša,* Zbornik 7,

3

Терор над Јеврејима у Срему био је саставни део целокупне хрватске политике „коначног решења", али је имао и неке специфичности. Прогони Јевреја релативно дуго спровођени су углавном на локалном нивоу при чему су извршиоци често били суседи и познаници жртава. Осим дискриминације, пљачке и присилног рада, до пролећа 1942. у Срему је релативно мали број Јевреја убијен или је страдао од мучења. До тада, „коначно решење јеврејског питања" већ је обухватило друга подручја усташке државе и одвијало се депортовањем у логоре, углавном у Јасеновац. Иако је за све Јевреје допремање у логор Јасеновац значило смртну пресуду, она је била одложена за радно способне који су имали одређена стручна знања за рад у логорским радионицама и полуиндустријским погонима. Жене, деца и сви други радно неспособни Јевреји, одмах по допремању у логор убијани су на логорским стратиштима.

До пролећа 1942. у јасеновачки логор су из Срема (и источне Славоније) упућивани углавном појединци и мање групе, при чему је један од чешћих разлога било уклањање власника ради присвајања његове имовине. Најбројније групе су биле упућене из Винковаца и Вуковара. Прва од њих је била група од 64 винковачка младића која је упућена 7. новембра 1941. Наредног дана у јасеновачки логор су упућени и јеврејски мушкарци из Вуковара, до тада заточени у градској синагоги.[38] Према једном списку који су тајно водили интернирци логора Јасеновац до јануара 1942. види се да је број јеврејских заточеника из Срема био веома мали. По њему може да се закључи и да су они који су недавно упућени готово сви већ изгубили живот. Од 1.189 заточеника са списка, било је 1.134 Јевреја и 55 католика. Од 1.134 Јевреја, било је 16 из Срема (Вуковар 5, Сремска Митровица 4, Винковци 3, Рума 2, Илок и Земун по 1). Дакле, они су сачињавали само 1,41% од укупног броја јеврејских заточеника са овог списка.[39]

Оспособљавање логора смрти у Јасеновцу да прими „неограничени број заточеника" крајем априла 1942. текло је упоредо са кључним догађајима у „коначном решењу јеврејског питања" које је спроводила нацистичка

Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1997, 292–294; Jovanka Dražić, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica 1998, 47–51.

38 T. Šalić, *Židovi u Vinkovcima*, 433; АСЦГ, 110-690-138, изјава Руже Вајс рођене Краус пред КЗВ.

39 A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac,* I, 117–142; *Zločini NDH,* 938–969.

Немачка. Од краја јесени 1941. до лета 1942. године у окупираној Пољској један за другим започињали су свој ужасан рад „центри уништења" („Vernichtungszentren"). То су били логори смрти са гасним коморама за масовно убијање заточеника и крематоријумима за спаљивање њихових тела. Процес масовног уништења започео је децембра 1941. у логору Кулмхоф (Хелмно), а фебруара 1942. стављене су у погон инсталације за убијање у највећем од свих логора смрти, Аушвицу (углавном у логору Аушвиц–Биркенау). Наредног месеца жртве је почео да гута и логор Белзец, у априлу логор Собибор, јула логор Треблинка и септембра 1942. логор Лублин (Мајданек).[40]

Упоредо са градњом инсталација за масовно уништавање људи, у врху нацистичке Немачке усклађен је рад најважнијих државних органа на спровођењу потпуног уништења јеврејског народа. У берлинском предграђу Ванзе 20. јануара 1942. одржана је конференција под председништвом Рајнхарда Хајдриха. Он је био не само заменик Хајнриха Химлера и шеф свих немачких полицијских служби, него је био задужен и за „коначно решење". На овој конференцији државних секретара најважнијих немачких министарстава током сата или сата и по донете су битне одлуке о координацији рада у процесу „евакуације" и „коначног решења јеврејског питања". Иза ових еуфемизама, чије право значење су знали сви учесници састанка, стајала је операционализација процеса уништења Јевреја из Немачке, као и из окупираних, савезничких и сателитских земаља.[41]

„Коначно решење" у НДХ до пролећа 1942. захватило је углавном највеће јеврејске центре у држави. Из Босне и Херцеговине је од септембра 1941. током наредних пет месеци интернирана већина Јевреја у усташке логоре.[42] Упоредо са оспособљавањем јасеновачког система логора да „прими неограничени број заточеника", процес уништења Јевреја улазио је у нову фазу која је у потпуности обухватила и источни део државе, Срем и источну Славонију са једним од највећих јеврејских центара у држави,

40 Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europaeischen Juden,* Frankfurt am Main 1990, knj. II, 927–956.

41 *Wannsee conference* (Christopher R. Browning), u: *Encyclopedia of the Holocaust,* knj. IV, 1591–1594.

42 *Zločini protiv Jevreja u Jugoslaviji,* 67–72; Avram Pinto – dr David Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH,* Jevrejska opština Sarajevo, Sarajevo 1972, materijal u biblioteci Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd.

Осијеком. Иако је у процесу интернирања и уништења Јевреја главну улогу одиграо полицијски апарат хрватске државе, и поједине команде хрватске војске вршиле су притисак да се Јевреји уклоне. При томе је било јасно да то може да значи једино њихово затварање у логоре и највероватније смрт. Други домобрански сбор (корпус) обавестио је 16. маја 1942. Главни стожер (генералштаб) домобранства да у Земуну има много Јевреја и тражио је да се они уклоне.[43] И касније хрватске војне власти су сматрале да је уклањање Јевреја један од приоритета да би се остварила безбедност. У јеку акције депортовања Јевреја, главар Главног стожера генерал-поручник Лакса у својој заповести од 22. јула 1942. у вези са осигурањем жетве у Срему и Славонији навео је да ће се у логоре упутити „Жидови из циелога Сриема и Славоније поглавито из Осиека и Земуна". Истовремено, „обитељи партизана и одметника прикупит ће се у сабирне логоре и то ће заповиедити и уредити Равнатељство за јавни ред и сигурност".[44]

Најава потпуног уништења Јевреја у усташкој држави означена је и појачавањем антијеврејске пропагандне кампање, уз остало и организовањем антијеврејских изложби. Највећа изложба под називом „Жидови – изложба о развоју жидовства и њиховог рушилачког рада у Хрватској прије 10. травња 1941. године: Рјешење жидовског питања у НДХ" организована је у Загребу. Свечано и симболички изложба је отворена на празник 1. маја 1942. у Умјетничком павиљону, најрепрезентативнијем здању те врсте у престоници. После месец дана изложба је преношена и у друге градове усташке државе. О припремању ове изложбе снимљен је и „просвјетни сликопис" (филм) „Како се стварају изложбе". Као и други документарни филмови и филмски журнали, и овај филм је у биоскопима приказиван пред пројекцију играних филмова тако да је имао велико гледалиште. Поруке филма следиле су опште пропагандне стереотипе о Јеврејима, али су уклопљене у хрватску историју (у усташкој интерпретацији) и стављене су у функцију непосредног циља: потпуног уништења Јевреја. У филму се о Јеврејима у НДХ, штавише, говори у прошлом времену, тако да су они проглашени мртвима и пре почетка акције за њихово потпуно уништење. Тако далеко нису ишли ни немачки антисемитски филмови.[45]

---

43 АВИИ, фонд НДХ, к-76, ф-2, д-17.

44 Исто, к-196, ф-4, д-22/1,2.

45 Милан Кољанин, *Филмска пропаганда – увод у холокауст,* Годишњак за друштвену историју, год. 7, св. 1, Београд 2000, 49–50.

За „коначно решење" у Срему је одређен човек који је већ врло успешно обавио овај задатак у Босни и Херцеговини, односно у Сарајеву. „Стручњак за јеврејско питање" Иван Тољ је 1. маја 1942. са места шефа усташке полиције у Сарајеву дошао на дужност котарског (среског) предстојника и предстојника Градског редарства Винковаца.[46] Већ 4. маја 1942. похапшени су сви Јевреји у Винковцима и околним селима, њих око 400, и затворени у зграду Обртничке коморе (бивши „Хрватски сокол"). Касније су премештени у сабирни логор у складишту монопола крај железничке пруге. Од 8. маја Предстојништво градског редарства у Винковцима, односно И. Тољ, почело је да шаље Усташкој надзорној служби у Загребу (Уред I) предлоге да се за одређену особу донесе одлука о присилном боравку у логору у трајању од 5 година. Треба нагласити да је законом о упућивању у логоре од 25. новембра 1941. одређено да боравак у логору може трајати највише три године и да су по правилу сви са таквом одлуком одмах по доласку у логор убијани. Другим речима, Тољови предлози су практично значили осуду на смрт. Образложења предлога за упућивање у логор су била типска и сачињена по антисемитском обрасцу. Укупно је упућено 335 (или 366) предлога. Власти су поступиле по предлозима и 20/21. августа 1942. винковачки Јевреји су упућени у јасеновачки логор.[47] Одмах после хапшења винковачких Јевреја, 6. маја 1942. у Старој Пазови је ухапшено 53 Јевреја и упућено у јасеновачки логор.[48] Треба нагласити и то да је нешто раније, 29. марта 1942. јеврејски логор у Ђакову дошао под непосредну управу команде јасеновачког логора, што је значило драстично погоршање услова за живот, почетак глади, мучења и умирања од болести. Средином јула свих око 2.400 заточеника, углавном жена и деце, транс-

46 T. Šalić, *Židovi u Vinkovcima*, 425; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR,* Beograd 1980, 131, 109–111.

47 *Zločini protiv Jevreja u Jugoslaviji,* 60–61; Хрватски државни архив, фонд ЗКРЗ ГУЗ 2235/1945, кут.15. Према изјави Абрама Кишицког из Шида, Јевреји из Винковачког среза нису били у прихватном логору на игралишту „Цибалије" у Винковцима; АСЦГ, 110-690-98 до 100; T. Šalić, *Židovi u Vinkovcima*, факсимил документа са стр. 437.

48 Јеврејски историјски музеј, Београд (даље: ЈИМ), Јевреји бивше Југославије, жртве фашизма 1941–1945, база података, Стара Пазова (даље: Јевреји, жртве); АСЦГ, 110-690-74 до 81, изјава др Брандајса Лава пред КЗВ; *Злочини против Јевреја у Војводини,* 357.

портовано је возом у јасеновачки логор, где су после неколико дана убијени.[49]

После хапшења Јевреја у Винковцима и Старој Пазови, у Срему је настало затишје. Оно је трајало до средине јула исте године јер је котарски предстојник Тољ отишао на нов задатак. Његова овлашћења нису се односила само на Винковачки котар (срез), односно на Срем, него и на источну Славонију. Касније му је влада поверила „концентрирање и смјештај изсељеника у привремена сабиралишта."[50] Јуна 1942. Тољ је дошао у Осијек са задатком да изврши потпуно „чишћење" Осијека и околних места од Јевреја. Током неколико дана хрватске власти су уз помоћ фолксдојчера похапсиле све Јевреје Осијека, Нашица, Ђакова и других места у близини, њих око 3.000, који су затим интернирани у јеврејском насељу Тења крај Осијека и у фабрици коверата. У другој половини августа 1942. ови затвореници су депортовани у логоре смрти Аушвиц и Јасеновац.[51]

Када је реч о депортовању Јевреја у јасеновачки логор, треба имати у виду да су од марта 1942. хрватске снаге организовале неколико мањих и већих војних операција против партизана на Кордуну и Банији, а од краја јуна почела је велика немачко-хрватска војна операција на широком простору планина Козаре и Просаре. Све ове операције биле су одлична прилика за усташку државу да настави остварење геноцидног програма масовним интернирањем и убијањем целокупног српског становништва са устаничких подручја. Они су највећим делом убијени у јасеновачком систему логора који је током пролећа и лета 1942. прогутао десетине хиљада жртава. Иако је овако замашно „решавање српског питања" ангажовало велики део војних и полицијских снага, хрватски државни врх је настојао да се приведе крају и „решавање јеврејског питања".

У складу за закључцима Конференције Ванзе, у „коначно решење" у НДХ су се средином 1942. године укључили и немачки представници. Према оцени представника Гестапоа у Загребу из маја 1942, „јеврејско питање" у немачкој интересној сфери НДХ је знатним делом већ „решено", али га усташке власти из разних разлога (везе, корупција, мешовити бракови) нису спровеле довољно темељно. Да би се процес уништења обавио у потпу-

49 Z. Vasiljević, *Sabirni logor Đakovo,* 59–92.

50 I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu,* 426.

51 *Zločini protiv Jevreja u Jugoslaviji,* 79–80.

ности, на том задатку су се ангажовали немачки полицијски аташе у Загребу Ханс Хелм, а затим и представник јеврејског реферата из берлинског Главног уреда за безбедност Рајха (RSHA) SS-капетан Франц Абромајт (Franz Abromeit). У другој половини јула 1942. Хелм је обавестио хрватску владу да се врше припреме за „пресељавање" хрватских Јевреја у „немачка источна подручја".[52] Ангажовање немачких представника свакако је убрзало ток процеса уништења Јевреја у НДХ који је истог месеца у Срему добијао пуни замах.

У Винковцима на игралишту фудбалског клуба „Цибалија" је јула 1942. организован јеврејски прихватни логор, ако се тако може назвати слободан простор без било каквог објекта. Логор је био под управом испоставе Жупске редарствене области у Винковцима, а самим логором командовао је полицијски агент Грубишић. Током друге половине јула следило је систематско хапшење свих Јевреја у Срему који су затим прикупљани у логору у Винковцима или су директно упућивани у логор Јасеновац. Хапшења су вршена ноћу, уз много грубости, а ухапшеници су могли да понесу једва нешто најпотребнијих ствари. Први заточеници у логору били су Јевреји из Руме, који су доведени 17. јула 1942, а њима је следила група Јевреја из Сремске Митровице. Пошто је 26. јула блокирао град, хапшење Јевреја у Вуковару организовао је сам Тољ. Са најнужнијим стварима и новцем око 177 Јевреја је затим упућено у винковачки логор. Јевреји из Илока и околине су 26. јула похапшени и пребачени у Шид одакле су наредног дана са шидским Јеврејима возом транспортовани у винковачки логор. Исте ноћи, 26/27. јула 1942. похапшени су и земунски Јевреји и истог јутра депортовани. Они нису упућени у винковачки сабирни логор, него у логор смрти Јасеновац, где су убијени убрзо по доласку. Тако је до краја јула 1942. окончана акција хапшења и интернирања сремских Јевреја. О акцији хапшења Јевреја из целог Срема и Славоније извештавале су у то време и хрватске војне власти.[53] Крајем јула 1942. по наређењу Еугена Кватерника, пописани су сви Јевреји. Из логора у Винковцима, после изузетно тешких дана заточења,

52 Holm Sundhaussen, *Jugoslawien,* u: Wolgang Benz (Hrsg.), *Dimension des Voelkermords. Die Zahl der juedischen Opfer des Nationalsozialismus,* Munchen 1991, 323; I. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu,* 424–429.

53 АВИИ, НДХ, к-196, ф-4, д-22/1,2.

заточеници су 20. августа 1942. увече утоварени у теретне вагоне и упућени у логор смрти Аушвиц–Биркенау.[54]

Током августа 1942. „коначно решење јеврејског питања" у усташкој држави приводило се крају. Мањи део заточеника упућен је у јасеновачки логор смрти, док је већи део у седам транспортних возова у сарадњи са немачким стручњацима за „јеврејско питање" пребачен у логор смрти Аушвиц – Биркенау. Овим је уједно завршен и процес уништавања Јевреја у Срему, где је остао само мали број Јевреја. И они су највећим делом похапшени у последњој већој акцији хапшења Јевреја у НДХ маја 1943. и убијени у немачким логорима, док је само мали број успео да преживи сакривање, бекством у италијанске окупационе области и прикључивањем партизанским јединицама.

—

Док је агресија осовинских покровитеља НДХ била усмерена првенствено на спољне непријатеље, на друге државе и народе, хрватска фашистичка држава је своје снаге усмерила на уништење унутрашњег непријатеља, Срба, Јевреја и већег дела Рома, као и свих политичких противника режима. Специфичност „коначног решења јеврејског питања" у НДХ, уз одређене специфичности и у Срему, огледа се у томе што је процес уништења Јевреја текао упоредо са много замашнијим процесом уништења Срба, као и у једној другој чињеници која га чини особеним у европским размерама и упоредивим једино са Великонемачким рајхом. Осим нацистичке Немачке и усташке Хрватске, ни једна друга држава „Нове Европе" није створила мрежу концентрационих логора и логора смрти за спровођење сопственог геноцидног програма. Разлика је била у обиму и методама, с тим што је геноцидни програм хрватске државе био још амбициознији; његово остварење значило би уништење чак једне трећине становништва државе, Срба. И поред ужасних размера злочина над Србима, овај део геноцидног програма само делимично је остварен углавном због масовног устанка Срба и њиховог четворогодишњег

54 Danilo Fogel, *Jevrejska zajednica u Zemunu. Hronika (1739–1945),* Zemun 2002, 106–113. Као датум хапшења и депортовања Јевреја из Земуна наводе се у изворима и 28. и 28/29. јули 1942; *Злочини против Јевреја у Војводини,* 357–363; АСЦГ, 110-690-61, изјава Унтербергера Адама из Руме пред КЗВ; Исто, 110-690-98, изјава Кишицки Абрама из Шида пред КЗВ; Исто, 110-690-74 до 81, изјава др Брандајса Лава пред КЗВ.

ратовања у Народноослободилачком покрету Југославије. Остваривање овог програма делимично је вршено и протеривањем Срба на немачко окупационо подручје у Србији и присилним покатоличавањем, односно похрваћивањем, мада је и то често био само први корак ка физичком уништавању. За Јевреје у НДХ, уз малобројне изузетке, постојао је само један поступак: физичко уништење.

У остварењу геноцидног програма уништења Јевреја у НДХ који су сачињавали готово половину свих југословенских Јевреја, усташка држава је готово у потпуности успела. Највећи део Јевреја НДХ уништен је у усташким логорима смрти, док су остали у сарадњи са немачким представницима убијени у нацистичким логорима смрти, углавном у Аушвицу.[55] Према подацима које је прикупио Анкетни одбор за утврђивање истине о догађајима од 1941. до 1945. године Скупштине Војводине публикованим 2004. године, који још нису коначно верификовани, на територији Срема (без Винковаца) страдало је 2.020 Јевреја. Од овог броја, власти НДХ одговорне су за убијање 1.452 (71,8%) жртве, немачке власти за 417 (20,6%) док је за 151 (7,6%) жртву наредбодавац убистава остао непознат.[56] Према резултатима Покрајинске комисије за ратне злочине у Војводини, од 1.611 домаћих Јевреја и 200 јеврејских избеглица у Срему, страдало је њих 1.612 (89%).[57] Како су страдале све јеврејске избеглице (200), то значи да је од 1.611 Јевреја из Срема страдало њих 1.411 (87,58%). Ако прихватимо Мосбахеров прорачун да је у Срему (без Винковаца) живело 1.560 Јевреја, а да је према Комисији страдало њих 1.411, то би значило да је страдало чак 90,45% јеврејске заједнице у Срему. У оба случаја, то је био један од највиших процената страдалих Јевреја у Европи током холокауста.

---

55 H. Sundhaussen, *Jugoslawien. Der 'Unabhaengige Staat Kroatien' (einschliesslich Dalmatiens),* u: *Dimension des Voelkermords,* 329–330; Jonathan Steinberg, *Types of Genocide? Croatians, Serbs and Jews 1941–5,* u: David Cesarani (ed.), *The Final Solution. Origins and Implementation,* London – New York 1994, 175–176; *Zločini protiv Jevreja u Jugoslaviji,* 61, 64, 107.

56 Милан Кољанин, *Јевреји – жртве рата 1941–1945. у Војводини,* у: *Međunarodni naučni skup Istina…* Zbornik radova, Novi Sad, septembar 2004, 204.

57 *Злочини против Јевреја у Војводини*, 6.

Milan Koljanin
Institute for Modern History – Belgrade

THE HOLOCAUST IN SREM IN 1941–1942

SUMMARY

One of the fundamental goals of Croatian fascism, embodied in the Ustaša movement, was the creation of ethnically and religiously homogenous Croatia. In a country conceived in such a way, apart from the Roman-Catholic (and Muslim) Croats and the privileged German national minority, there was no room for other nations and religions, which spelt death verdict for entire national and religious communities of Serbs, Jews, and, partially, Romanies. Several days following the aggression of the Axis Powers against Yugoslavia, the Ustaša Independent Croatian State was declared, which had already begun carrying out the programme to destroy Serbs in late April 1941, and soon after that it turned to Jews as well. This genocidal programme was implemented through mass executions on countless sites, but it was already in June that same year that they organized the firsts Ustaša death camp in Gospić. The camp was closed in the second half of August 1941 when they started construction of the second biggest death camp in the Ustaša State, in Jasenovac, which was up and running until the end of April 1945. It was in these camps that majority of Jews from NDH (Independent Croat State) were killed. Although the anti-Jewish policy of the Croat state also affected Jews in Srem, until the spring of 1942 they were mostly spared from deportation and executions. The process of executing Jews in NDH was completed through cooperation of Croat and German authorities in death camps in the occupied Poland, mostly in the Auschwitz-Birkenau in the summer of 1942 while a small number of the remaining Jews were deported and killed the following year. During the holocaust ("the final solution of the Jewish issue"), the largest part of the Jewish community in NDH was destroyed, whereby the percentage of those killed in Srem (around 90%) was among the highest not only in the Croat state but in the whole of Europe dominated by the national-socialist Germany. Compared to other satellite countries of the "new order", the holocaust in NDH stands out not only because of its extent but also because its greatest part was carried out by state authorities in their death camps, in accordance with their own anti-Semite programme and legislation, and it was done parallel with enforcing, in terms of scope, a far more extensive "final solution of the Serbian issue".

УДК 94:327(497.11:439)"13"
929.732Другет В.
272:271.2(497.11)"13"

Ђура Харди
Филозофски факултет – Нови Сад

ВИЉЕМ ДРУГЕТ – ЗАКУПАЦ МАЛЕ И ВЕЛИКЕ ДЕСЕТИНЕ У „СРЕМСКОЈ ЗЕМЉИ" 1330. ГОДИНЕ

Сажетак: Тестамент сепешког и абаујског жупана Виљема Другета, састављен 1330. године, између осталог доноси један занимљив податак везан за „сремску земљу". У њему се наводи да је Другет заједно са још једним пословним партнером закупац мале и велике десетине на територији града Будима и у „terra Syrmiensis", као и то како овај приход у случају његове смрти треба да буде расподељен. Аутор рада истражује ко је био Виљем Другет и под којим околностима је саставио тестамент. Затим, шта се у конкретном извору могло подразумевати под „сремском земљом" и повезано са тим какав је био карактер закупљених десетина. У покушају разрешења ових питања рад ће се сегментарно осврнути и на српско-угарске односе и подручје Мачве и Срема током XIII и у првим деценијама XIV столећа.

Кључне речи: Виљем Другет, Срем, „сремска земља", Мачва, закуп десетина, Угарска, Србија, Сремска бискупија, манастир Светог Димитрија, XIV век.

У Тестаменту сепешког и абаујског жупана Виљема Другета који је састављен 9. августа 1330. године у Шаришу – краљевској тврђави[1] смештеној на североистоку тадашње Угарске на путу према Пољској, у присуству четворице најугледнијих духовника из тог краја била је записана и једна одредба која представља главни мотив за писање овог рада. Она гласи: **„Nota quod decimas parvas et magnas, tam in territorio civitatis Budensis, quam in terra Syrmiensis, per me simul cum magistro Raphaele Aurifabro pro ducentis et septuaginta marcis rationis Budensis emptas et comparatas, taliter dispono...".** Даље Виљем Другет одређује да – када приходи од десетина буду предати, сакупљени и на два дела једнако

[1] Краљевску тврђаву Шаришки град (Sáros, Šariský hrad у Словачкој) угарски краљ Карло Роберт у виду хонора доделио је на држање управо Виљему Другету. У његовом поседу је налазимо од 1330. године. P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, Budapest 1996, 403–404; О хонору уп.: П. Рокаи – З. Ђере – Т. Пал – А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 103–104.

подељени – од половине главнице и добити који ће на његов рачун доспети 30 марака буде остављено цркви у којој ће му тело бити положено. Потом да се половина (односно четвртина – sc.) од преосталог новца расподели другим црквама за мисе задушнице ради спаса његове душе. Преосталу половину пак он предвиђа као надокнаду за људе које је оштетио и увредио, а да према њиховим изјавама посредством вере тај повраћај у свему буде достојан.[2] Произлази дакле да је Виљему припадала добит од половине уложене суме у закуп, тј. 135 будимских марака сребра од 270, за колико је купљено убирање мале и велике десетине на територији града Будима и у „земљи сремској". Од тога, по тачно утврђеним напоменама, половину од основице (67,5 марака) и добити он је наменио црквама за спас своје душе, а другу половину људима који су од њега претрпели штету под условом да своје тврдње могу да докажу. Други, по износу једнак део зараде од убирања десетина који, да подсетимо, почетком августа када је тестамент састављен још увек није стигао у руке крајњег закупца, био је намењен Другетовом пословном партнеру, извесном магистру Рафаелу „Златару" (Aurifabro). С обзиром на друштвени положај Виљема Другета, можемо претпоставити да је Рафаел, особа знаковитог презимена, у склопљеном компањонству био задужен да непосредно надзире убирање прихода од закупа, или је можда био финансијер уложене суме, док је утицајни жупан Сепеша и Абауја био гарант да ће се посао добро одвијати. У ствари ко је био Виљем Другет?[3]

Године 1330. Виљем Другет, или боље рећи Гиљермо с обзиром на његову праву домовину, био је један од најугледнијих и најбогатијих људи у Угарској. Порекло ове чињенице, типично за средњовековно доба, треба тражити у његовој „крвној фамилији". Породица којој је припадао – Другет (Drugeth) – по свом формалном положају и непосредном утицају спадала је у ред најмоћнијих у Угарској. Другети су у три генерације, вршећи палатинску службу која је означавала највише световно достојанство у државној хијерархији Угарске, стајали уз првог угарског краља из Анжујске династије

[2] Оригинал тестамента из ког је и преузет навод налази се у Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (даље Dl.) 71270; у препису тестамент: Štatny oblasný archív v Prešove. Drugeth – Humenné, inv. č. 4 (Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképgyűjtemény 20982; У непотпуном виду публикован је код: C. Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani,* tomus I, Viennae 1774, 127; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budae 1832 (даље том. I–XI, Budae 1829–1844 – Fejér*, Codex diplomaticus Hung*.), 506–511.

[3] Име Виљема Другета, односно породице Другет, није непознато у нашој историографији захваљујући радовима Петра Рокаија: *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас CCCLXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 9, 1996, 148; Исти у *Историја Мађара*, 103.

Карла Роберта (1301–1342) и били његови најоданији сарадници. Судбина и порекло Другета дубоко су везани за напуљску владарску кућу. Потицали су из реда француског племства које је 1265. године са Карлом I Анжујским (1265–1285) стигло у јужну Италију да би је освојили и отели од Хоенштауфоваца. Затим их непрекидно срећемо у дворском окружењу владарског дома Краљевине Сицилије у поверљивој служби васпитача и пратилаца анжујских принчева.[4]

После изумирања династије Арпадовића 1301. године у Угарској је завладало државно расуло и феудална анархија. У то време напуљски Анжујци су пут Панониje послали свог претендента на угарски престо, унука напуљског краља Карла II, дванаестогодишњег Карла Роберта. У малобројној свити анжујског краљевића, свакако не случајно, налазио се још један пратилац младалачке доби. Његово име било је Филип Другет.[5] Филип је постао родоначелник Другета у Угарској. Колико је данас познато, Другети су једина напуљска породица која је са Анжујцима из Италије дошла у Угарску и ту оставила видљив траг.[6] Они су без сумње представљали најмаркантније фигуре „нове анжујске аристократије" која се уздигла захваљујући верној служби Анжујцима. Али пре тога, Филип Другет је делећи судбину свог господара пуне две деценије провео у борби против других претендената и осиљених угарских олигарха. Труд се на крају исплатио. Почетком 1323. године Карло Роберт је свог оданог пратиоца из детињства поставио за палатина, а ни остала достојанства, жупаније, тврђаве и поседи који су уз то ишли нису изостајали, као ни бројне владареве даровнице. Међутим, када је Филип Другет осетио да му се ближе последњи дани, обузела га је једна велика брига. Није имао мушког наследника и све што је храбрим војничким делима и верном службом стекао сада је једноставно могло да пропадне. У Напуљској краљевини, заједничкој отаџбини угарског краља и његовог палатина, живео је Филипов старији брат Ђовани или Жан (Johannes), господар поседа De

4 О француском, односно напуљском пореклу породице Другет, са прегледом старије литературе: I. Miskolczy, *A Drugetek őseiről*, Turul, 50/1936, 1–5; О Другетима у Угарској: P. Engel, *Honor, vár, ispánság, Századok* (даље Sz.) 1982, 904–907; Исти, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, Budapest 1998, 42–44; A. Kurcz, *Lovagi kultúra magyarországon a 13–14. században*, Budapest 1988, 140–146; Š. Lenčiš, *Šl'achtick rod Drugetovcov z Humenného*, Humenné 2003.

5 *Anjukori okmánytár, szerkeszette*, I. Nagy (даље A.), I, Budapest 1878, 446; B. Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungeria 1290–1403*, Roma 1938, 120.

6 É. Léonard, *Les Angevins de Naples*, Paris 1954, 303.

Pasquerolo који је био део Civitatis Averse.[7] У његовом дому стасала су три сина међу којима је Виљем био најстарији.[8] Веза између браће није била прекинута, као ни веза између напуљских и угарских Анжујаца. Филип је стога током 1327. године или већ раније, замолио краља да му допусти да га у добрима наследи његов сестрић Виљем. Владар је услишио молбу свог пријатеља.[9] Вероватно још за Филиповог живота из Италије је у Угарску стигао Виљем, који је након стричеве смрти (Филип је умро пре 11. јула 1327) као законити баштиник уведен у посед богатог наследства. Поред тога, краљевом милошћу он је постављен за жупана седам жупанија које су некад биле под управом његовог стрица. Недуго после Виљема, 1328. године у Угарску се са целом породицом преселио и Виљемов отац Ђовани. За то је имао добар разлог. Након братовљеве смрти, на угарском двору чекала га је упражњена служба палатина.[10]

Године 1330. када је тестамент састављен, Виљем Другет је био сепешки, абаујски, хевешки, гемерски, боршодски, торнски и шаришки жупан, власник осам тврђава, а најмање још толико камених градова држао је у поседу захваљујући својим државним службама. То није било све. Виљемово богатство, о којем историчаре већ генерацијама уверава садржај реченог тестамента,[11] лежало је не само у поседима већ и у накиту, скупоценом посуђу и тканинама, великој своти новца и пре свега у пословима који су тај новац доносили. Захваљујући својим људима и пословним сарадницима Виљем је имао приходе од рудника сребра и злата у данашњој Словачкој, од царина, трговине вином и тканинама, такође и од уносних банкарских трансакција.[12] Из свега наведеног може се закључити да се Виљем Другет умногоме разликовао од тадашњег племства Угарске. Док је њихов начин живота још увек био традиционално везан за бојног коња, оружје и поседовање земље, дотле је дошљак из Италије у нову домовину са собом понео и привредна искуства која су красила живот аристократије у његовој отаџбини, у оно време економски напредној Напуљској краљевини.

---

7 P. Engel, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, 43; G. Wenzel, *Magyar diplomacziai emlékek*, II, Budapest 1875, 40–41.

8 P. Engel, *Középkori magyar genealogia*, Arcanum adatbáis kft 2001, CD-rom, Druget 1 tab.

9 A. II, 316–317.

10 Dl. 31214; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 3; Isti, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*, 42–43.

11 I. A. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, driter Band, Leipzig 1869, 213–214; A. Kurcz, *Lovagi kultúra,* 140–146.

12 Dl. 71270.

Виљем је врло брзо у Угарској развио своје послове или их је, могуће, само наследио од стрица Филипа. У том светлу податак о закупу десетина на територији града Будима и у „сремској земљи" чини се сасвим разумљивим. И да не заборавимо још једну важну напомену. На састављање тестамента Виљема Другета није потакла болест или старост, што би се могло очекивати, већ предстојећи ратни поход којим је он лично руководио. Тих година анжујски савезник и таст, пољски краљ Владислав Локјетко, био је притиснут исцрпљујућим ратом са Немачким витешким редом. Карло Роберт је почетком јесени 1330. године свом тасту упутио помоћну војску од 8.000 људи са Виљемом Другетом на челу. Пољско-угарски поход на пруске пограничне тврђаве није дао велике резултате. Ипак, Другет га је срећно привео крају и није било разлога да тестамент ступи на снагу.[13] Заправо, прави успон Виљема Другета тек је следио. Четири године касније он је на палатинском положају наследио свог оца као трећи палатин у низу из породице Другет. Ову службу Виљем ће обављати до своје смрти (умро пре 13. октобра) 1342. године.[14]

Сад када знамо ко је био „наш" закупац десетина, остаје нам да се препустимо много сложенијем питању о територији на којој су десетине убиране и о томе какав је био њихов карактер. Како је у уводу већ напоменуто, главни правац истраживања представљаће помен „terram Syrmiensis", док ће територија града Будима наизглед остати у другом плану нашег интересовања.

На први поглед, средњовековне дажбине зване мала и велика десетина упућују нас на давање које је уобичајено припадало католичкој цркви. Плаћали су га њени верници као десети део својих прихода од житарица, вина и крупне стоке (decima magna), док је давање од осталих приноса (ситна стока, пчеле, друге културе, производи домаће радиности) спадало у малу десетину (decima parva). Првобитно натуралне природе, црквена десетина је из практичних разлога, поготово како је у појединим земљама преовладала новчана привреда, била често давана у закуп. У погледу овог давања средњовековна Угарска која се налазила у окриљу Западне цркве није била изузетак.[15]

13 A. Pór, *Magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században* (második és befejező közlemény), Sz. 1903, 322–324; R. Grodecki – S. Zachorowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, opracował J. Wirozumski, tom pierwszy do roku 1333, Kraków 1995, 410–411.

14 P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 3.

15 *A magyarországi latinság szótára*, szerkesztette A. Bartal, Budapest 1901, 198–199; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravni-povjesni rječnik*, Zagreb 1975, 182, 218–221; Z. Herkov, *Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske,* prvi svezak, Zagreb 1956, 282–287;

Помен закупа десетина у „сремској земљи" наше истраживање даље води у правцу Сремске бискупије или неког њеног архиђаконата. Најважније чињенице из историје речене католичке бискупије данас су махом познате.[16] Сремска бискупија је установљена на залагање калочког надбискупа који је 1229. године тим послом лично боравио у Риму. Званични циљ њеног оснивања био је да се Словени и Грци који су живели на подручју њене будуће надлежности преведу на латински обред и приклоне римској цркви. Новоуспостављена бискупија била је на територији и под надлежношћу Калочке надбискупије. Истовремено, калочка црква је преко свог новог суфрагана желела да се супротстави старим претензијама печујских бискупа који су бацивши око на тамошње богате поседе грчког православног манастира Светог Димитрија у данашњој Сремској Митровици, настојали да источне границе своје дијецезе помере иза линије старог римског водовода који је некада, правцем север-југ, са обронака Фрушке горе недалеко од Манђелоса напајао питком изворском водом царски Сирмијум на Сави. Седиште сремских бискупа првобитно је било у Баноштору на Дунаву (Monasterium Bani, Kew, Keo, Kű), а у годинама након монголске најезде (1247) премештено је на сигурније место у базилику Светог Иринеја у тврђави која се налазила на савском острву насупрот рушевина древног Сирмијума и насеља око манастира Светог Димитрија. Од тог времена ова бискупија је имала два седишта и два каптола.[17]

Ново седиште бискупије у Светом Иринеју стајало је у срцу плодне земље коју је напола секла река Сава, док су обе, Савом располућене територије у свом називу посредно задржале успомену на име царског града. Била су то два Срема, у латинским изворима „citerior Sirmia" и „ulterior Sirmia" или овострани и оностран Срем. Историографија је једногласна у мишљењу да се име овостраног Срема односило на данашњи Срем, у то време територију угарске Сремске жупаније, док је оностран Срем

R. Puza, *Zehnt, Allgemeine Derstellung des Kirchenzehnten*, Lexikon des Mittelalters, CD-rom [And CompLex 4], 1999.

16 О Сремској бискупији писали су: М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 270–284; Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12 Jh.,* Studia Slavica Academiae scientarum Hungaricae, tomus IV, 1958, 9–74 (овај Ђерфијев рад код нас је преведен у *Споменици Историјског архива „Срем"*, 1/2002, 7–64); С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, Сремска Митровица, С. Митровица 1969, 59–71; L. Koszta, *Szerémi püspökség*, Korai magyar történeti lexikon (9–14 század), Budapest 1994, 642; E. Gašić, *Kratki povjesni pregled biskupija Bosansko-Đakovačke i Srijemske*, Osijek 2000.

17 Уп.: М. Динић, *Средњовековни Срем,* 276–279; Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters,* 70–73; E. Gašić, *Kratki povjesni pregled,* 42–47; L. Koszta, *Szerémi püspökség,* 642.

подразумевао земљу на десној обали Саве.[18] Током највећег дела XIII века (оностраним) Сремом, или Мачвом – како је гласило млађе име за ову област први пут поменуто 1254. године, самостално су управљали блиски сродници Арпадовића, односно чланови њихових породица. Прва међу њима била је некадашња византијска царица Маргарита Арпадовић, затим зет Беле IV черниговски кнез Ростислав Михаилович, накратко време угарска краљица Јелисавета, да би овај врло одабран низ господара Мачве заокружио њен зет, бивши српски краљ Стефан Драгутин. После одступања са српског престола у корист брата Милутина, Драгутин је ову област 1284. године добио од свог шурака угарског краља Ладислава IV Куманца поставши тако, по речима српских савременика, владар „сремске земље" (1284–1316).[19]

Околност да је њихова нова резиденција успостављена у суседству поседа овако племените господе није посебно олакшавала живот сремским бискупима. Њих је скоро непрестано морила чињеница да границе њихове младе дијецезе нису биле јасно утврђене. Јурисдикција сремског бискупа свакако се протезала на област јужно од Саве или такозвани оностарни Срем, али у овостраном Срему, земљи богатој чувеним виноградима, бискуп је могао рачунати само на властите поседе који су уједно били и саставни део његове дијецезе. Ту пре свега треба мислити на посед манастира у данашњем Баноштору на Дунаву, где је организовано и прво седиште бискупије. У години када је бискупија основана (1229), посед манастира у Баноштору поклоњен том приликом од стране калочког

18 О овостраном и оностраном Срему у средњем веку: М. Динић, *Средњовековни Срем,* 270–284; Уп. и: Gy. Kristó – M. Takács, *Szerémség*, Korai magyar történeti lexikon, 642–643.

19 Оностарни Срем је угарски краљ Андрија II препустио својој сестри, бившој византијској царици Маргарити, која се вратила у Угарску 1223. године. Као господари Срема затим се јављају и њена два сина Виљем и Јован Анђео. Након изумирања ове гране Арпадовића око 1242. године, оностарни Срем, односно Мачва, постаје (од 1247. до 1272) апанажа породице руског кнеза Ростислава Михаиловича и његове супруге Ане, ћерке Беле IV, те њихових наследника Беле и Михаила. Осамдесетих година XIII века (1280–1284) ову територију држи угарска краљица Јелисавета, да би низ господе владарске крви заокружио њен зет, бивши српски краљ Драгутин, поставши 1284. године краљ „сремске земље" (1284–1316); О поседницима оностраног Срема или Мачве: М. Динић, *Јован Анђел, „dominus Syrmie"*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 4/1931, 300; П. Рокаи, *„Gyletus dux Sirmii"*, Зборник Матице српске за историју, 27/1983, 121–127; В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михаилович, русский князь XIII века*, Юбил. Сборник Русского Археологического Общества, Београд 1936, 131–159; Ђ. Харди, *О пореклу мачванског „бана" Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива „Срем", 2/2003, 15–32; М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Српске земље у средњем веку, 123–145; Исти, *Средњовековни Срем,* 281–284.

надбискупа давао је 300 марака сребра прихода. Међутим, врло брзо су сремски бискупи дошли у сукоб са истоименим сремским архиђаконом Калочке надбискупије чија се јурисдикција над црквама и парохијама поклапала са надлежношћу сремског бискупа у овостраном Срему. Сремски архиђакон није ни помишљао да се одрекне својих старих права у корист нове бискупије, тако да је временом њихов спор стигао до папе.[20] На другој страни, спор сремске, односно калочке цркве око границе са печујском црквом већ смо споменули. У оностраном Срему, области због које је Сремска бискупија била и основана, присутност православне цркве и њених верника није се могла ослабити. У првим деценијама XIII века на том подручју деловала је православна епископија, а када се временом њен рад угасио, важно место у окупљању хришћана источног обреда имао је манастир Светог Димитрија у данашњој Сремској Митровици.[21] На руку сремским бискупима није ишла ни околност да су држаоци оностраног Срема била господа владарске крви која је долазила из света византијске цивилизације. Они су, попут несуђеног кнеза Галиције Ростислава Михаиловича или Драгутина Немањића, били у добрим односима са Западном црквом, али се нису одрицали вере својих предака. Њихов положај и богатство подразумевали су помагање православне цркве и њених манастира на том подручју, а пре свих братство Светог Димитрија на Сави.[22]

Без обзира што је у оностраном Срему бискупија имала успостављена четири архиђаконата,[23] рачунајући и поседе између Саве и Дунава, њени приходи у односу на остале угарске бискупије и црквене прелате били су изузетно скромни. Сремски бискуп је у време понтификата Бонифација VIII (1294–1303) папској столици плаћао на име communem servitium-a, тј. таксе за устоличење, 100 златних форинти, док је, поређења ради, калочки надбискуп на име овог „поклона" издвајао 2.000 форинти а други сусед

20 Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters,* 71–73; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 60; L. Koszta, *Szerémi püspökség,* 642; E. Gašić, *Kratki povjesni pregled*, 43–46.

21 М. Динић, *Средњовековни Срем,* 278–279; Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters,* 73.

22 О Ростислављевој привржености вери својих предака речито говори једно писмо његовог таста угарског краља Беле IV упућено папи. *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab Theiner A., tomus I, Romae MDCCCLIX, 231 (даље Theiner, *Vet. Mon. Hung.*), уп. такође и Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters,* 73; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 61; Г. Ружичић, *Црквена припадност краља Драгутина*, ЗМСИ, 6/1972, 85–86; За Драгутинове везе са манастиром Светог Димитрија: С. Ћирковић, *Н. g,* 61.

23 Gy. Győrffy, *Das Güterverzeichnis des grich. Klosters*, 73.

сремске цркве, печујски бискуп, чак 3.300 до 3.400 форинти.[24] Ипак, релативно сиромаштво дијецезе сремског бискупа није морало бити разлог да се Виљем Другет не прихвати закупа десетина на њеном подручју.[25] У послу убирања црквених пореза он је већ имао искуства. Знамо да је Виљем 1336. године приход од црквених десетина у жупанији Торна, убиран додуше бесправно у корист његове тврђаве Сардвар,[26] путем једне „привилегије" вратио у посед острогонског надбискупа и његових дециматора (убирача десетине). Садржај исте повеље нам такође сведочи да је претходно стање трајало већ годинама уназад.[27]

Међутим, шта ако у нашем случају није посреди био закуп десетина које су припадале цркви, већ се радило о десетинама, карактеристичној дажбини чији је титулар био неко сасвим други?[28] Можда нам у заснованости ове недоумице може помоћи управо помен „territorium civitatem Budensis" где је приход од закупа остваривaн, а уз који се наводи и „земља сремска". На први поглед навођење суме закупа десетина „како на територији града Будима тако и у земљи сремској" у износу од 270 будимских марака сребра[29] не делује посебно охрабрујуће. Наиме, податак о висини закупа лишава нас могућности да сазнамо који је удео у реченој суми припадао „земљи сремској", а који територији града Будима. У сваком случају можемо претпоставити да је „земља сремска", било шта да се под њом подразумевало у тестаменту из 1330. године, по својим приходима стајала у подређеном положају у односу на богати Будим. У истом податку уједно се крије одговор на барем неко од наших бројних питања. Одредба тестамента нам недвосмислено саопштава да су десетине из града Будима и „земље сремске" биле заједно закупљене за тачно одређену суму и да се новац од њих сакупљао на исту гомилу која је после дељена на два једнака

24 I. A. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, driter Band, Leipzig 1869, 87–88; L. Koszta, *Szerémi püspökség*, 642.

25 У повељи публикованој код Фејера, која је настала као судска пресуда за атентат Фелицијана Заха на краљевску породицу, донета на скупу угарских барона 1330. године, Виљем Другет се наводи и као comes Sirmiensis. Ову грешку насталу због погрешног читања извора регистровао је већ Мор Вертнер. Fejér, *Codex diplomaticus Hung*, VIII/3, 423; M. Wertner, *Beiträge zur bosnischen Genealogie*, Vjesnik Kr. Hrvatskog-slavonskog-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, Zagreb 1906, 240.

26 P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 419.

27 Fejér, *Codex diplomaticus Hung*, VIII/4, 209–210.

28 На овај правац истраживања упутио нас је професор др Петар Рокаи, чији су савети били велика помоћ у писању овог рада.

29 У XIV столећу једна будимска марка тежила је 245,54 g сребра. Произлази да је закуп погођен за непуних 66,3 kg сребра.

дела. Значи, неко ко је био власник десетина како у Будиму тако и „земљи сремској" дао је приход од њих под закуп Виљему Другету и његовом компањону извесном Рафаелу Аурифабру.

Скоро да је искључено да је заједнички власник убирања ових десетина могао бити неки црквени достојанственик или институција. Сремска земља је била под јурисдикцијом сремског бискупа и његових архиђакона. Изнад њих стајао је калочки надбискуп, а у једном делу овостраног Срема деловао је и сремски архиђакон истоимене цркве. У погледу црквене власти ова господа нису могла имати приступ територији града Будима. Будим је потпадао под Веспримску бискупију али знамо да будимском црквеном десетином није располагао ниједан од угарских прелата, већ је она, као decima libera припадала самом граду, односно главној градској цркви чијег су свештеника самостално бирали будимски грађани. Ова привилегија (parochia exempta) – слободан избор градског жупника (пароха) и самостално сакупљање и одређивање висине десетина на територији града у корист тамошњег главног свештеника – била је уопште једна од главних тековина борбе градова за аутономију. Будим и његова територија нису били изузетак.[30] Једна краљевска повеља из 1497. године сведочи да је главна будимска црква посвећена Великој мајци божијој са целом територијом града у време понтификата Бонифација VIII (1294–1303) била изузета од власти веспримског бискупа и острогонског надбискупа и непосредно подређена папи, а њена десетина од тог времена више није ишла у Весприм.[31] Заправо, убирање ове црквене дажбине као и њен закуп прешли су у надлежност градских судија који су аутономно управљали градом.[32]

По свему судећи Виљем Другет ове десетине није закупио од неког црквеног великодостојника, а тиме се у знатној мери умањује и вероватноћа да су оне биле црквеног карактера. Дакле, и даље остаје отворено питање ко је могао бити истовремени власник десетина на два различита места као што су били град Будим и „земља сремска", и ко их је по законском праву заједно могао дати у закуп од 270 будимских марака. Одговор на ово питање сужава се само на једног могућег титулара – државну комору, односно

30 E. Fügedi, *Középkori magyar városprivilégiumok*, Tanulmányok Budapest múltjából, XIV, Budapest 1961, 74–77, 87.

31 *Budapest története a későbbi középkorban és a Török hódoltság idején*, (II), szekesztette L. Gerevich – D. Kosáry, Budapest 1975, 154.

32 E. Fügedi, *Középkori magyar városprivilégiumok*, 77. У првој деценији XIV века један од будимских судија Мартун Херман био је истовремено и закупац десетине (црквене?!) на територији града; *Budapest története,* 44; *Képes krónika (Chronicon Pictum*), Budapeast 1964, 172.

угарског краља. Ако искључимо мало вероватну могућност да је Карло Роберт насилно присвојио право убирања црквене десетине на територији града Будима, остаје нам једино да под великом и малом десетином препознамо дажбину звану краљевска десетина (decima regia или decima fiscalis)[33] која је убирана у корист краљевске ризнице. Плаћали су је непосредни краљевски поданици као десети део од својих годишњих прихода. Управо су краљевски градови и њихова територија, међу њима свакако и престони Будим, спадали у ред непосредних краљевих поданика. Ако истакнемо да су Другети, односно њихови фамилијари почев од 1328. године били кастелани Старог Будима[34] – што је значило да су на територији града вршили и заступали државну власт, онда можемо закључити да је предузимљивом Виљему Другету без тешкоћа полазило за руком да преко својих људи прикупи будимске десетине.

Попут Будима, изгледа да је и Мачва (оностранi Срем) или макар један извесни део ове историјске области[35] јужно од Саве, 1330. године био под непосредном влашћу угарског краља. У том случају добили бисмо могућност да логично објаснимо како је Виљем Другет постао истовремени закупац десетина у Будиму и „сремској земљи.” Међутим, шта се дешавало са Мачвом, односно „сремском земљом” краља Драгутина након 1316. године, територијом која је већ од раније била кључ српско-угарских односа, представља сложено питање. Пре свега захваљујући расположивим изворима који фрагментарно осветљавају ток српско-угарских односа у том периоду.

Деценију пре састављања тестамента, крајем лета 1319. године Виљемов (будући) господар угарски краљ Карло Роберт је по други пут лично предузео поход у област јужно од Саве са циљем да Мачву преотме од опасног противника српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321). Као што смо већ напоменули, почетком XIV столећа Мачва је била у поседу Стефана Драгутина. Као рођак изумрлих Арпадовића, Драгутин се 1301. године или већ и раније укључио у борбе око угарске круне. У почетку,

33 Уп.: A. Bartal, *A magyarországi latinság szótára*, 199; Z. Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske,* prvi svezak, Zagreb 1956, 275, такође и drugi svezak, 51–52.

34 P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 379.

35 О простирању области Мачве, а касније и угарске бановине Мачве као и питању српско-угарског пограничја уп. радове М. Динића: *Западна Србија у средњем веку,* Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, 44–54; *Област краља Драгутина после Дежева*, 123–147; *Средњовековни Срем*, 270–284; *Из прошлости Срема,* Српске земље у средњем веку, 285–291; као и рад С. Ћирковића *„Црна Гора” и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77.

подржавао је младог Анжујца Карла Роберта, али како је овај ојачао свој положај, Драгутин је постао његов супарник. То се најбоље видело када је на угарски престо кандидовао свог сина Владислава. Након периода непријатељства Драгутин и Карло Роберт су ипак пронашли заједнички језик који је донео мир на српско-угарској граници. Када је Драгутин 1316. године умро, његов брат Милутин запосео је његову државу, а синовца Владислава затворио. С обзиром да је Драгутин својевремено Мачву са Усором и Солима добио на поклон од Угарске, Милутинова акција недвосмислено је довела у питање врховну власт угарског краља над овим областима.[36] Дошло је до рата који су обе стране водиле са променљивом срећом. Тек након похода 1319. године, угарски владар је постигао значајнији успех. Он је крајем августа те године из Срема провалио у Мачву. Заузео је тврђаву Колубару да би се крајем септембра преко Кучева(!) вратио у Угарску.[37] Резултат овог похода било је угарско успостављање Мачванске бановине којом је од тог времена (први помен 3. јула 1320) управљао службеник угарског краља – мачвански бан.[38] Говорити о границама до којих је у то време допирала новоуспостављена угарска бановина био би прави подухват, али барем једно је сигурно. Угарска власт у тој области одржавана је уз доста напора, могуће и са прекидима, а њени представници ће још дуго зазирати од упада војски српског краља. Крајем 1321. Драгутинов син Владислав је уз угарску подршку поново загосподарио очевим земљама. Успостављање његове области вероватно је донело мир између Србије и Угарске. Али када је Владислава истиснуо (око 1324–1326) његов рођак српски краљ Стефан Дечански (1321–1331), то је уједно значило да је на помолу нови српско-угарски рат. О новом војевању сведоче познате вести из угарских повеља у којима се говори о походу предузетом највероватније 1329. године, када су трупе угарског краља продрле све до извора реке Обне. Годинама још након тог похода непријатељство на српско-угар-

36 *Историја српскоѓ народа*, I, Београд 2000, 459–460, 472; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије, 17–18, Београд 1981, 42; М. Динић, *Средњовековни Срем*, 281–284.

37 У новијој литератури о току и хронологији српско-угарског рата до ког долази након Драгутинове смрти детаљно говоре: Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 70–71, 359–360; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије, 17–18, Београд 1981, 37–42; P. Engel, *Az orszag újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, Sz. 1988, 115, 127, 134–142, посебно напомене 123 и 162.

38 Уп.: P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, 27.

ском пограничју није било замењено трајним миром, а угарска власт у Мачви консолидована је тек средином XIV века.[39]

За наше истраживање овом приликом је битна околност да су угарски краљеви након 1319. године постали господари Мачве или, прецизније речено, једног дела некадашње Драгутинове државе где су организовали Мачванску бановину. Житељи ове области највероватније су постали непосредни поданици угарског краља који су држави плаћали извесне дажбине. Овај закључак није без основа будући да у области јужно од Саве недавно успостављена угарска власт није имала дубљег корена и да ту привилегованих поседника из реда угарског племства није могло бити у значајнијем броју. Друго је питање колико је ова земља, расељена и опустошена у недавним ратовима, била способна да плаћа новом господару.[40] Под условом да је управо ту био закупац десетина, чини нам се да је Виљем Другет (тј. његови људи) могао да их убире једино у области која је лежала дуж обале Саве где је вероватно било и језгро угарске бановине која се уз помоћ из залеђа могла успешно бранити. Овде су стајали утврђени градови попут Мачве или можда Дебрца чији су тргови и скеле свакако доносили приход и понајпре могли пунити државну благајну или кесу закупаца краљевског пореза какав је несумњиво био и Виљем Другет.[41] Овом приликом пажњу привлачи и околност да је латински назив „terra Sirmiensis" идентичан са савременим српским називом за „сремску земљу" краља Драгутина.[42] Након Драгутинове смрти један део његове „сремске земље" је путем оружја доспео у руке угарског краља. Могуће је да је старо, али још увек коришћено име земље јужно од Саве сачувано у опоруци Виљема Другета. Нажалост, колико нам је познато, помен „terram Sirmiensis" у тестаменту Виљема Другета једини је ове врсте, а извор у коме се јавља има тежину приватноправног а не званичног акта, макар је састављен на основу Виљемових пословних књига. Ипак, ако би се наше претпоставке могле показати као тачне, онда би помен закупу десетина у сремској земљи био занимљив прилог у проучавању прилика на српско-угарском пограничју 1330. године.

39 О српско-угарским односима након 1319. године: Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку,* 74–76; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, 42–45; Gy. Kristó, *Az Anjou-kor háboroú*, Budapest 1988, 78–79, 265.

40 О штетама које је Мачва претрпела због ратних пустошења и мерама мачванских банова за њен опоравак сведочи једна повеља угарског краља Лајоша I из 1351. године. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, II (I–VIII, Győr, Budapest 1865–1891) 88–89; Уп.: С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, 45.

41 О положају Дебрца на Сави и тврђаве Мачве: М. Динић, *Западна Србија у средњем веку,* 46–47; С. Ћирковић, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, 61.

42 Уп. М. Динић, *Средњовековни Срем*, 281.

У погледу непосредних краљевских поданика, сасвим су супротне прилике биле у овостраном Срему. Ту је постојала жупанијска власт (Comitatus Sirmiensis) и традиционална структура феудалних власника који су на властитим поседима од својих поданика убирали десетину, односно деветину. У области између Дунава и Саве краљевска десетина се могла наплаћивати тек на неколико места. Једно од њих биће предмет нашег интересовања у даљем излагању.

На основу свега до сада наведеног, са извесном мером истраживачког опреза, али и оптимизма, ваља изнети претпоставку да се помен „terram Sirmiensis" у тестаменту Виљема Другета највероватније могао односити на област оностраног Срема. Трагајући за значењем „terram Sirmiensis" понајпре смо се удаљили од дијецезе сремског бискупа, напустили овострани Срем и приближили се оностраном Срему, односно Мачви. Изузев ако састављач тестамента под тим називом није мислио на нешто сасвим треће. Колико је ово питање сложено, потврдиће изношење још једне претпоставке. Махом у италијанским средњовековним изворима, реч „terra" може да има значење „castellum" или „oppidulum muratum" – мање утврђење, зидинама брањено насеље, градић.[43] Да се изнова присетимо, наш Виљем Другет је рођени „Италијан". Да ли је он био закупац мале и велике десетине управо у неком насељу које се звало „terra Sirmiensis" и које је уживало краљевске привилегије? Колико знамо на основу познатих извора у XIII и првој половини XIV века, насеље под тим именом није постојало. Древни Сирмијум одавно је пао у заборав, али на његовим рушевинама уз манастир Светог Димитрија, постојало је истоимено трговачко насеље које се непрестано развијало. Оно се 1309. године назива „villa Sancti Demetrii", али већ 1347. године статус му је био унапређен, што речито сведочи од тог времена устаљен назив „Civitas Sancti Demetrii". Становници насеља Светог Димитрија су још у време Ладислава IV Куманца (1272–1290) добили повељу са привилегијама. Привилегије је касније потврђивао и Андрија III (1290–1301), као и Карло Роберт.[44] То је подразумевало да су слободни житељи овог насеља имали одређена права али и обавезе према краљевској благајни. Некако би деловало посве прихватљиво да је угледни дошљак из Напуљске краљевине био закупац краљевских десетина у два трговачка насеља – престоном Будиму, који је имао статус „civitatis", и насељу на Сави које је још увек уживало нижи статус (terrae?) али чији су приходи од трговине због његовог повољног положаја према Балкану могли бити сасвим пристојни. Управо на њиховој територији „decima secularis" је

43 Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, VIII Band, Graz 1954, 70.

44 С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 62–63.

припадала угарском владару. Проблем је једино у томе да ли је за Виљема Другета насеље Светог Димитрија могло бити „terra”[45] и да ли у једном јединоном помену „terra Sirmiensis” можемо да препознамо насеље које је за савременике једногласно било место Светог Димитрија. Изједначавање ове врсте ипак је посве хипотетичко, барем док га не подупру конкретни извори.

Приводећи крају овај рад у коме је полазна тачка истраживања био податак из тестамента Виљема Другета састављеног 1330. године, можемо изнети следеће закључке:

1. Године 1330. закупац мале и велике десетине на територији града Будима и у „terra Sirmiensis” био је Виљем Другет са још једним својим пословним партнером. У то време Виљем је један од најбогатијих и најугледнијих људи у Угарској.

2. Закуп се по свему судећи односио на краљевске десетине – дажбину коју су непосредни краљевски поданици плаћали државној комори, односно краљу. Територија града Будима свакако је била у таквом статусу.

3. Под именом „terra Sirmiensis” највероватније треба сматрати оностранi Срем или Мачву, тј. „сремску земљу” краља Драгутина. Један део некадашње државе краља Драгутина деценију раније (1319) угарски краљ Карло Роберт освојио је и преотео од српског краља Милутина. Након тога ова област, која се поклапала са језгром новоуспостављене угарске Мачванске бановине, дошла је под непосредну власт угарског краља.

4. Много је мања вероватноћа да је састављач тестамента Виљема Другета под „terra Sirmiensis” могао мислити на трговачко насеље Светог Димитрија подигнуто уз истоимени манастир на рушевинама античког Сирмија.

45 У папској потврди даровнице Беле IV из 1264. године, издатој његовој ћерки Ани, удовици Ростислава Михаиловича, и њиховим синовима, стоји историчарима добро познати навод „quasdam terras et possessiones, que Belin et de Sancto Demetrio nuncupatur.” (*Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab A. Theiner, tomus I, Romae MDCCCLIX, 273). Да ли овде смемо под terras читати насеља, а не земље? По Атили Жолдошу у повељама угарских краљева, а управо је једна таква представљала основу за садржај ове папске потврде, израз „terra seu predium de...” био је типичан начин за означавање личног владарског поседа. A. Zsoldos, *Az Árpadok és asszonyaik, A királynéi intézmény az Árpadok korában*, Budapest 2005, 164.

Djura Hardi
Faculty of Philosophy – Novi Sad

WILLIAM DRUGETH THE LEASEHOLDER OF LOW AND HIGH TITHES IN "TERRA SIRMIENSIS" IN 1330

SUMMARY

The last will of the vicar of Szepes and Abauj William Drugeth, made in 1330 gives an interesting piece of information related to "Terra Sirmiensis". The document states that Drugeth and another business partner are leaseholders of low and high tithes in the territory of Buda and in "Terra Sirmiensis" as well as how this income is to be divided in the case of his death. At that time William Drugeth was one of the richest men in Hungary. Members of his family – Drugeth moved to Hungary from the Kingdom of Naples together with Charles Robert (1301–1342), the first Hungarian king of the Angevin dynasty and were his closest associates. Considering that the tithes from Buda and "Terra Sirmiensis" were leased together for one amount and that the income from them was collected for one treasury, it can be concluded that these duties had the same recipient who leased them to Drugeth. Their common owner could not have been a religious institution since there was no such institution in Hungary that would have had jurisdiction over these two territories. This also excludes the possibility that these tithes had clerical character. This claim is further supported by the fact that the city of Buda enjoyed autonomy in collecting church tithes. The conclusion is that William Drugeth was the leaseholder of royal tithes, which were paid to the state treasury, that is, the king, by immediate royal subjects. The territory of Buda was most certainly a direct royal subject.

The name "Terra Sirmiensis" most probably refers to the other part of Srem or Mačva, i.e. "Srem Land" of King Dragutin. A decade earlier (1319), Hungarian king Charles Robert conquered one part of the former state of King Dragutin and claimed it from the Serbian king Milutin. After that, this area which overlapped with the core of Hungarian Mačva County came under direct authority of the Hungarian king. Another thing attracting attention is also the circumstance that the Latin name "Terra Sirmiensis" is identical with the contemporary Serbian name for King Dragutin's "Sremska zemlja" (Srem Land). The situation on this side of Srem was completely different as there was county government (Comitatus Sirmiensis) and a traditional structure of feudal landowners. It is less likely that the writer of William Drugeth's last will could have used "Terra Sirmiensis" to refer to the trading settlement of Saint Demetrius built on the ruins of antic Sirmium alongside the monastery after which it was named.

УДК 94(497.113)"1630/1947"
94(=163.41)(497.5)"1630/1947"
94 : 347.251(497.113)"1630/1947"

Никола Л. Гаћеша
Филозофски факултет – Нови Сад

ЗЕМЉИШНИ ВЛАСНИЧКИ ОДНОСИ У ВОЈНОЈ КРАЈИНИ И ОСНИВАЊЕ ЗЕМЉИШНИХ ЗАЈЕДНИЦА И ИМОВНИХ ОПШТИНА У ГРАНИЧАРСКОМ ДЕЛУ СРЕМА

Сажетак: У раду аутор даје кратак преглед правне регулативе која се односи на економско-земљишна питања у Војној крајини са посебним освртом на територију Срема од 1630. до 1947. године. Највећи део рада посвећен је анализи земљишно-правних односа у Војној крајини по основним законима из 1807. и 1850. године.

Кључне речи: привредна историја Срема, законодавство Војне крајине, Срем, кућна задруга, земљишна заједница, имовна општина.

Као специфичан облик војне феудалне организације, Војна крајина се развијала од XVI века под пресудним утицајем Бечког двора у правцу све већег централизма. Под немачким (аустријским) војним руковођењем она ће се брзо консолидовати и демографски оснажити великим насељавањем Срба, који ће 1630. године на основу тзв. Statuta Walachorum (Влашким статутима) добити право да сами собом управљају.[1] Аустрија ће и после престанка опасности од Турске развијати Војну крајину као посебно управно подручје и снажан инструмент хабзбуршког двора у борби против свих центрифугалних друштвених снага. Војска коју је Крајина давала Аустрији била је једна од најјевтинијих и најбољих у Европи. Због свега тога, Аустрија се свим силама борила против захтева Хрватског сабора да се Крајина припоји Хрватској. Аустријанци су развојем Крајине спроводили и политику њене германизације, заузимајући најважније позиције у граничарској војсци и управи. Немачки је био службени језик у војсци, судству и администрацији, обавезан као предмет у основним и другим школама. Да би од Крајишника створила дисциплиновану војску, у чему је и успела, Аустрија

[1] Јован Савковић, *Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе (од XVI века до 1873. године)*, Нови Сад 1964, 19–21; Branko Sučević, *Razvitak „Vlaških prava" u Varaždinskom generalatu*, Historijski zbornik, 1–4/1953, 33–71.

је донела низ закона којима су биле предвиђене оштре мере против непослушности.

Нова фаза у развитку Војне крајине отпочела је 1630. године када је она краљевим декретом, због потребе за већим контингентом трупа, потпуно издвојена из власти хрватског бана и стављена под команду Беча. Од тога доба Крајишници су били обавезни да се боре и изван територије Војне крајине. После тзв. Великог или Бечког рата од 1683. до 1699. године, завршеног миром у Ср. Карловцима, Крајина је коначно проширена од ушћа Уне до Карпата, а тежиште одбране од Турака пренето је са Купе на Уну. Од 1701. до 1702. године на новој аустро-турској граници дуж Саве, Тисе и Мориша, формирана су два нова гранична генералата: Дунавски, од Градишке до изнад ушћа Тисе у Дунав, и Подунавски (за Банатску границу), од Тисе до Ердеља. Оба ова генералата била су потчињена генералкоманди у Осијеку од 1719. до 1783, а касније у Петроварадину, седишту команде Славонске границе.

С обзиром на то да са Statuta Walachorum (1630) није било решено питање власништва над земљом од које су Крајишници живели, ово значајно правно питање одлучио је да реши цар Фердинанд II, који је 1627. доделио „народу Влаха који сада бораве у крајевима Хрватске и Славоније" право да „без сметње од било кога... могу остати на досадашњим седиштима и имањима" и то под непосредном влашћу краља. Ипак, питање власништва над земљом на којој су Крајишници живели коначно је решено тек 1754. године у том смислу да је земља проглашена царским леном. Према томе, Крајишници су били практично власници земље без икаквих обавеза према хрватским феудалцима и католичкој цркви. Друкчије речено, Крајишници нису били кметови, него слободни сељаци, што је представљало прави узрок њихових сукобљавања са феудалцима и католичком црквом у наредним деценијама, у чему су уживали сталну подршку двора.

Протеривањем Турака крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века у Срему је успостављен коморско-спахијски систем, с једне стране, и граничарски систем са слободним сељачким поседом, с друге стране. Тако је у Срему настао својеврсни дуалитет у аграрним и друштвеним односима који је трајао од Карловачког мира (1699) до револуције 1848–1849. и укидања Војне границе (1881).

Карловачким миром 1699. утврђена је граница између Аустрије и Турске линијом Митровица–Сланкамен, а Пожаревачким миром 1718. и тзв. турски Срем са Земуном доспео је под власт Аустрије.

Интересантно је да је цео Срем 1697 (дакле пре званичног завршетка дугогодишњег аустријско-турског ратовања крајем XVII века) донацијом предат у власништво римској књажевској кући Одескалки као Ducatus Sirmiensis.[2] Ипак, Одескалки није преузео сва насеља у Срему, пошто су нека од њих (као нпр. Шид, Беркасово, Нештин, Черевић и Баноштор) 1702. укључена у Подунавску војну границу, а Петроварадин и Карловци као војна утврђења остали су под војном влашћу.

Иако је Одескалки имао теоријско право на цео Срем, двор му ипак није препустио тзв. турски Срем после 1718, већ га је предао на управу својој Дворској комори, односно Генералату у Осијеку.

Посавска војна граница се простирала до Раче, а територија од Раче до Земуна од 1718. до 1739. била је у рукама Коморе, односно спахија, јер је граница према Турској била померена дубоко у Србију.

Крајем двадесетих година XVIII века двор је коморски Срем поделио на спахилуке и предао феудалцима страног етничког порекла. Тако су настала три велика спахилука: Земунски (грофова Шенборн), Карловачки (грофова Офен) и Митровачки (грофова Колоредо), којима су управљали коморско-спахијски чиновници, односно арендатори.[3]

Напуштањем Србије (1739) Аустрија је морала да продужи стару Посавску границу на подручју од Раче до Земуна. Истовремено су угарско-хрватски сталежи тежили да неоаквистичке области инкорпоришу у Угарску, па је 1745. дошло до разграничења цивилних и војних територија у Срему и Славонији и стварања целовите Сремске војне границе на простору Рача–Земун, Земун–Петроварадин, с једне стране, и трију славонских жупанија (Пожешке, Вировитичке и Сремске), с друге стране. У нову Сремску жупанију ушли су следећи спахилуци: Каменички, Румски, Илочки, Вуковарски (Елцов) и Нуштарски, као и низ насеља из бивше Подунавске границе (Шид, Беркасово, Гибарац, Кукујевци, Чалма, Нештин, Черевић и Баноштор) која су до 1777. била под управом Угарске дворске коморе, а тад су од њих створени спахилуци Шидски, Чалмански и Черевићки.[4]

Таква подела Срема на граничарску и цивилну територију остала је до укидања Војне границе (1871).

---

2 Tadija Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije* I, Zagreb 1891, 171.

3 Славко Гавриловић, *Јавни терети и невоље сремског становништва средином 18. столећа*, Зборник за друштвене науке Матице српске (даље: ЗДНМС), 26/1960, 40–58.

4 С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничење са Војном границом*, ЗДНМС, 25/1960, 49–65.

Половином XVIII века опасност од Турака и даље постоји, али она није непосредна, као што је била до тог доба. Зато је баш у то доба уследио низ нових организационих мера, веома значајних за даљи развитак Крајине, или Границе.

Старе крајишке самоуправе покушао је да укине гроф Кордуа (1732).[5] Међутим, тек је генерал Хилдбургхаузен успео да скрши отпор Крајишника. Хилдбургхаузенови статути први пут након 1630. године не спомињу више влахе; они се први пут дају „Крајишницима". Ипак, битни елементи крајишке самоуправе су ликвидирани, располагање имовином је ограничено, па се продаја, залагање и даривање земље могу вршити само одобрењем војног заповедника.[6] Након укидања Ратног војног већа у Грацу и укидања финансирања система старих генералата (1748), централна војна власт у Бечу 1754. издала је Militär Graenitz Rechte, тј. Крајишка права на основу којих је укинула последње остатке крајишке самоуправе и Крајина је подељена на 11 регименти међу којима је била и Петроварадинска.[7]

„Војни комунитети" у саставу централизованог крајишког механизма основани су половином XVIII века, с циљем да постану средишта трговачке и занатске делатности у Војној крајини. Због тога је становништво војних комунитета – међу њима су три била у Срему: Карловци, Пертроварадин и Земун – било ослобођено војне обавезе, осим у ванредним случајевима, и стављено је под јурисдикцију градског магистрата који је управљао градом.[8]

У даљем развитку Војне крајине, централна власт је настојала да прописима донетим од 1755. до 1807. уклони наслеђене разлике између појединих подручја.

Организациона структура Војне крајине, као специфичне управне и политичке територије и у делу Срема, изграђена је и учвршћена Темељним законом (Grundgesetz) 1807. године који се односио на сва подручја друштвеног и економског живота. Према структури друштва и политици Бечког двора према Крајини, врховно власништво над земљом припада властима (dominium directium), а поседницима земље тј. Крајишницима

5 Ф. Ваничек, *Историја Војничке крајине*, Нови Сад 1880, 168. Вид. такође: F. Čulinović, *Seljačke bune u Hrvatskoj*, Zagreb 1951, 90 и В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 381.

6 Радослав Грујић, *Пакрачка епархија*, Нови Сад 1931, 283.

7 Никола Гаћеша, *Земљишни односи у Војној граници од половине XVI до XIX века*, Задрушни архив (даље: ЗА), 5/1957, 34–36; Лазар Ћелап, *Кућна задруга у Војној граници*, ЗА, 51/1957, 5–19.

8 Josip Besendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, 74.

припада власништво њених добара (dominium utile), уз услов да врше војну службу. Делу становништва који је војну службу вршио делимично или никако ограничено је право поседовања земље на једно до три јутра. Свим крајишким младићима допуштено је учење заната, а сваки Крајишник могао је слободно да тргује стоком, житом и занатским производима у Крајини и с Турцима на раштелима и контумацима, ако то није ишло на штету војне службе, тј. ако је Крајишник добио сагласност чланова кућне задруге и одобрење регименте. Кућној задрузи као административно-привредној асоцијацији sui generis, дат је посебан значај у Темељном закону. Деоба већих задруга допуштена је уз услов да свако добије бар пола селишта. Крајишник је могао да пређе из једне задруге у другу само у том случају ако не наноси штету првој задрузи, јер је задруга дужна да храни и одева своје чланове који су у служби на кордуну и у границама регименте, као и да издржава њихове породице уз одштету од 12 форинти по војнику у време рата. Уз војне дужности које су биле највећи терет, Крајишници су били оптерећени бесплатном државном и општинском работом. Државна работа служила је одржавању главних поштанских и трговачких путева из унутрашњих места појединих регименти према кордуну и дуж њега, за одржавање пловности и чишћења река, за исушивање мочвара, сечу, слагање и превоз дрва за огрев лицима којима дрво припада као службена надокнада, за градњу државних зграда и стражара на кордуну. Према Темељном закону, Крајишници су плаћали порез на оранице, ливаде, воћњаке и винограде. Тај порез (земљарина) 1820. године износио је у целој Крајини 1.175.378 круна. Поред земљарине, у Крајини су постојали и други порези који су се односили на мањи део крајишког становништва: на трговину, занатство и млинове према стварном промету у току једне године.[9]

Током прве половине XIX века, Хрватски сабор обновио је своје раније захтеве да се Војна крајина припоји банској Хрватској, тј. за њено стављање под јурисдикцију Сабора и бана. Међутим, сви ти захтеви завршавали су се у најбољем случају стварањем „комисије". Истовремено је и Хрватски сабор морао да се супротстави мађарским захтевима 1840. године да се мађарски језик уведе у Хрватско-славонску војну крајину, а то значи и у граничарски део Срема.

Крајишници су учествовали у револуционарним догађањима 1848/49. године, кад је прокламовано укидање кметства постало стварност у

[9] О Темељном закону од 1807. вид. опширно: Љубомирка Кркљуш, *Историја политичких и правних институција Војводине*, Нови Сад 1992, 39–44.

цивилној Хрватској.[10] Последњи крајишки Темељни закон из 1850. који је тежио стабилизацији крајишког дугогодишњег механизма и његовом очувању, није успео да заустави процес друштвеног раслојавања и пропадања преживелих феудалних анахронизама, међу којима је кућна задруга, својом поделом рада, била велика запрека продору капиталистичких односа у крајишко друштво и привреду. Веома је значајно да је законом из 1850. земља проглашена, и то први пут у историји Војне крајине, пуним власништвом кућне задруге, али је то власништво било условљено обавезним вршењем војне службе.

Темељни закон из 1850. заслужује посебан осврт јер је то изузетно значајан пропис о земљишном власништву у Крајини две деценије уочи њеног укидања.

У складу са општим покретом и граничари се револуционарне 1848. године боре за измену свога положаја. Њихове тежње и захтеви јасно су изражени у тзв. народним захтевањима. Граничари се 1848. године боре за укидање феудалног система, а поименце, за укудање феудалних обавеза, укидање кућне задруге за буржоаску својину на земљу.[11]

У свом Захтевању Србаља-граничара у Немецко-банатском полку граничари траже: „Да се свакоме притјажетељу земље права собственост пода и да земљу продати и купити може сваки у Граници живећи без разлике, да не буде више милитарски поместија (Militar-Lehen) и да се кућевна дружина (Communion-Lehen) укине".

Захтевања Србаља Петроварадинске регименте садрже и ово тражење: „Да се укину работе и сва феудална отношења, а имено: а) да и у Војничкој граници једанпут престану терети и робије..." Оваква и многобројна друга слична захтевања садрже основне граничарске ставове.

У општим одредбама закон прецизира државно-правни положај Војне границе у овим условима тако што одређује да је Војна граница „неодвојиви и саставни део аустријске наследне монархије". „Установа Војне границе сачуваће се у свом првобитном облику, и чини у војно-административном погледу саставни део царске војске..." На основу овога закључујемо да је целокупна организација Границе остала неизмењена, што значи да остају на снази и правни акти који регулишу овај поредак, наравно уколико су у сагласности са овим законом.

---

10 С. Гавриловић, *Срем пре и у току српског народног покрета 1848–1849*, Београд – Ваљево 1997, 385.

11 Радослав Перовић, *Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848–1849*, Београд 1952, 14, 53, 102–116.

Тековине 1848. године заобилазе Војну границу не само фактички него и формално, јер се у члану изричито каже: „Становници Војне границе добиће слободан закон о општинама и сва права која су дана становницима осталих крунских земаља уставом од 4. марта 1849. године, уколико она буду у складу са сврхом и потребама Војне границе."

Друго поглавље закона је најзначајније јер говори о правима и дужностима граничара. Оно што одмах пада у очи је сличност овога текста са одговарајућим одредбама Основног граничарског закона из 1807. године.

Права и дужност граничара груписани су у седам одељака: 1) о праву на непокретна добра; 2) о правима граничара да се одају занатима, трговини, уметности и наукама; 3) о кућној задрузи; 4) о војној обавези; 5) о раду; 6) о порезу; 7) о војним комунитетима.

У делу закона који је посвећен правима и дужностима граничара, истиче се на првом месту његова основна обавеза – војна дужност, која представља основ за стицање свих осталих права: „Све области Војне границе задржавају непромењено своје досадашње опредељење за унутрашњу и спољашну војну службу." Према овом опредељењу, граничари су дужни да у служби Његовог величанства обављају све војне дужности у земљи и ван ње и да доприносе одржавању граничних установа. За то граничарске задруге добијају све своје поседе за себе и своје потомке у праву, сталну својину.

Оно што представља основну промену у односу на закон из 1807. године и оно што се могло сматрати најзначајнијом тековином револуције 1848, јесте проглашење граничарске својине за праву, сталну својину. Међутим, закон истовремено ставља и ограде, односно условљава ту својину вршењем војне службе од стране граничара. Ова обавеза чак долази на прво место и као резултат њеног извршења појављује се могућност да се стиче и поседује земља у Граници. Значајно је да се у суштини у најмањој мери изменила ситуација у погледу својине на земљу.

Право својине на непокретним добрима основни закон из 1850. године дефинисао је овако: „Сва непокретна добра становника Границе су, под условом испуњења целокупних граничарских обавеза, потпуна својина граничарских задруга, која подлеже одређеним ограничењима". На тај начин престаје досадашње право коришћења по чл. 1 закона из 1807. године, засновано на ленском односу.

Овај члан прокламује буржоаску својину граничара, укида феудални ленски однос. Међутим, он одмах поставља два ограничења: прво – својина није апсолутна, она је зависна од испуњења неких услова; друго – носилац

својине постаје задруга (Hauscommunion), а не појединац. Уз ова ограничења, очигледно је да овакав облик својинских односа нема карактер апсолутне, грађанске својине. Осим ових, закон оставља могућност за још нека ограничења права својине предвиђене у закону.

Стицање непокретног имања у Граници дозвољено је под условом преузимања војне обавезе – они који желе да се настане у Граници и преузму граничарске обавезе, могу то учинити у случају да стекну непокретно имање у Граници и да на тај начин обезбеде издржавање за своју породицу и обављање војне службе.

О стицању некретнина у Граници говоре још неки прописи који дозвољавају изузетак од горњег правила, да својину над непокретностима могу у Граници стећи само они који преузимају граничарске дужности, тако што омогућују извесним лицима да стичу земљу у Граници без овог услова – ту се ради о грађанским земљиштима за подизање магацина, индустријских постројења и сличних зграда.

Ограничену могућност стицања некретнина у Граници имају официри, чиновници и свештеници који не живе у породичним задругама. Они у Граници могу поседовати само стамбене зграде и највише три јутра земље. Трговци и занатлије који не живе у кућној задрузи, могу имати највише шест јутара. Овде се ради о ограниченом поседу, такође познатом из основног закона из 1807. године.

Закон из 1850. преузима поделу граничарског поседа на основно добро и Uebetland. Закон као основно добро означава ону земљу која је као таква убележена у земљишне књиге (Stammgut). Поред стамбених и економских зграда, ове земље чине сесију.

Основно добро остаје по правилу неотуђиво. Само у изузетним случајевима може се ставити хипотека у вредности једне трећине имања, а општински одбор мора водити рачуна да дужник осим годишње камате исплаћује и сразмеран део главнице. У законом предвиђеним случајевима могуће је отуђити основно добро.

Uebetland обухвата све остале земље и граничарске куће које се по постојећим прописима могу отуђити.

Значајан је члан 22, јер говори о кућној задрузи у вези са правом својине на земљу. Он гласи: „Док у једној кућној задрузи постоји више мушкараца, имају они сви – без обзира да ли потичу од једног претка, или су женидбом дошли у кућу, или су на било какав други начин прихваћени у кућу као задругари, а не слуге – једнако право на непокретна добра куће."

Ако неко иступи из куће, губи ово право и оно прираста само од себе, без одвајања, праву осталих мушкараца, докле иједан остане у кући. Ако у кући нема више ниједног мушкарца, прелази ово право на жене које припадају кући, којима је слободно да даље заједно воде домаћинство, или да приме у задругу или се удају за људе који подлежу граничарским обавезама. Ако у кући остане само једна жена која се уда за човека који није граничар, мора непокретно имање отуђити граничару у року од две године.

Ако задруга сасвим изумре, а нема тестамента, важи опште наследно право, без обзира на пол. Наследници могу некретнине задржати само под одређеним условом, у супротном морају имање у року од две године отуђити. Овај пропис је занимљив, јер на оригиналан начин установљује сукцесивно важење различитих режима наследног права. Као прво – могли бисмо закључити из овог и из претходних прописа да постоји посебно законско наслеђивање, утврђено овим законом. Тачно је одређено коме припада имање у појединим случајевима. Тек ако граничарска кућа потпуно изумре, последњи члан кућне задруге може да располаже имањем путем тестамента, значи, тек у том, једином случају појављује се могућност тестаменталног располагања имовином. У случају да не постоји тестамент, наступа законско наслеђивање по општем аустријском наследном праву.

Граничарима се законом даје могућност да се баве трговином, занатима, уметностима и наукама и укидају се сва ограничења која су постојала.

Значајне су одредбе које се баве установом кућне задруге. Нови закон готово дословце понавља неке одредбе из закона од 1807, али доноси и неке измене.

Одређујући појам кућне задруге, закон каже: „Патријархални живот граничара ставља се као народни обичај под заштиту закона"; „Као породица једне куће сматрају се све особе, које су уписане у ту кућу (conscribit), а нису слуге; могу бити сродници или примљени у кућу".

Без обзира на револуционарну 1848. годину и захтевања граничара која су, између осталог, била управљена и на укидање кућне задруге, она је остала једна од основних установа Војне границе.

Услови који се морају испунити да би се дозволила деоба задруге остају делимично исти као и у закону из 1807. године, али је један део услова измењен. Околности које омогућују деобу су: сагласност за деобу већине чланова задруге са навршеном осамнаестом годином, оба пола; други услов је неометано обављање војне дужности – иступањем из задруге појединца не сме бити смањена активна војна обавеза оних који остају. Ако истовремено

иступи више људи који су обавезни на војну службу, мора старешина водити рачуна о томе да и они који излазе и они који остају одговоре својим војним обавезама. О свакој деоби сви чланови који имају право гласа морају саставити писмени уговор пред општинским властима, показати га и потврдити пред компанијом и унети у земљишне књиге.

Ако упоредимо ове прописе о деоби задруга са прописима ранијег закона, овај закон доноси извесне олакшице. Да би се дозволила деоба, није потребна једногласна одлука свих одраслих мушкараца, него само одлука већине задругара оба пола, са навршених осамнаест година старости. Иначе, организација задруге и њена права на непокретности нису се изменили у односу на ранији закон.

Најважнија обавеза граничара остаје и по овом закону војна дужност. Она је овако одређена: „Војној служби обавезни су сви граничари који у Граници поседују непокретно имање и способни су да носе оружје; изузеци од овог правила биће одређени у посебном закону".

Војна обавеза састоји се у стражарењу и одбрани државне границе, одржавању унутрашње сигурности и у обавези ратовања изван границе. Од навршене двадесете године граничари се позивају на извршење ове дужности.

На кордонској служби, на маневрима и у свакој служби у регименти припада граничарима награда и накнада за хлеб у годишње одмереном износу. У својој компанији граничар је обавезан да врши бесплатно полицијску и дисциплинску службу.

Нарочито је значајан члан 59, јер он ослобађа граничара обавеза да сам обезбеди своју опрему: „Граничар добија од државе потпуну униформу, оружје, опрему и муницију...".

Следећа обавеза граничара је радна обавеза. Закон укида плаћену и бесплатну обавезу коју граничар дугује држави, сем у случајевима елементарних непогода, а остаје општинска работа која је још у време доношења закона из 1807. представљала најтежи облик радне обавезе. Закон обавезује граничаре на давање „vorspann"-а, подвоза који је постојао у разним облицима. У даљем тексту закон разрађује детаљно ове обавезе одређујући ближе начин њиховог извршења.

Последња у низу граничарских обавеза је порез на земљу. Порези се у Војној граници деле на директне и индиректне. У групу директних пореза долази и порез на земљу.

На основу наведеног прегледа права и обавеза граничара по основном граничарском закону из 1850. године, сасвим је извесно да 1848. година није

оставила дубљег трага. Правни положај граничара остао је неизмењен. Права и дужности граничара претрпели су сасвим незнатне промене које, ако формално и мењају нешто, остављају недирнутом суштину друштвеног и правног положаја граничара. То је нарочито очигледно ако упоредимо овај закон са одговарајућим одредбама закона из 1807. године. Многи чланови остали су исти, а негде су разлике тако минималне да се могу занемарити.

Закон из 1850. године донео је једну измену која би на први поглед могла да изгледа револуционарна. Граничарски посед сада више није војно лено. Ленски однос се укида и својина проглашава за праву, потпуну својину. Међутим, положај граничара се тиме није нимало изменио, као што би се могло претпоставити. Сем различите формулације граничарског права, закон не мења његову суштину. Граничар поседује имање још увек само под условом извесних давања, у овом случају пре свега војне службе. Тако његов положај остаје у бити феудални, његова својина је оптерећена, зависна. Она није потпуна, буржоаска својина.[12]

У економском погледу Војна крајина је била веома заостала, а особито ако се упореди са банском, тј. цивилном Хрватском.[13] Њој се приближавала једино у сточарству, а поготово од 1850. године када су пашњаци прешли у власништво земљишних заједница. Мали број трговаца (426) и занатлија (3.547) на територији целе Крајине према попису од 1857. говори о неразвијеној робно-новчаној привреди. Упркос војним законима, крутој дисциплини и бирократској администрацији, основни смер друштвеног и привредног развоја Војне крајине од почетка друге половине XIX века снажно је кренуо у правцу ликвидације феудалних остатака. На развој капиталистичких односа утицало је више фактора, међу којима саобраћај заузима значајно место, и то у првом реду железнички саобраћај. Стара крајишка кућна задруга, на којој је крајишки систем почивао, није се успела одржати. Заређале су тајне деобе задруга које су измениле стање настало законом из 1850. године. Главни политички фактори у Хабзбуршкој монархији били су свесни неминовног пропадања Крајине. Ипак, цар Фрања Јосиф 1871. покушао је да крајишко питање реши само укидањем Вараждинске крајине и њеним припајањем, као и припајањем градова Иванића, Сиска и Сења, цивилној Хрватској, али је од тога одустао после жестоког отпора у Крајини и Хрватској. Основни мотиви незадовољства у Крајини и Хрватској могу се сажети у три тачке: осуда политике угарске владе која је

12 Љ. Кркљуш, *О праву земљишне својине граничара у Војној граници у 18. и 19. веку*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 2/1967, 420–425.

13 Ј. Савковић, *Н. д.*, 108–142.

делимичним укидањем Крајине желела ставити у делокруг Нагодбе комад по комад велике крајишке територије; захтев да се укидање Крајине решава у целини и одмах; да се у Крајини спроведу избори за Хрватски сабор у којем би Крајишници заједно са осталима прецизирали своја права и осигурали своју имовину према Угарској. Ово последње питање изузетно значајно за Крајишнике односило се на крајишке шуме, пашњаке и фондове и на оснивање крајишког инвестиционог фонда. У лето 1871. године оно је решено оснивањем крајишких имовних општина и Инвестиционог фонда. Исте године (8. јуна) цар Фрањо Јосиф донео је одлуку о развојачењу целе Крајине (завршено 1873) и оснивању Крајишке земаљске владе у Загребу.[14]

У овом завршном периоду историје Војне крајине пашњаци су прешли у власништво месних општина као најнижих управних јединица. Свака компанија имала је више таквих месних општина које су сачињавале компанијску општину. Крајишке шуме су проглашене државним шумама, али је Крајишницима осигурано њихово извесно уживање. Из пашњака месних општина настале су крајишке земљишне заједнице, чија је имовина одвојена од политичких општина. Што се тиче ужитака крајишких шума, одређено је да се у име његовог откупа један део (751.982 к.ј. шума) одвоји бившим уживаоцима тј. Крајишницима, а други део (405.543 к.ј. шума) да остане у пуном и искључивом државном власништву. Законом из 1873. прописано је да шумско земљиште издвојено уживаоцима у месним општинама у саставу дотадашњих крајишких пуковнија сачињава посебну и самосталну имовину општине. Према томе, крајишке земљишне заједнице обухватиле су само пашњаке; шумском земљишту земљишних заједница бившег грађанског подручја одговарале су на сремској територији бивше Војне крајине имовне општине.[15]

У процесу развојачења или ликвидације Војне границе од 1871. до 1881. у граничарском делу Срема, према сачуваним подацима, основано је 15 земљишних заједница и једна имовна општина и то:

а) Земљишне заједнице

1. Батајница	1.570 к.ј.	1.314 кв. хв.
2. Бежанија	1.980 к.ј.	985 кв. хв.
3. Бољевци	1.906 к.ј.	635 кв. хв.
4. Војка	1.820 к.ј.	1.592 кв. хв.

14 Исто, 87–92.

15 Вид. о томе: M. Maslek, J. Metlaš, *Krajiške imovne opštine*, Sr. Mitrovica 1911, 21; I. Krbek, *Zemljišna zajednica*, Zagreb 1922, 25–37; M. Mirković, *O krajiškim imovnim opštinama*, Zagreb 1937, 7–22.

5. Голубинци	2.645 к.ј.	465 кв. хв.
6. Ердевик	525 к.ј.	225 кв. хв.
7. Јаково	1.780 к.ј.	450 кв. хв.
8. Мартинци	2.034 к.ј.	65 кв. хв.
9. Нови Сланкамен	1.418 к.ј.	1.563 кв. хв.
10. Прогар	1.286 к.ј.	479 кв. хв.
11. Ст. Бановци	1.579 к.ј.	1.366 кв. хв.
12. Суботиште	626 к.ј.	1.428 кв. хв.
13. Сурдук	752 к.ј.	53 кв. хв.
14. Сурчин	3.301 к.ј.	276 кв. хв.
15. Угриновци	1.665 к.ј.	544 кв. хв.
УКУПНО:	24.894 к.ј.	240 кв. хв.

б) Имовне општине

1. Петроварадинска имовна општина у Ср. Митровици	67.250 к.ј.	12.858 кв. хв.

Земљишне заједнице и имовне општине постојале су само на територији Војне крајине која је у прошлости сачињавала пограничне пределе Аустријске царевине према Турској.

Истовремено су граничари, укључив и сремске, одлуком владе у Бечу добили и наследно плодоужитничко право (ususfructuc), које се састојало у бесплатном годишњем државном обезбеђењу дрва за огрев, соли и др. (што су Сремци доцније називали „фрајерштина").[16] На основу Сенжерменског мировног уговора (1919) Краљевина СХС је обезбеђивала до 1941. плодоужитничка права потомака сремских граничара, иако с тенденцијом њихових ограничавања. Непосредно по завршетку Другог светског рата (1945) наведена граничарска права су анулирана.

Интересантно је да су земљишне заједнице и имовне општине надживеле укидање Војне крајине и да су се развијале као специфични облици колективног земљишног власништва чак до 1947. године кад су укинуте посебним правним мерама НР Србије и НР Хрватске, што нас упућује на мисао да је реч о дубоко укорењеним и животворним власничким земљишним институтима у нашој недалекој прошлости.

16 Плодоуживање је лична службеност која се састоји из овлашћења употребе и прибирања плодова са туђе ствари без повреде њене суштине. Вид. о томе опширније: *Правна енциклопедија*, том 2, Београд 1989, 1125, 1126.

У погледу управљања шумама, крајишке имовне општине биле су аутономне све до 1922. године, када је у Краљевини СХС управа шумама подржављена, али без дирања у плодоужитничка права крајишких потомака.

У прелазном периоду од 1871. до потпуног развојечања 1873. године Крајишка земаљска влада је, под генералом Молинаријем, спровела многе реформе у судству и управи. Од огромне шумске масе у Крајини крајишке имовне општине добиле су половину, а од сече и продаје друге половине те масе основан је Крајишки инвестициони фонд с капиталом који је 1877. године износио 7.700.000 форинти више него два аутономна буџета Хрватске. Претежни део капитала Крајишког инвестиционог фонда, који се сечом крајишких шума могао повећати на 147 милиона форинти, намењен је према одредби владара у првом реду изградњи железнице на бившој крајишкој територији.

И поред свега тога, дефинитивно укидање Војне крајине уследило је тек краљевим рескриптом 15. јуна 1881. године о уједињењу Крајине с Хрватском, а на основу тога 1. августа 1881. године бан Ладислав Пејачевић преузео је управу над територијом Војне крајине, укључив и њен сремски део.[17]

Овим чином Војна крајина након неколико векова отишла је у историју. Ипак, њене земљишне заједнице и имовне општине наставиће да живе и у Срему још више од пола века.

[17] *Историја српског народа,* V-2, Београд 1981, 194–202; Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 135–145, 285–310; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 80–84.

Nikola L. Gaćeša
Faculty of Philosophy – Novi Sad

LAND OWNERSHIP IN THE MILITARY FRONTIER ZONE AND ESTABLISHMENT OF LAND COMMUNITIES AND PROPERTY MUNICIPALITIES IN THE FRONTIER PART OF SREM

SUMMARY

From mid XVI century until the second half of the XIX century in the border areas of the Austrian Empire with Turkey there was Military Frontier, a specific military-political organization. From the beginning of the XVIII century until 1881, it also comprised a part of Srem, inhabited mostly by Serbian population.

In the territory of the border, that is, frontier part of Srem, there was a special form of land ownership, characterized by free farming properties and, in accordance with that, absence of any sort of feudal duties of its population. This was conditioned by military frontier duties and obligations, which were highly appreciated by the Austrian military authorities, and that was the very reason why they, although bodies of a feudal state, decidedly fought the attempts of Croatian civil authorities to establish their government in the Military Frontier and burden the local population with duties and tributes towards the local feudal lords and the Catholic church. In that regard, the crucial role belonged to the numerous regulations, such as, for instance, the „Vlach Statutes" of 1630 and principal laws of 1807 and 1850 on regulation of economic and social relations in the Military Frontier.

With the disappearance of immediate danger from the Turks, which was already evident at the beginning of the XIX century, the Military Frontier started losing on its military importance. Moreover, as an economically underdeveloped territory, it was hindering the general development of a wider area and that was why the Austrian authorities had it disbanded between 1871 and 1881. In the course of that ten-year period of demilitarization it also happened in the Srem frontier area that they formed so-called land communities, which mainly comprised pasture fields, and frontier property municipalities that usually consisted of frontier forest areas.

At the same time, in the process of demilitarization in Srem, the Austrian authorities took over the responsibility of providing the Frontier region soldiers and their descendants with firewood, salt, etc, which was part of the so-called frontier retirement rights.

The land communities and frontier property municipalities were still present in Srem as late as 1947, and retirement rights until 1941.

УДК 271.222(497.11)(497.113)-523.6"17"

Душко М. Ковачевић
Филозофски факултет – Нови Сад

МАНАСТИР ВЕЛИКА РЕМЕТА У XVIII ВЕКУ

Сажетак: У раду је приказана прошлост Велике Ремете у XVIII веку, веку који после градње цркве представља најпросперитетније време за манастир. На основу сачуваних извора описан је изглед цркве и конака, наведене су црквене књиге у поседу манастира, описан иконостас и реликвије и побројано братство и прњаворци.

Кључне речи: Велика Ремета, XVIII век, духовна обнова, фрушкогорски манастири, црквена историја.

После закључења мира у Сремским Карловцима 1699. знатан део Срема, од Илока до Сланкамена, ушао је у састав Аустријске царевине, што је условило да је већ 1702. обављено премеравање земљишних поседа фрушкогорских манастира.[1] Тада је забележен и манастир Велика Ремета, који је према опату Бониniју располагао са 206 јутара оранице, винограда и ливада,[2] док „истовремени аустријски коморски извор наводи чак 680 јутара обрађене и необрађене земље". Потом опат Бонини наводи како „калуђери кажу да поседују турске тапије на ове земље, али их нису показивали".[3] Тако је за пописиваче из 1702. остало нејасно да ли доиста Велика Ремета поседује тапије за цео посед. Потом се описује положај манастира Велике Ремете, па се каже да је удаљен од Петроварадина „две и по лиге", као и да се његова територија може обићи за сат времена. Истовремено се говори и о манастирском поседу, јер се каже да се „на западној страни од Ремете налази манастир Гргетег, где граничи са Пороком, на северној шума, на источној Карловци, где граничи с путем, на јужној Крушедол, где граничи са Сломгробом".[4] Из пописа из 1702. потиче и најстарији податак о лековитом извору „зововом Убавац".[5]

---

1 М. Јачов, *Срем на прелому векова (XVII–XVIII),* Београд 1990, 81.

2 Исто.

3 Исто, 19, 81.

4 Исто.

5 Исто; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 5, Београд 1987, бр. 7284, 2.

Преписивањем књига почиње у Великој Ремети духовна обнова, пошто се наводи да јеромонах Пахомије Јоксић 1705. „списа" књигу „глаголнеми месечник менеја". Али, и да јеромонах Пахомије Месићанин преписа у манастиру *Молитвеник*.[6] Преписивач јеромонах Пахомије моли браћу „јуние и старие" да му опросте грешке, пошто књигу „не писа доух свети ни ангел но рука... грешна". Године 1707. преписао је поново јеромонах Пахомије у манастиру један минеј. Преписивач на крају каже: „оци свети, благословите ме грешнаго Пахомиа јеромонаха писавшаго сију грамату".[7] Када је у априлу 1709. умро у Сремским Карловцима митрополит Стефан Метохијац, погребен је по сопственој жељи у Великој Ремети. Те 1709. у манастиру, за игумана Григорија, обновљена је књига „глаголеми патерник".[8] У Великој Ремети потом је обновљена још једна књига.[9] При игуману Григорију, јерођакон Стојко обновио је 1714. минеј за месец фебруар. Наредне 1715. помиње се „евангелие цркве реметске", опет при игуману Григорију јеромонаху.[10] Када се 1716. у рату с Аустријом „Турском месецу... рогови почну ломити", манастир је претрпео велика страдања од стране Агарјана. Тада када многе хришћанске душе Турци у „погансто одведоше", откупио је Максим за манастир Хопово књигу „глаголнеми Студит", која би „запленена агаренскими војсками". Хоповски летописац о том великом пострадању фрушкогорских манастира каже: „И того лета саждегоше монастир Крушедол и деспоте и Ремету монастир".[11] Тако је XVIII век за Велику Ремету почео великим страдањем, али је и поред свега то био век материјалне и духовне обнове манастира.

Почетком XVIII века манастир Велика Ремета имао је братство, али се не зна колико чланова је бројало, 21 породицу прњавораца и 11 најамника. Поседовао је манастир тада 7 коња, 13 говеда, 12 крава, 24 телета, 15 свиња, 7 кошница пчела. У поседу манастира налазило се 105 сесија земље, 17 радних дана винограда, 28 дана ливаде, 29 дана пшенице и 3 дана јечма.[12] После закључења Пожаревачког мира 1718. и коначног протеривања Турака, у Великој Ремети почиње обнова цркве, конака и књижевног фонда. Остало је забележено да 1720. „раб божји Јован" за душу својих родитеља „повеза... у

6 Љ. Стојановић, *Н. д.,* књ. 2, Београд 1983, бр. 2149, 2150 и 2165, 13.

7 Исто, бр. 2198, 22.

8 Исто, бр. 2193, 22.

9 Исто, бр. 2259 и 2278, 32 и 36.

10 Исто, 2300, 40.

11 Исто.

12 М. Јачов, *Н. д.*, 19 и 81.

монастиру Ремети", при игуману Методију, „књигу, глаголеми панагирик". Игуман Григорије са братством прибавио је током 1720. грађу за изградњу трпезарије и конака.[13] Исте године обновљен је у Великој Ремети један *Панегирик*,[14] а наредне 1721. боравио је у манастиру Јеротеј Рачанин, писац *Пута у Јерусалим.* Монаси Григорије и Василије, опет у време игумана кир Методија, „књигоу, зовом наустица оправише... своим рукоделием". Великореметски монах Симеон приложио је исте године јеванђеље, које је писао у „Молдавској земљи".[15] Ради прикупљања помоћи за обнову манастира путовали су 1721. у Русију јеромонаси Велике Ремете Вићентије и Арсеније. У Москву их је да траже милостињу послао игуман Методије. Тада су реметски монаси изјавили да су „манастир они безбожние Турки разорили", да немају ништа и да „пребиваем ми в самои скудости и питатца не имем чем".[16]

Манастир Велика Ремета добио је 1722. привилегију од аустријског цара Карла VI[17] и њоме му је потврђен његов ранији земљишни посед, што је био услов за бржу обнову. Те 1722. „оуктиторил" се при манастиру Великој Ремети митрополит Викентије Поповић Хаџилавић. Архиепископ Викентије је „собственим иждивением" дао да се сазидају три ћелије, две кухиње и засведене подрумске просторије испод њих „за свои вечниј помен".[18] Тако је ктиторством митрополита Викентија Поповића Хаџилавића сграђен део конака северно од цркве, док су радови на источном крилу завршени 1724. ктиторством игумана Григорија. До 1732. трошком игумана Данила довршено је и јужно крило конака. Током 1735. започета је и градња западног крила конака. Конаци који ограђују цркву сграђени су од камена и опеке, имају приземље и спрат. Ходници и просторије су на луковима, крстастим и полуобличастим сводовима. Те године завршено је и зидање манастирског звоника са капелом на првом спрату посвећеном светом Јовану Претечи. Ктитори „сему делу" били су благодарни господари „братиа по плоти"

13 Љ. Стојановић, *Н. д.*, књ. 2, бр. 2378, 54.

14 Исто, бр. 2390, 53 и књ. 3, бр. 5772, 190.

15 Исто; Ст. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека,* СКА Споменица LIII, Сарајево 1922, 189–193.

16 Исто*; Сербски фрушкогорски манастири,* Сербска пчела или нови цветник за годину 1840, Засађен и обделан Паулом Стаматовићем, година XI, Нови Сад 1840; Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.,* Сремски Карловци 1903, 340.

17 Љ. Стојановић, *Н. д.*, књ. 2, бр. 3057, 179.

18 Исто, 2428, 1723 и 2496, 1727; О. Милановић-Јовић – П. Момировић, *Фрушкогорски манастири,* Београд 1963, 25.

Андреј Андрејевић, „администратор карловачки", и Јаков Андрејевић, „посманстер от места Бешке".[19]

Призиђивање звоника уз слободну западну страну знатно је променило изглед касносредњовековне цркве манастира Велике Ремете. Зидање барокног звоника висине 38 m, те мање капеле на његовом првом спрату посвећене светом Јовану Претечи, трајало је од 30. априла 1733. до 30. септембра 1735. Податке о томе пружа опширан запис уклесан у велику камену плочу, која је била постављена у подножју звоника са његове јужне стране. Цео запис уклесао је јеромонах Данило, који се спомиње и у опису манастира из 1734. Први помен звоника налазимо у опису из 1753. „Пред папертоју торон созидан циглом, висотују 20 кл. с цифрами, в нем капела, храм рождества св. Јоана предтечи покривен црепом, на нем крест од железа велики, моловат испод коего јабука от бакара позлашчена". У запису се наводи да су градитељи звоника били страни мајстори, „рукоделисаша немецки маистери". Потом сазнајемо да је главни мајстор био палир Јоханес Вилхелм, а да су помоћници били његови сународници. Цео посао око зидања звоника благословио је митрополит Виђентије Јовановић. Запис на плочи саопштава и да је све обављено при игуману кир Григорију и осталим члановима братства. На крају се наводи да „у великом тороњу јест звоно од 10 центи, но не добр имат глас".[20]

Приликом пописа 1734. забележено је да се у манастиру поред игумана Георгија налазило братство од 17 монаха. После описа и пописа цркава и свештенства 1732/1733, уследио је по заповести митрополита Виђентија Јовановића и попис манастира. Тада су његови дворјани у попис унели „не само поименце братија сваког манастира, него и колико је ком година, служи ли литургију или не, исповеда ли се или не, причешћује ли се или не, кад се последњи пут исповедао а кад причестио, ко му је отац духовни, иде ли у цркву или не". Тада се у манастиру поред игумана Георгија, коме је било 60 година, налазио и јеромонах Димитрије. Имао је 100 година и био је најстарији. Потом су ту били јеромонаси Данил, Пајсеј, Јоаникије, Мојсеј, Јеротеј, Рафаил, Викентије, Софроније и Арсеније; ђакони Махаил, Прокопије и Атанасије; те монаси Исаија, Симеон, Гаврило и Кирило. После пописа од 4. августа 1734. наређен је овај распоред у манастиру: јеромонах Пајсеј „типикар да будет", јеромонах Софроније „параекслисиарх да

19 Исто; В. Матић, *Звоник манастира Велике Ремете и његови ктитори,* Зборник Матице српске за ликовне уметности, бр. 4, Нови Сад 1978, 299–321; Током наредних деценија настављена је доградња конака, да би коначно били завршени између 1764. и 1771. године.

20 В. Матић, *Н.д*, 299–321; Д. Руварац, *Н. д.*, 315–350.

будет", јеромонах Јеротиј „кључар да будет", јерођакон Прокопије „трапезар да будет" и монах Исаија „над пагенијеју да будет". Манастир је тада имао и прњавор са 16 домова у којима је живео 51 становник. У прњавору је 1734. било 16 домова,[21] потом је њихов број 1753. опао на 13 а 1770. повећао се на 20 домова.

Монаси манастира Раковице пребегли су у Велику Ремету 1739. године, при крају аустро-турског рата. Тада су између осталог у манастир донели четири престоне иконе: *Светог Николу, Светог Јована Претечу, Богородицу са Христом* и *Света три јерарха.* Иконе су сликали 1687. руски иконописци Спиридон Григоријев, Јован Максимов, Леонтије Стефанов и Тихон Иванов, који су припадали кругу Симона Ушакова, „најпознатијег руског представника новог схватања религиозне слике, насталог под утицајем савременог западног тумачења".[22] Четрнаестог септембра 1739. сачинили су „игумани и намесници ман. Раковице Михаило и Гаврило и Вел. Ремете Данило и Мојсеј" уговор, да убудуће „буду као један манастир" са заједничким игуманом а у случају да се ко усуди да то разруши речено је „да раздвоит јего Бог и разлучит од царства небеснаго".[23]

Према попису становништва манастирског прњавора који је 22. децембра 1742. обавио „контролор" Франц Писер, Велика Ремета имала је „десет домаћина".[24] Протођакон Василије Бркић, потоњи патријарх Пећке патријаршије, даровао је манастиру бакрорез на коме је приказано Богојављење. Бакрорез је израђен 1746. у Бечу његовим трошком. Манастир је у свом поседу тада имао и неколико портрета знаменитих личности из наше

---

21 Д. Руварац, *Фрушкогорски манастири 1734. године,* Архив за историју, бр. 11 и 12, Сремски Карловци 1911, 172–173; Приликом пописа 1734. бележе се у прњавору: Радослав Павков, Маринко Гакић, Марко Икимов, Субота Драгутинов, Живан Атанацков, Георгије Стојанов, Гаврило Миладинов, Мишко Мешаја, Недељко Живанов, Марија удовица, Јевтимије Јеротејев, Јован, Аника удовица, Петар Бугарин, Јелица удовица и Милинко Крстин. Укупно је било 16 домова, а у њима 27 мушких глава и 24 женске главе, што је износило 51 душу. Бележи се да је године 1733. манастир имао 25 „глава", а 1734. „28 домова". Потом је 1736. тај број опао на 22 породице.

22 Б. Кулић – Н. Сребков, *Манастири Фрушке Горе,* Нови Сад 1994, 44.

23 Д. Руварац, *Манастир Раковица и Велика Ремета,* Српски Сион, бр. 12, Сремски Карловци 1906, 340, 346.

24 Домаћини су били: Марко Аћимовић из Бачке; Илија Јосимовић из Бешке у прњавору од 1738; Шиван Атанацков из Шатринаца у прњавор приспео 1722; Ђурица Јовановић; Бетко Дерективић у прњавор дошао 1719; Марко Стојановић рођен у прњавору; Михајло Мирковић из Бачке дошао 1741; Милисав Милетић из Крагујевца из Србије; Јован Јефтић из Футога; Бродан Попинцанин дошао из Шатринаца 1739. (Ж. Сечански, *Попис становништва манастирских прњавора у Срему од 1742–3. год.,* ГИД у Новом Саду, књ. X, Нови Сад 1937, 221–222.

историје, пошто се каже да „у северовосточном углју ћелија лежи покрај други прилични соба повелика једна сала, у којој се покрај неколико изображених карловачких архиепископа почивших и изображен руски цар Петар Велики налази". Недалеко „от ове сале западно", налазила се и манастирска библиотека.[25]

Између 1735. и 1753. изведени су на манастирској цркви најобимнији адаптациони радови. Тада су проширени прозорски отвори украшени „декоративним оквирима од камена и праугаоно-лучним типанонима на врху", а начињен је и профилисан поткровни венац. То је урађено новцем од посмртне заоставштине од 300 форинти игумана Григорија. У исто време зазидани су и уски прозори на јужној и северној страни предолтарског простора цркве, а над наосом обновљена је 1745. купола када је над њом формирана декоративна барокна капа на „две јабуке". Кубе на цркви подигли су својим трошком Лазар и Михаил Вукадиновић са синовима Георгијем и Марјаном, оборкнезом који „на ово жртвоваше 1.062 ф. 32 кр". У олтарском делу обновили су часни престо новосадски грађани Димитрије Ползовић и С. Т. Марковић. Тако су током 1752. изведени завршни радови на обнови и украшавању црквене грађевине, док је фасада цркве окречена црвеном бојом. Радови на обнови и украшавању завршени су 1752, што је забележено наредне године. „Церков немачком чамовом шиндром покривена, червеном бојом фарбаисана 1752, на олтару крест мален гвозден, фарбаисан червеном бојом; на трулу јабуке две од чамове шиндре, на нима покров, крест верху трула од жељеза, испод креста јабука од плеха".[26]

Приликом описа фрушкогорских манастира 1753, игуман манастира Велике Ремете био је Атанасије Исаијевић. Са њиме је живело у братству 16 монаха – јеромонаси Михаил Томић, Кирил Татић, Гаврил Јосифовић, Герасим Лазаревић, Леонтије Вуковић, Дионисије Ристић, Гедеон Андрејевић, Данил Јевтимијевић и Василије Богдановић; јерођакони Генадије Костић и Викентије Јовановић; монаси Јоаникије Манојловић, Арон Милошевић, Корнелије Варзи, Григорије Маринковић и Јов. У манастиру је било тада 5 ђака, 5 слугу и 30 породица прњавораца.[27] Наводи се да је црква „созидана

25 Д. Давидов, *Српска графика 18. века,* Нови Сад 1978, 190, 193 и 299; К. Сеперовац, *Манастир Велика Ремета и помоћ из Русије,* Духовна стража, бр. 2, Сомбор 1929, 132–136.

26 Д. Руварац, *Опис... 1753. год.,* 328, 331*;* С. Болманац*, Шематизам источно-православне митрополије српске Аустро-Угарској за годину 1878,* Панчево 1878, 127.

27 Д. Руварац, *Н д.,* 314–328. Ђаци су били: *Павле Величковић* из Софије, имао је 16 година и „учитсја буквару"; *Георгије Стоићев* рођен у Палежу, имао је 17 година и „учитсја буквару"; *Теодор Георгијевић* из Суботице, имао је 15 година и „учитсја буквару"; *Илија Стојадиновић* рођен у Браничеву, имао је 13 година и „учитсја псалтиру"; *Теодор Кузманов* из Ирига, имао је 18 година и „учитсја буквару". Потом у опису из 1753. налазимо и „написание слуг монастирских" а било их је 5 и то: *Алекса Радоевић* рођен у Викалевићу у

же и устројена от цигле". Опеком су подигнути зидови цркве, сводови, купола и подне површине. Оштећена припрата била је тада поново сазидана, то јест „президата" у горњој зони циглом. У то време је над правоугаоним крстообразним певничким простором, било формирано „једно труло пошироко". Кубе је имало осам прозора, „с стаклами без катри". На самој цркви налазило се пет прозора, од којих један на олтарском док су се по два налазила на певничким просторима и припрати. У то време прозорски отвори су већ били проширени и застакљени, а са спољне стране заштићени гвозденим решеткама. Потом се каже да „сви поменути пенжери сут от камени около устроени". На западној страни налазио се улаз, јер се каже „на препрати врата растова древа с немачком бравом".[28]

Мачви, у манастиру је радио као бирош са платом од 27 форинти; *Сима Јаношевић* из села Бањани код Никшића, био је „екмежија (мјешаја) плата 27 фор."; *Арсеније Милић* рођен у Петровом Пољу код Никшића, служио је као бирош са платом од 20 форинти; *Стојан Беријћ* из Глине, радио је као кувар и имао је плату од 20 форинти; *Стефан Врдничанин* рођен у Јасеновцу, био је кочијаш са платом од 20 форинти. У манастирском прњавору живеле су ове породице: *Живан Терзин* из Шатринаца, у Велику Ремету је дошао 1718. Живео је са женом Видом, био је имућан, поседовао је „краву, волу, коња, 8 мот. винограда, 200 дрва шљива, две косе ливаде"; *Марко Стојанов* је рођен у манастирском прњавору, живео је са женом Саром, Михаилом и Гавром. У његовом власништву биле су „2 краве, 2 вола, 4 мот. Винограда, 200 дрва шљива, коса ливаде". *Петко Драгутинов* такође рођен у прњавору, живео је са женом Босиљком и децом Теодором и Тимотејем. Поседовао је „вола, краву, коња, 5 мот. винограда, 70 дрва шљива"; *Марко Јоакимов* рођен у Бају, у прњавор је стигао 1720. Од породице му се спомињу „деца: Михајл 18, љ. учит децу, Захариа, Марија и Јованка". У власништву је имао мотику винограда, 100 дрва шљива, коња и краву; *Миленко Сретин* из Путинаца, живео је са женом Мартом и синовима Теофаном и Јованом. Поседовао је 4 мотике винограда, 50 дрва шљива и 2 краве; *Ђурађ Стојановић* дошао је у прњавор 1752. са Косова, живео је са женом Ангелијом и децом Филипом и Маријом. Имао је вола, краву, јуне, 100 дрва шљива, 4 мотике винограда и косу ливаде; *Јован Јевтин* рођен у Футогу, у прњавор је дошао 1728. Живео је са женом Недом и кћерком Евгенијом, а поседовао је 3 мотике винограда и 50 дрва шљива; *Данило Антониев* пореклом из Бечевице код Крагујевца, у прњавор је „пришел 1738". Имао је породицу, жену Анђелију и кћерке Томанију и Јовану. Имао је 2 краве, 3 мотике винограда и 100 дрва шљива; *Петко Јованов* „родом от Сокола у селу Мрчкој", у прњавор је дошао 1745. Живео је сам, а поседовао је 6 мотика винограда и 200 дрва шљива; *Стефан Попов* рођен у Керу (Змајеву), био је нежењен. Имао је 5 мотика винограда и 200 шљива; *Јефтимиј Попов* рођен у „селу Патки", у манастирски прњавор је дошао 1730. Живео је са женом Василијом и децом Теодором, Арсенијем и Јеленом. Поседовао је краву, јуне, вола, коња, 4 мотике винограда и 80 дрва шљива; *Ђурица Јованов* рођен у „селу Пантелији", у Велику Ремету је дошао 1731. Поред жене Мисојке имао је и троје деце: Василија, Василику и Ксенију. Од имовине поседовао је краву, 5 мотика винограда, коња, вола и 100 дрва; *Теофан Мшин* рођен у Бешки, у прњавор је дошао 1739. Живео је са женом Анђелијом. Није поседовао никаквог иметка.

28 Д. Руварац, *Н. д.,* 329.

Црква је детаљно премерена, забележено је да од олтарске апсиде до портала на западном зиду припрате дужина цркве износи осам и по клофтера (око 16,15 метара), у певничким просторима измерена је ширина од четири клофтера (хвата) и два шуха (стопе), што износи око 8,5 метара. У припрати је измерена ширина од два клофтера и четири шуха (5 метара).[29] У време настанка црква је имала слободну западну фасаду, са улазним отвором. Црква је, дакле, изведена као једнобродна грађевина, са олтарском апсидом полукружном изнутра и тространом споља. Певнички простори су правоугаоног облика, док се изнад наоса налази широко кубе. Припрата квадратног облика налазила се на западној страни. На граници између наоса и припрате, налазио се „преградни зид" са традиционалним унутрашњим порталом. Тако је црквена грађевина манастира Велике Ремете, подигнута под утицајем рашке градитељске школе.[30]

У опису се наводи да је унутрашњост цркве живописана старим молерајем. Молерај је у то време био доста оштећен, пошто се каже „и како олтар, труло, пјевница, тако и всја церков до паперти исписане старом молерајом, доста и порушено. Препрата же с више до полак дувара исписана, такожде старом молерајом подобње гдје и что и порушено...". Унутрашњост цркве била је украшена и новим архијерејским престолом, са 28 „столова". Потом се бележи да је црква сазидана „крестообразно", да је зидана од „цигаља" којима је и под патосан. У то време конаци нису били завршени, јер се каже „монастир с келијами зиданим циглом и каменом, мало не са све четири стране огражден". На источној страни налазиле су се „келие двокатне 4 с тавани, доксат древјан, до них платарија шиндром растовом и чамовим даском покривена". Под конаком се налазио „подрум на свод", а испод платарије била је чесма „созидата каменом". На тој страни конака спомињу се и „кухиње 2 с тавани", те оџак зидан циглом. На кухињама су се налазила врата од чамове даске, док су на келијама били прозори с „катрами и стаклами". У две келије биле су „фуруне зелене", а у преостале две „земљане просте". На келијама су била „врата различна", а под је патосан циглом. „Свим сим келиам ктитор бист Григориј игуман сего монастирја котори прве келие 1723, а сие последње 1724 совершил јест".[31]

На јужној страни „от полудне келие двје", „до их келиах на свод преведене между сима кухиња такожде на свод; и доксат и подрум, покривен растовом шиндром". Прозори застакљени са решеткама, у келијама су се

29 Исто, 329–330.

30 В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира,* Нови Сад 1984, 149–153.

31 Д. Руварац, *Н. д.,* 334–338.

налазиле „фуруне зелене", врата „тишлерска дупловата". Под је патосан циглом. Ктитор јужног дела конака био је игуман Данило. „Сие келие водрузишасја трудом и иждивением јеромонаха Данила игумена бивша се го монастира 1732". У истом реду са келијама, налазила се и трпезарија „преведена на свод цифрами и гранами с чукаторским дјелом украшена: на нај 5 пенжера с катрами и с стаклами, врата на два крила, тишлерска, брава немачка, циглом патосата, мала врата или пенжер чрез котори и јастие из кухине издаетсја". У трпезарији се налазила икона св. Димитрија „с рамом пилторским моловатим и позлашченим великим", као и две мање дрвене иконе. Инвентар у трпезарији састојао се од „2 ормара тишлерска; 3 астала велика а 2 мала; 4 клупе; 5 чаршава; 48 пешкира различних; 34 пари ножева; 6 сланика дрвени; 60 кашика; 57 чаша винских стаклених; 13 чаша од полсајтлика; 7 карафиндла; 2 чаше ступшасте с подписи и с капци велике; 5 свјешчника от туча; 4 мумаказе от челика; 12 столица дрвених". Под трпезаријом налазио се подрум „на свод и једна комора". До трпезарије била је кухиња „преведена на ћемер", а „до кухини трапезарија зимска" са таваном од дасака и са два прозора. Трпезарија је била без патоса и са простим вратима „с немачком бравом". „До јеја ред келиах, таван дрвени, и сут келијах у том реду 5 испод них подруми сведени". Испред келија налазио се „доксат от дрвета". Келије су „циглом патосане", а прозори су били „с катрами и стакли". У том делу конака налазиле су се три „фуруне зелене", док су остале биле од земље. Између келија била је кухиња. На келијама су се налазила врата „различна". Покров на келијама био је од храстове шиндре и чамове даске.[32]

На северној страни „от полуношчи 3 келие", са таваном од чамових дасака. Прозори су били „с катрами и стаклами". Две келије су биле „патосане циглом", а преостале даскама. Између келија налазиле су се две кухиње. Испред келија био је „доксат древен", а испод њих налазио се „подрум на свод". Келије су биле покривене старом храстовом шиндром. Тај северни део конака зидан је 1722, ктитор је био митрополит Викентије Јовановић. „До тих келијах зграда од чамови дасака, и тако довршено огражњение монастира и между том зградом јест капија неголема од дасака чамови, озгор покривена чамовим дасками". У западном делу конака „на среди", налазила се „звоница циглом созидана" и покривена старом храстовом даском. На њој су била два звона „средња", док се једно мало звоно налазило пред „трапезарием позивајушчее братију на објед". Имање Велике Ремете обухватало је потесе: Гргетешки брег, Каменити пут, Велика крушка,

32 Исто.

Белило, Сошвљак, Средње брдо, Лудрен, Царина, Јашчара, Букићев до и хумку Бечешево.[33]

Први познати опис иконостаса цркве манастира Велике Ремете настао је такође приликом канонске визитације 1753. „Крест од древа, на нем распјатрие и 4 евангелиста, старе изрјадне молерие, вес позлашчен, обојуду креста 2 иконе, пресвјатија Богородици и Јоана предтечи. Рјад испод креста у великом раму изрјадну позлашчену моловату: 12 апостола написаних, на средини моление, а краех св. влм Георгија и Димитрија: 13 икона празничних у једном рјаду испод апостолов, и Јоана Богослова. Двери извајане, пилторске, позлашчене; иконе више двери: недреманое око, света Троица гошчение Аврамле, више сјеверних врат, св. Врачева и пр. Параскева, 2 престолне Христова и Богородичина, големе, престолне, нињеже стојат у препрати. На мјесту их стојаз иконе принешене из мон. Раковици...". Иконостас на коме је „крест од древа... старе изрјадне молерије, вес позлашчен" није очуван, али у поменутом опису уочљиво је да је реч о ниској олтарској прегради на којој су иконе различитог стила и времена настанка. Тако је у опису из 1753. године, забележен дрвени крст са четири евангелиста старе „изријадне молерије, вес позлашчен", изрезбарене царске двери северне и јужне, две велике престоне иконе и око 30 икона различитог формата. Престоне иконе са старог иконостаса замењене су иконама донетим из манастира Раковице 1739. У питању су иконе руских иконописаца за које се зна да су рађене 1687, а реч је о четири иконе: *Богородице, Светог Јована Претече, Света три јерарха* и *Светог Николе.*

Две велике престоне иконе, светог Јована Претече и светог Николе, биле су у припрати, док се у цркви налазило још „12 ик. малих, разних; икона храмовна, повелика, св. Димитрија". Ту су још биле и завесе „2 на сјеверних и јужних врати различне свиле ветхе". Пред иконостасом су се налазила „2 свјешчмика жељеза, ординар, а 11 от жељеза моливати зеленом бојом, гдјечто позлашчени; 4 цвјета жељезна над иконами престолними на којих висјат кандила, моловата зеленом бојом и гдјечто позлашчене; иконостас тишлерски; 6 завјеса од шпалира пред иконами различне боје". Потом се говори о иконици „св. арх. Александријских Атанасија и Кирила". На крају следи попис предмета у цркви: „стол арх. митр. Тишлерски, нов; пар скамијах тишлерское дјело с 14 столова моловата звозденом фарбом; цвијет од туча са 6 свјешча, на нем 2 јајца ноева висјат; 8 столова липових сербске мајсторије; кивотић с љеве стране на 4 столпа созидан, от даске ораове;

[33] Исто; Д. Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7. историја насеља и становништва,* Београд 1950, 117.

крест сребрн и позлашчен каменијем ординиран накићен. В нем честное древо и написание с долниа страни таково, са стране".[34]

Годину дана после визитације, „општежитељни" манастир Велика Ремета поново је забележен. Потом је 1756. манастиру поклоњен један ибрик. У манастиру се 2. новембра 1756. из „древних рукописанија", „преписа сја сиа книга" *Житије Светоѓ Саве*. При игуману Атанасију приложи јеванђеље 1756, „племенитороднаја госпожа" Стана Андрејевић. Потом 1758, приложи манастиру и једну књигу Јелена, опет од рода Андрејевић. Остало је забележено да је 1759. купљен за десет форинти „пентикостарион". На једној штампаној књизи остао је запис да ју је 1763. из Осијека донео у „обштежитељни манастир Ремету" игуман Атанасије. Књигу „правил светих серпских просветителеи", поклонио је манастиру јуна 1764. Јован Јовановић „темишварскија епископии протођакон".[35] Године 1764. израдио је Захарије Орфелин ктиторством Јована Веселиновића бакрорезну композицију са представом светог Димитрија, на којој је приказан и изглед манастира у доњем делу. То је уједно и једини ликовни приказ Велике Ремете у XVIII веку. При игуману Атанасију Исаијевићу, преписана је и књига „зовома канони на осм гласов списана". Потом се бележи да је у лето 1766. „књижица о љубви списата", од стране манастирског постријжника Мојсија Марковића.[36]

У извештају из 1772. упућеном митрополиту Јовану Ђорђевићу наводи игуман Атанасије да манастир Велика Ремета „економии никаковија неимјеем кромје виноградов и шливиков, будући да наш грунт состоитсја у шуми и брди виноградски". Како је и од чега манастир живео, о томе у реченом писму говори игуман Атанасије. „Милостиња није уречена или репатрирана на Христијане, но што који от своеја воли даст, или парусију или сарандар, или проскомидију, и когда сами Христијани доходе во монастир и дадут, а иногдо објешчајут, посјешчајушче свјатија монастири, потом шиљасмо једнога от братии донети обешчаноје". Ако је било потребно, милостиња се прикупљала и у другим епархијама, али само са препоруком митрополита и уз сагласност владике у чију епархију се одлазило. „Ашче когда и опушчением гријехов ради нас град побил, или оскудјение у плоду

34 Д. Руварац, *Н. д.,* 330.

35 Исто; Љ. Стојановић, *Н. д.*, књ. 1, бр. 1839, 432 и књ. 2, бр. 3076 и 3088, 181–186; Као приложник забележена је Стана Андрејевић (Љ. Стојановић, *Н. д.*, књ. 2, бр. 3098 и 3104, 187 и 189; 3135, 194, 3142, 196 и 3223, 212.

36 Д. Давидов, *Н. д.*, 190, 193, 299; Љ. Стојановић, *Н. д.*, књ. 2, бр. 3604–3605, 3685, 281–282 и 299.

виноградскому или шливика било, или какову репарацију чинисмо, тагда у друге епархие отлазити милостињу обичај имали смо".[37]

У манастиру је 1772. умро ктитор Андреј Андрејевић, а сахрањен је у „женској цркви на левој страни". Године 1774. обновио је Марко Прокопљевић приложивши 200 форинти „за созидание чесме и водруженије лустхауза на источнику зовомом *Убавац"*.[38] Приликом пописа 1787. братство је бројало седам монаха са игуманом Максимом Секулићем, а 1791. у манастиру се налазило такође седам монаха. Манастир је у то време економски добро стајао. Приход је износио 5.196 форинти и 44 крајцаре, а расход 4.654 форинте и 31 крајцару. „Сувишак" је дакле био 542 форинте и 13 крајцара. Поред тога манастир је поседовао стоку, „16 (комада – Д.М.К.) рогате марве, 7 коња, 37 свиња". Имао је и пчелињак са 100 кошница пчела. У манастирским подрумима налазило се 1.283 акова вина, те 238 акова ракије комовице и шљивовице. Имао је манастир и 73 мерова жита, као и 22 пласта сена. Остало је забележено да се у новембру 1788. догодио земљотрес, те да је игуман био Павле Мирковић.[39]

У време игумана Максима Секулића у манастиру су боравили и монаси манастира Вољавче, који су се у Велику Ремету преселили на почетку аустро-турског рата 1788. У запису од 10. фебруара 1788. забележено је да „в то времја многе монастире Турци попалише и опустошиша, и запалише монастир Вољавчу, храм архист(рат)игов". Потом се говори да је у манастиру Великој Ремети „бил игумен аћи-Рувим и питомац его Герасим". О пресељењу монаха манастира Вољавче у Велику Ремету, запис је оставио хаџи Рувим. „Оу време рата пребегоше оу Сирмскују предел, биша четири: игумен бивши мон. Вољавчи јером, хаџи или поклоник Рувим, јером. Рафаил, јером. Митрофан, јером. Герасим, игум. јер. Герасим оу Врушку оу монастир Ремету, а Рафаил и Митрофан оу монастир Фенек и сребрене ствари и бакрене и одејанија свјашченическаја". Пошто су Аустријанци освојили Београд, хаџи Рувим и јеромонах Герасим отишли су из Велике Ремете у манастир Боговађу, док се из Фенека јеромонах Рафаил „оу изгорелу Вољавчу вратил сја последнии".[40]

---

37 Д. Руварац, *Манастир Велика Ремета 1772,* Српски Сион, бр. 10, Сремски Карловци 1906, 277–279.

38 Д. Руварац, *Фрушкогорски манастири 1734... ,* 91. „Капелу Убавац водицу, подигао је г. Марко Прокопјевић из села Петровчића, у захвалу и успомену, што је слеп будући умивао се том водом вид очима повратио" (С. Болманац, *Н. д.,* 128).

39 Д. Руварац, *Приходи и расходи манастира за 1790. годину,* Архив за историју, година I, Сремски Карловци 1911, 100.

40 Исто.

У манастиру се 1787. налазило братство од седам чланова: игуман Максим Секулић, јеромонаси Пахомије Јовановић, Синесије Плачић, Арсеније Љубинковић, Софронije Лазаревић и Илија Поповић, и монах Теофан Тумара. Четири године касније, 1791, приликом новог пописа у манастиру је забележено опет седам монаха. Поред игумана Максима Секулића били су ту јеромонах Михаил Петровић, јеромонах Синесије Плачић, намесник Арсеније Љубинковић, јеромонах Софронije Лазаревић, духовник Илија Поповић и ђакон Јосиф Томић.[41]

[41] Д. Руварац, *Стање српско-православних манастира 1787–1791. у митрополији карловачкој,* Архив за историју, година 1, бр. 5 и 6, Сремски Карловци 1911, 91.

Duško M. Kovačević
Faculty of Philosophy – Novi Sad

VELIKA REMETA MONASTERY IN THE XVIII CENTURY

SUMMARY

The five centuries over which the history of Velika Remeta can be traced back classify this monastery among the oldest on Fuška Gora. The church is dedicated to St. Demetrius and the chapel to St. John the Predecessor. The chapel was enlarged between 1733 and 1735, and the church itself belongs to late medieval churches. In the course of time, due to enlargements, the church has undergone certain alterations, but is has still preserved its original form. The church was built in the shape of a cross. It has three apsides, two of which are for choirs and are fivefold on the outside and semicircular on the inside, and the third is altar apsis which is also fivefold on the outside and semicircular on the inside. Dome on the church was built in 1754 and it is relatively small, with no particular style and connection to the architecture. The baroque bell-tower is relatively tall and was made by German builders. The monastery consists of a church and cloisters which surround it from all four sides. The original iconostasis was made at the same time as the church. None of those icons were preserved until World War II. The oldest icons date back to 1687 and among them is the famous icon of Saint John the Baptist painted by Jovan Maksimov. Later on, these icons were removed and replaced by icons from the Rakovica Monastery brought by refugee monks. What is unusual about this monastery and separates it from all other monasteries on Fruška Gora is that the church was also painted on the outside. The greatest devastation that the Velika Remeta Monastery has suffered came at the time of the Independent Croatian State (NDH), which makes its restoration in the postwar period the longest in its history since it has not been completed to this day.

УДК 94 : 624.21(497.11:439.5)"1883/1889"
327(497.11:439.5)"1883/1889"

Момир Самарџић
Филозофски факултет – Нови Сад

ПРЕГОВОРИ СРПСКЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДЕ О ИЗГРАДЊИ МОСТА НА САВИ КОД СРЕМСКЕ МИТРОВИЦЕ

Сажетак: У време изградње првих железничких линија у Срему и проласка железнице кроз Сремску Митровицу аустроугарска влада предложила је српској влади изградњу моста за друмски саобраћај преко Саве. Упркос почетној заинтересованости српске владе до изградње моста осамдесетих година XIX века ипак није дошло.

Кључне речи: Срем, Сремска Митровица, изградња моста, Сава, Србија, Аустроугарска, XIX век.

Изградњом железничког моста на Сави код Београда у првој половини осамдесетих година XIX века успостављена је веза која је на најбољи начин олакшавала транспорт робе и трговинску размену Србије са Аустроугарском, њеним најзначајнијим спољнотрговинским партнером. Према службеној статистици у раздобљу од 1843. до 1875. српски извоз у Аустроугарску свој најнижи степен имао је 1858. када је износио 65,89 %, док се уобичајени проценат кретао око или изнад 80%, а највиши је забележен 1875 – 88,39 %.[1] Најзначајнији трговински артикал Србије у том раздобљу биле су свиње чији је извоз крајем шездесетих и у првој половини седамдесетих чинио око 50% српског извоза. Поред свиња, међу значајнију робу српске спољне трговине у размени са Аустроугарском могуће је навести крупну стоку, суве шљиве, храну и животињске коже.[2] С обзиром да је за већину наведене робе извозне трговине брзина транспорта била од изузетног значаја, непосредна копнена веза и брзина којом је железницом било могуће транспортовати робу отварали су нове могућности за развој српског извоза, али и за извоз у Србију индустријских производа из Аустроугарске.

[1] С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843–1875 године*, Београд 1902, 38. Не треба, додуше, занемарити чињеницу да је до 1882. службена статистика извоза вођена према суседној држави преко чије је границе роба извезена, без обзира на коначно одредиште.

[2] Исто, 8.

Идеја о изградњи још једног моста, али не за железнички већ за друмски саобраћај, и не код Београда већ код Митровице, појавила се пре него што је завршена изградња железничког моста код Београда и пре него што је први воз прешао из Аустроугарске у Србију. Према наводима аустроугарског посланства у Србији, које је крајем маја 1883. у односима две владе покренуло питање изградње моста, предлог је потекао од митровачке општине. У молби упућеној угарском Министарству грађевина предузимљиви Митровчани предложили су изградњу моста између Српске Митровице[3] и Сремске Митровице.[4] Разлоге зашто је предложена изградња још једног моста на Сави и зашто је предложено да тај мост буде изграђен код Митровице, није тешко докучити. Као што је већ поменуто, најважнији предмет српског извоза биле су свиње, а свињарство је представљало основни извор привредног напретка земље и њеног благостања. У окрузима уз Саву и Дунав свињарство је било врло развијено, а у пограничне округе дотеривана је и стока из округа у унутрашњости ради извоза у Аустроугарску. Трговинска размена са Аустроугарском обављана је преко царинарница и скела на Сави и Дунаву.[5] Поред београдске царинарнице, преко које је ишао највећи део промета, царинарнице код Митровице и Шапца, односно на граници Шабачког округа и Сремске жупаније, убрајане су такође међу прометније. У другој половини седамдесетих година XIX века заједнички приход две поменуте царинарнице износио је око 16% укупног царинског прихода. Изградња моста на Сави омогућила би бржи и јефтинији извоз свиња, али и крупне стоке и осталих производа преко Саве замењујући транспорт скелама.[6]

Идеја о изградњи моста између Српске и Сремске Митровице била је непосредно повезана са развојем железничке мреже на територији Сремске жупаније, али и у целој Угарској. Осамдесете године XIX века обележила је експанзија изградње железница у Угарској. Одлукама Берлинског конгреса 1878. обезбеђена је изградња балканских железница од Београда долином

3 Мачванска Митровица.

4 Аустроугарско посланство Министарству иностраних дела Србије, Београд, 11. јуна 1883, *Преписка краљевске српске владе и царског и краљевског аустро-угарског посланства у Београду о подизању моста између Сремске и Српске Митровице* (=*Преписка*), Београд 1889, док. бр. I.

5 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 88, 100; D. Milić-Miljković, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Beograd 1959, 189–201. Почетком тридесетих година XIX века, у време владавине кнеза Милоша, свињарство је било најразвијеније у Шабачкој нахији. Статистички подаци за 1831. показују да је у Шабачкој нахији узгајано просечно 17 свиња по домаћинству.

6 Б. Јовановић, *Српска заграничнa трговина*, Београд 1873, 14–16.

Мораве и Вардара до Солуна, као и преко Бугарске до Цариграда. Изградња линије Будимпешта–Земун којом би Угарска, али и остатак Европе, добили непосредну железничку везу са османском престоницом била је, самим тим, од изузетног државног значаја. Планирајући изградњу железнице од Будимпеште до Земуна, преко Суботице, Новог Сада и Инђије, угарска влада предвидела је и изградњу две побочне линије – Киш Кереш – Калоча и Инђија–Митровица. Усвајањем законског члана XLII 1880. Угарски сабор одобрио је план владе о изградњи ове железнице, а законским чланом XLV из 1881. и уговор о концесији за њену изградњу који је влада потписала са бечком Аустријском земаљском банком. Целокупна линија требало је да буде довршена до маја 1883, односно у исто време када је, према одредбама железничког уговора са Србијом, требало да буде пуштена у саобраћај и железница Београд–Врање, односно успостављена непосредна железничка веза са Солуном. Иако изградња линије Будимпешта–Земун није напредовала предвиђеном брзином, пројектоване железничке линије довршене су и пуштене у саобраћај пре краја 1883. Побочна линија Инђија–Митровица довршена је до јуна 1883, односно пре главне линије Нови Сад – Земун, па је коришћена као помоћна траса за довоз шљунка неопходног за насипање новосадско-земунске линије. Свечано отварање за путнички и теретни саобраћај железничке линије Нови Сад – Земун са огранком Инђија–Митровица обављено је 10. децембра 1883.[7] Две године касније изграђена је линија која је савску обалу спојила са железничком станицом у Митровици. Изградњом железнице Митровица је спојена са највећим европским метрополама, односно са европским тржиштима, чиме су отворене нове могућности за олакшање извоза пољопривредних производа, како из Срема тако и из пограничних области Србије којима би на тај начин био олакшан извоз. Изградњом моста за друмски саобраћај између српске и сремске Митровице био би омогућен бржи и лакши транспорт производа из Србије до железнице на савској обали.[8]

Идеја о изградњи моста код Митровице потекла је, као што је поменуто, од митровачке општине. Крајем пролећа 1883. приближавао се завршетак радова на изградњи огранка Инђија–Митровица и није случајно да је питање покренуто управо тада. Угарско Министарство грађевина, којем је молба упућена, било је такође мишљења да би изградња моста олакшала и унапредила трговинску размену са Србијом. Предлог о изградњи покретао је, међутим, неколико питања. Уколико би био постигнут начелни

[7] Сви датуми у основном тексту наведени су према Јулијанском календару. Датуми у напоменама наведени су према календару који је користио писац документа.

[8] М. Самарџић, *О изградњи железница у Срему до Првог светског рата*, Споменица Историјског архива „Срем“, 4 (2005), 68–72.

договор о потреби изградње моста, било је, за почетак, неопходно споразумети се о начину на који би мост био грађен. У угарском Министарству грађевина сматрали су да изградњу моста не треба да финансира држава, напомињући да су могућа два начина финансирања: давање концесије неком приватном друштву са довољним капиталом или давање концесије митровачкој општини. Предузимач би, у том случају, имао право да наплаћује мостарину извесно време, али не би имао право својине, јер би мост био власништво државе. Угарску владу интересовало је, пре свега, да ли је српска влада заинтересована за изградњу моста на предложеној локацији, јер је њен пристанак био неопходан да би влада у Пешти могла дати претходну концесију за припремне послове. Коначан споразум био би постигнут накнадно. После одређеног времена обе владе прегледале би грађевину, одобриле би њено коришћење и направиле прорачун о трошковима, висини мостарине, дужини трајања повластице друштву које је изградило мост, као и, уопште, о осталим условима концесије. Из Пеште су напомињали да би при одлуци о висини мостарине било вођено рачуна о средствима потрошеним при изградњи, као и процењеној јачини промета преко моста. На крају ноте коју је аустроугарски посланик у Београду уручио српској влади, посебно је истакнуто да ни у ком случају приликом изградње моста не би било могуће давати било каква јемства приватном предузимачу о висини прихода, јер би у случају слабијег прихода обе владе биле оптерећене плаћањем разлике између зајамчене и стварне зараде.[9]

Пошто је примио предлог угарског министра грађевина, председник српске владе и министар иностраних дела Милан С. Пироћанац за мишљење се обратио Министарству грађевина, Министарству народне привреде и Министарству војном. Министар грађевина Јован Петровић одговорио је да „нема шта са гледишта комуникационог приметити, што више налази да би се тим између горњих двеју тачака свакојако промет олакшао и увеличао". Међутим, нота аустроугарског посланства покренула је питање власништва над мостом. У ноти је поменуто да би мост био власништво државе, а не друштва које би финансирало његову изградњу. Није, међутим, било помена о томе о којој држави је била реч. Пироћанца је интересовало да ли би мост био власништво искључиво Аустроугарске или би био заједничко власништво Србије и Аустроугарске. Постављало се, такође, питање да ли ће после истека концесије мост бити издржаван о трошку обе државе и да ли ће наплаћивање мостарине бити настављено.[10]

---

9 Аустроугарско посланство Министарству иностраних дела Србије, Београд, 11. јуна 1883, *Преписка*, Београд 1889, док. бр. I.

10 Министарство иностраних дела Србије аустроугарском посланству, Београд, 10/22. јуна 1883, исто, док. бр. II.

Иако је за мишљење питао и Министарство народне привреде и Министарство војно, Пироћанац није сачекао њихов одговор пре него што је упутио ноту аустроугарском посланству. Као и министар грађевина, министар народне привреде Јеврем Гудовић био је наклоњен идеји о изградњи моста сматрајући да ће „надражење бити веће, трговина живља". У вези са наплатом мостарине, био је мишљења да је одмах неопходно постићи споразум о начину наплате, како за време трајања концесије тако и после.[11] Мишљење Министарства војног било је од посебног значаја. Министар војни генерал Тихомиљ Николић проследио је Пироћанчево питање начелнику Генералштаба генералу Милојку Лешјанину. За разлику од Петровића и Гудовића генерал Лешјанин је био „одсудно против подизања тога моста" и у свом подужем извештају генералу Николићу изнео је мишљење „да би тај мост код Митровице имао врло велики утицај на војне одношаје наше и да би то било од велике штете по нас". Министар војни сложио се са начелником Генералштаба, али је ипак влади упутио мишљење да може пристати на изградњу моста ако то привредни интереси захтевају јер „ако би Србија дошла у сукоб са суседном земљом онда ову неби могло спречити то што не би било сталног моста, да војску своју пребаци на нашу страну", као и то „да би мост на Сави могао бити користан тако исто нашој страни као што би могао користити и супротној страни".[12]

Разлоге за отпор начелника Генералштаба није тешко наслутити. Одбрана земље наметала је потребу да се изграђују добре саобраћајнице које би олакшале транспорт јединица и опреме и њихов долазак до првих борбених положаја. У случају Србије, посебно када је била реч о граници са Аустроугарском, била је неопходна изградња квалитетних саобраћајница по унутрашњим правцима које би олакшале одбрану земље, а не саобраћајница и моста који би олакшали напредовање непријатељским јединицама при евентуалном нападу на Србију. У том тренутку Аустроугарска је већ имала, или је градила, три стратешки распоређене железничке линије које су избијале на њену границу са Србијом – код Базијашу на Дунаву и код Београда и Митровице на Сави. Код Београда је био у изградњи железнички мост који је по потреби могао бити искоришћен у војне сврхе, а исто би вредело и за мост за друмски саобраћај који би био изграђен код Митровице. Теоријски посматрано, мост би, како је то министар војни

11 *Стенографске белешке о раду Ванредне народне скупштине сазване за 1. октобар 1889. год. у Београду, I део, О раду скупштинском од 1. октобра до 2. децембра 1889. године закључно* (=*Стенографске белешке 1889*), Београд 1890, 1631.

12 Исто.

навео, војнички представљао једнаку опасност за обе стране. У стварности, није било сумње чијем интересу је изградња моста више одговарала.

На Пироћанчева питања из угарског Министарства грађевина одговорили су у новембру 1883. да би мост могао да буде заједничка својина, односно да би између две владе могао бити постигнут споразум идентичан начину на који је регулисан правни однос у вези са изградњом железничког моста на Сави код Београда. Самим тим, када истекне концесија дата друштву које је железницу градило, и право мостарине би било заједничко, као и трошкови његовог одржавања. Мостарина би била наплаћивана у висини која би била довољна да покрије трошкове одржавања моста, односно била би знатно мања од мостарине коју би наплаћивало приватно друштво, заинтересовано да поврати и средства уложена у изградњу. У сваком случају, интерес две државе налагао је наплату мостарине да би била избегнута могућност да трошкови одржавања моста падну на терет државног буџета, а наплата мостарине могла би бити дата у закуп чиме би две државе на најједноставнији начин решиле овај проблем. На крају ноте којом је српској влади саопштен одговор из Пеште, истакнуто је да сва питања у вези са конструкцијом моста могу бити договорена тек пошто се изврше сви неопходни припремни послови које је неопходно обавити на самој савској обали код Митровице.[13] Српска влада била је задовољна одговором из Пеште. Пошто је у међувремену добила позитивна мишљења министра народне привреде и министра војног, 9. децембра 1883. обавестила је аустроугарско посланство у Београду да у вези са предлогом о изградњи моста код Митровице може да саопшти коначан одговор да пристаје на његову изградњу, а да ће сва питања која се буду односила на изградњу и наплаћивање мостарине бити решена накнадним споразумом.[14]

Изградња моста није, међутим, брзо напредовала. Испитивања терена и сви неопходни претходни послови започети су тек 1886. Пошто су били завршени послови на левој, аустроугарској обали, угарско Министарство грађевина, позивајући се на пристанак владе из децембра 1883, затражило је посредством дипломатског представништва Аустроугарске у Београду да српска влада дозволи обављање неопходних послова и на десној, српској, обали.[15] Из Београда су спремно одговорили и издали неопходне наредбе

13 Аустроугарско посланство Министарству иностраних дела Србије, Београд, 21. новембра 1883, *Преписка*, док. бр. III.

14 Министарство иностраних дела Србије аустроугарском посланству, Београд, 9/21. децембра 1883, исто, док. бр. IV.

15 Аустроугарско посланство Министарству иностраних дела Србије, Београд, 19. августа 1886, исто, док. бр. V.

начелнику Шабачког округа и шабачком окружном инжењеру, чије је присуство било неопходно приликом радова аустроугарских инжењера на српској страни.[16]

Припреме за изградњу моста нису остале без одјека у српској јавности. Најзаинтересованији за спречавање изградње моста били су шабачки трговци и занатлије. Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине 1878. и њено уклапање у царински систем Двојне монархије значајно су утицали на опадање трговине у крајевима уз Дрину. Шабац је био једно од трговачких средишта која су због тога претрпела губитак. Изградњом моста пограничн на трговина са Аустроугарском била би усмерена на Митровицу. Привредни значај Шапца тиме би био додатно умањен.[17] На вести о намери аустроугарске владе да гради мост, Шапчани су се у пролеће 1885. обратили Драгомиру Рајовићу, министру народне привреде у влади Милутина Гарашанина, а када су 1886. почеле и припреме са аустроугарске стране, одлучили су да се обрате непосредно Народној скупштини. Пред напредњачку већину у Скупштини радикалски шабачки посланици, предвођени Јованом Ж. Јовановићем који је и сам био трговац, изашли су с молбом да изградња моста буде спречена. „Опасност, која прети овом месту [Шапцу – М. С.] да га убије, излази нам пред очи са свом својом страхотом: то је мост, који Аустро-угарска хоће да сагради преко Саве на Митровици“, писали су у својој молби Скупштини шабачки трговци и занатлије. Уколико мост буде сграђен, настављали су, „онда је Шабац за навек пропао, остаће за време једно велико село, док се кроз друге године мало по мало трговци и занатлије не раселе, те ће само варош бити несретне судбе свога шабачког града, једна руина за сажаљење“. Своју молбу, мотивисану пре свега властитим материјалним интересима, шабачки трговци покушали су народним посланицима да приближе тврдњама да Аустроугарска не намерава да гради мост само ради лакше комуникације између сремске и српске Митровице, односно транспорта свиња и говеда који је на митровачкој скели мањи него на шабачкој. Изградња моста коштаће више него вредност трговине, тврдили су Шапчани, и Аустроугарска гради мост за своју будућу железницу преко Мачве низ Дрину. Стварну опасност није, међутим, представљала могућност да ће Аустроугарска градити железницу

16 Министарство иностраних дела Србије аустроугарском посланству, Београд, 20. августа/1. септембра 1886, исто, док. бр. VI.

17 Шабачки трговци правилно су схватили да „свака варош мора пропасти, коју главни друмови обиђу, јер ће престати трговати, а с трговином престаће и занати“. (Из текста молбе шабачких трговаца и занатлија Народној скупштини, *Стеногрaфске белешке о седницама Народне скупштине за 1886. годину, која је држана у Нишу 1886 године* (=*Стеногрaфске белешке 1886*), Београд 1887, 163)

на Дрини, већ из њихове молбе лако видљива чињеница да би изградња моста привукла трговину горњег Подриња и половине Мачве преко српске и сремске Митровице, које би тиме постале центри трговине западне Србије уместо Шапца. Шапчани се нису устручавали да Скупштини предложе и решење за настали проблем. Оно је, према њиховом мишљењу, било врло једноставно. За почетак, било је потребно спречити изградњу моста код Митровице. После тога, мост би било могуће изградити код Шапца „јер би се трговина западне Србије тада усредоточила у Шапцу, где јој је и географски место одређено, а онда изградњом железнице не би Шабац ништа губио". Скупштина је молбу упутила законодавном одбору, а одбор је предложио да се она упути влади на „призрење и извршење".[18]

Међутим, молба Шапчана остала је без одговора. Присуство аустроугарских инжењера код Митровице почетком јесени 1887, у пратњи једног српског инжењера, и предузета бушења и ископавања, показали су да план изградње моста није напуштен. Почетком децембра 1887, на првом заседању Народне скупштине после пада напредњачке владе Милутина Гарашанина и образовања либерално-радикалске владе Јована Ристића, шабачки посланик Јован Ж. Јовановић, са још четрдесет и осам посланика, обратио се председнику владе и министру иностраних дела са питањем да ли је постигнут какав споразум са Аустроугарском у вези са изградњом моста, да ли такав споразум може да буде учињен мимо народног представништва и какви су уопште погледи владе на ово питање.[19] Интерпелација је овог пута упућена скупштинском одбору за молбе и жалбе, али је, као и молба од претходне године, остала без одговора. Две године касније Сава Грујић, председник прве владе после абдикације краља Милана, објаснио је такав владин поступак тиме да је она сматрала да питање изградње моста неће поново бити покретано, јер га аустроугарске власти више нису помињале.[20] Међутим, уколико су тачни наводи из интерпелације да су негде почетком јесени 1887. аустроугарски инжењери у пратњи српског инжењера вршили нека испитивања на месту на којем је била предвиђена изградња моста, јасно је да овакве Грујићеве тврдње нису биле тачне. Присуство српског инжењера без знања српске владе могућност је мало вероватна.

18 *Стеногрaфске белешке 1886*, 161–164, 304.

19 *Стеногрaфске белешке о раду Народне скупштине за 1887, која је радила од 16-ог Новембра до 22-ог Децембра 1887-ме године у Београду*, Београд 1888, 490–492.

20 Председник владе и министар иностраних дела С. Грујић посланику у Бечу Милану Петронијевићу, Београд, 27. јула 1889, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (=МИД–ПО), 1889, фасцикла (=Ф) IV, досије (=Д) VII, М/4, пов. бр. 788.

Тачно је да, упркос контактима између две владе у августу 1886, радови на изградњи моста нису убрзо почели. Тек три године касније, у јулу 1889, обавестило је аустроугарско посланство у Београду српску владу да су претходни послови завршени и да угарски министар трговине намерава да одреди комисију која би на лицу места имала да расправи сва питања у вези са изградњом моста, односно да одреди његов тачан положај, конструкцију и услове за концесију. За састанак комисије у Митровици угарски министар трговине предвидео је 4. септембар 1889. и посредством дипломатског представништва Аустроугарске у Србији позвао српску владу да упути свог представника у комисију.[21] До састанка комисије, међутим, није дошло. Разлози су лежали у политичким приликама у Србији.

Претходне споразуме аустроугарска влада постигла је са напредњачким владама Милана Пироћанца и Милутина Гарашанина, односно владом Николе Крстића. Управо Крстићева влада је и дала коначни пристанак на изградњу моста између сремске и српске Митровице. Под непосредним утицајем краља Милана, наведене владе неговале су политику блиских односа са суседном монархијом. Питање изградње моста 1889. покренуто је под знатно измењеним политичким околностима после доношења новог устава крајем 1888. и абдикације краља Милана у фебруару следеће године. Спољну политику радикалске владе Саве Грујића обележило је побољшање односа са Русијом и, самим тим, захлађење односа са суседном монархијом. Поред тога, у вези са изградњом моста у међувремену се појавила нова отежавајућа околност. Према тексту новог устава, да би ступила у преговоре са Аустроугарском о потписивању споразума о изградњи моста, влада је претходно морала да захтева одобрење од Народне скупштине.[22] Чланом 52. устава из 1888. „уговори за извршење којих се иште какво плаћање из државне касе, или измена земаљских закона, или којима се ограничавају јавна или приватна права српских грађана, вредиће тек пошто их одобри Народна Скупштина“.[23] Ванредно заседање Народне скупштине, за чији избор је одређен 14. септембар 1889, требало је да буде посвећено „увођењу у живот“ новог устава, односно прилагођавању постојећих закона новом уставу. У таквој ситуацији, влади је било немогуће предузимање корака који

21 Аустроугарско посланство у Србији Министарству иностраних дела Србије, Београд, 30. јула 1889, исто, пов. бр. 6735. Текст ноте у преводу на српски објављен у: *Преписка*, док. бр. VII.

22 Председник владе и министар иностраних дела С. Грујић посланику у Бечу Милану Петронијевићу, Београд, 27. јула 1889, исто, пов. бр. 788.

23 *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Југославије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835–1941*, Београд 1988, 112.

су у супротности са одредбама устава. Не треба, при том, занемарити ни отпор војске према изградњи моста, очигледан већ 1883, у време првих контаката у вези са овим питањем. Влада, која није била исувише наклоњена идеји да код Митровице буде изграђен мост и чији је председник и сам био генерал српске војске, није сматрала да је могуће занемарити упозорења која је генерал Лешјанин навео у свом извештају 1883.

Аустроугарско посланство у Београду српска влада је нотом од 27. јула 1889. службено обавестила да је, после озбиљног разматрања позива на заседање комисије у Митровици, закључила да, према одредбама устава, у преговоре за коначно решење питања изградње моста код Митровице не сме ући без законодавног овлашћења Народне скупштине. Грујић је, због тога, молио владу у Бечу да се заседање комисије одложи, да би српска влада имала времена да од Скупштине захтева неопходна овлашћења.[24] У Београду су били свесни да би овакав одговор могао да изазове незадовољство у Бечу. Одлазак краља Милана, као највећег поборника политике блиских односа са Аустроугарском, и образовање нове, радикалске владе, за коју се могло претпоставити да неће следити спољнополитички курс бившег краља, представљали су велику промену на политичкој сцени Србије. После абдикације краља Милана из Беча су пажљиво пратили развој ситуације у Београду и поступке нове владе. Сваки корак, па и одбијање настављања преговора о изградњи моста код Митровице, могао је бити тумачен неповољно по српску владу, односно по њене намере да сачува добре односе са суседном монархијом. Истог дана када је аустроугарском посланству уручио поменуту ноту, Грујић је наредио посланику Србије у Бечу Милану Петронијевићу да посети аустроугарског министра спољних послова грофа Калнокија и лично му изложи разлоге због којих је српска влада приморана на овај корак. У разговору с Калнокијем требало је посебно нагласити да се нова влада не одриче намере да испуни обећање које је 1883. Христићева влада дала, као и да ће председник владе Грујић, ако угарска влада остане при намери да гради мост, деловати у Народној скупштини у том смислу.[25]

Међутим, из Грујићевог упутства Петронијевићу видљиво је да радикалска влада, којој је он био председник, није била наклоњена изградњи моста. Наводећи да је спреман да од Скупштине затражи одобрење, „ако тамошња [угарска – М. С.] влада остане при својој намери“, Грујић је

24 Председник владе и министар иностраних дела С. Грујић аустроугарском посланству у Београду, Београд, 27. јула 1889, АС, МИД–ПО, 1889, Ф-IV, Д-VII, М/4, без поверљивог броја. Текст ноте објављен у: *Преписка*, док. бр. VIII.

25 Председник владе и министар иностраних дела С. Грујић посланику у Бечу М. Петронијевићу, Београд, 27. јула 1889, исто, пов. бр. 788.

Петронијевићу посебно обратио пажњу на то да нагласи на какав отпор овај предлог наилази код јавног мњења и у кругу Народне скупштине, односно да и јавност и посланици сматрају да је изградња моста штетна по државне интересе. Гласови против изградње моста могли су се чути и током скупштинских заседања за време либералско-радикалне владе Јована Ристића и прве радикалске владе Саве Грујића.[26] После образовања друге радикалске владе Саве Грујића распуштен је претходни скупштински сазив. На новим изборима, предвиђеним за септембар 1889, било је реално очекивати победу радикала.[27] Пред радикалску Скупштину требало је изаћи са предлогом о одобрењу преговора и потписивања споразума о изградњи моста између сремске и српске Митровице. У поменутом упутству Петронијевићу Грујић је напоменуо да је расположење у јавном мњењу такво да није могуће предвидети да ли ће Скупштина дати своје одобрење. Петронијевића је, због тога, упутио да саопшти Калнокију да се српска влада боји да би изношење овог питања пред Народну скупштину „могло имати неповољне последице по пријатељске односе које смо искрено расположени брижљиво неговати", односно да му саопшти да би „знатно олакшало овај задатак, да те добре односе усрдно негујемо и одржавамо, кад би са своје стране *подејствовао да Кр.*[аљевска] *угарска влада одустане од намере подизања моста на Сави* [истакао М. С.] и сазивање комисије у тој цељи на неодређено време одложи".[28]

Следећи упутства која је добио од Грујића Петронијевић је саопштио Калнокију разлоге због којих је српска влада спречена да прихвати понуду о састанку комисије, односно какве би последице могло имати изношење пред Народну скупштину питања изградње моста између српске и сремске Митровице. У разговору са српским послаником аустроугарски министар спољних послова није наводио никакве противразлоге Петронијевићевим тврдњама. У вези са изградњом моста само је изјавио да је аустроугарска влада сматрала да ће мост код Митровице бити од користи и за српску владу и потом је саопштио да ће, пошто влада у Београду жели да на неодређено време одложи ово питање, њену жељу упутити влади у Пешти.[29] Другог септембра 1889, два дана пре него што је требало доћи до предвиђеног састанка

26 Исто.

27 Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, III, Београд 1924, 24–25.

28 Председник владе и министар иностраних дела С. Грујић посланику у Бечу М. Петронијевићу, Београд, 27. јула 1889, АС, МИД–ПО, 1889, Ф-IV, Д-VII, М/4, пов. бр. 788.

29 Посланик у Бечу М. Петронијевић председнику владе и министру иностраних дела С. Грујићу, Беч, 15. августа 1889, исто, пов. бр. 971.

комисије у Митровици, из аустроугарског посланства у Београду саопштено је српској влади да је министар трговине у угарској влади „до даље наредбе“, односно на неодређено време, одложио састанак комисије.[30]

Српска влада могла је бити задовољна одговором из Беча. Уколико је затварање овог питања, односно прекид преговора у вези са изградњом моста код Митровице, било за српску владу најпожељнија могућност, одлагање састанка комисије на неодређено време било је решење које јој је највише одговарало. Предуслов за ново покретање питања било је одобрење Народне скупштине. Међутим, пред новоизабрану, већином радикалску Скупштину, која је своја заседања почела месец дана после пријема аустроугарске ноте од 2. септембра, Грујићева влада није изашла са захтевом да јој буде одобрен улазак у преговоре. О мосту код Митровице на Скупштини је ипак расправљано. Као и на претходним скупштинским заседањима, шабачки посланик Јован Ж. Јовановић обратио се интерпелацијом на председника владе и министра иностраних дела са истим питањима као и у децембру 1887.[31]

Интерпелација овог пута није остала без одговора. Одлагање изградње „до даље наредбе“ представљало је успех владе и Грујић није страховао од реакција у Скупштини. Од Јовановићевог питања, постављеног на седници 25. октобра, до Грујићевог одговора 1. децембра, прошло је више од месец дана. Председник владе добро се припремио за одговор за интерпелацију. Брошура, насловљена *Преписка краљевске српске владе и царског и краљевског аустро-угарског посланства у Београду о подизању моста између Сремске и Српске Митровице*, вероватно је била део тих припрема. У њој се нашло девет изабраних докумената из којих је било могуће пратити развој овог питања до 1889, односно до тренутка када је српска влада нагласила да јој је неопходно одобрење Народне скупштине за наставак преговора. Последњи документ у брошури представљала је нота аустроугарског посланства којом су преговори одложени на неодређено време.[32] Неколико дана пре одговора на интерпелацију брошура је подељена посланицима да се упознају са предметом. У свом одговору Грујић је детаљно

30 Аустроугарско посланство у Србији Министарству иностраних дела Србије, Београд, 14. септембра 1889, исто, пов. бр. 1063. Текст ноте у преводу на српски објављен у: *Преписка*, док. бр. IX.

31 *Стенографске белешке 1889*, 452–453.

32 У брошури су објављена сва документа везана за преписку српске и аустроугарске владе, али не и мишљења која су министру иностраних дела послали министар грађевина, министар народне привреде и министар војни, као ни реферат начелника Генералштаба о овом питању.

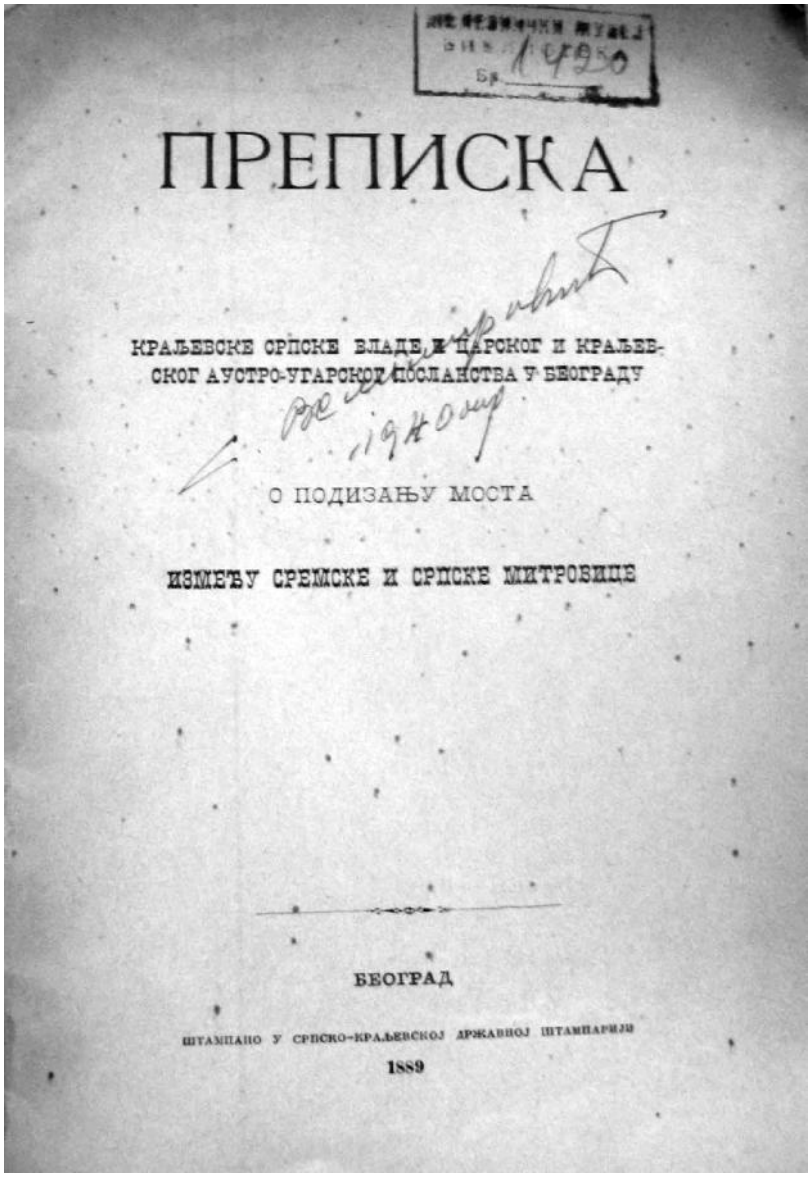
изложио развој овог питања од 1883. до 1889. и напоменуо да оно није дефинитивно решено, да о њему треба да се изјасни и Скупштина, а да „влада мисли да ово, што је претходило, треба да се сведе или у једну конвенцију, или у протокол, у коме би све што је у актима растурено, било парафирано па као међународни акт да се поднесе скупштини на одобрење". Уследила је краћа скупштинска расправа, која је потврдила негативно расположење посланика према предлогу о изградњи моста код Митровице. На крају, на Јовановићев предлог усвојена је резолуција према којој питање изградње моста код Митровице у будућности неће бити решавано без пристанка Народне скупштине.[33]

За посланике је тиме ово питање било завршено. Могућност да влади буде дозвољено да уђе у преговоре са аустроугарском владом није уопште разматрана. Поставља се, међутим, питање да ли се целокупна расправа, као и одлука коју је Скупштина донела, одвијала у режији владе. На основу Грујићевог упутства Петронијевићу из јула 1889. извесним се чини да жеља владе није била да добије одобрење за преговоре, већ да до преговора не дође. Било је, међутим, неопходно избећи могућност да прекид преговора доведе до погоршања односа са Аустроугарском. Грујићево излагање у Скупштини, у којем је поменуо намеру владе да потпише конвенцију са Аустроугарском, могло је бити тумачено као спремност владе на споразум. Међутим, Скупштина је прешла преко последњих речи председника владе и тиме скинула са владе одговорност за неуспех идеје о изградњи моста. Уколико је постојао, план владе је успешно изведен, иако реакције у Бечу нису извесне. Томе у прилог ишао би и податак да је Јован Ж. Јовановић радикалски, дакле владин посланик, те да је интерпелација претходно могла бити договорена унутар посланичког клуба Радикалне странке. Неколико чињеница ипак доводи у питање такву могућност. Тачно је да је Скупштина била радикалска, са сигурном већином,[34] те се чинило лаким да влада спроведе замишљене законске предлоге. Међутим, против идеје о изградњи моста на ранијим скупштинским заседањима бунили су се управо радикалски посланици. Све што је Грујић навео у упутству Петронијевићу о тешкоћама на које би могући предлог о изградњи моста код Митровице наишао, било је тачно. Влада је често приликом расправа о законским предлозима морала да се бори са клубом Радикалне странке предвођене председником Скупштине Николом Пашићем. Чланови владе били су у великој мери зависни од клуба, јер је сваки законски предлог претходно тамо претресан, а тек пошто

33 *Стенографске белешке 1889*, 1632–1635.

34 На скупштинским изборима 1889. и 1890. радикали су освојили више од 80% посланичких мандата.

је добио одобрење клуба, могао је да иде пред Скупштину. При том није било извесно да ће сви радикалски посланици приликом гласања у Скупштини дати свој глас за предлог владе.[35] Није извесно да би владин предлог о изградњи моста код Митровице прошао расправу у клубу. Поред тога,

ПРЕПИСКА

КРАЉЕВСКЕ СРПСКЕ ВЛАДЕ И ЦАРСКОГ И КРАЉЕВСКОГ АУСТРО-УГАРСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕОГРАДУ

О ПОДИЗАЊУ МОСТА

ИЗМЕЂУ СРЕМСКЕ И СРПСКЕ МИТРОВИЦЕ

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У СРПСКО-КРАЉЕВСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1889

Насловна страна брошуре

35 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд 1990, 110–111. Изгласавање закона није тиме било довођено у питање јер је радикалска већина била велика.

заседање Ванредне народне скупштине обележило је доношење низа значајних закона којима је нови устав требало „увести у живот“, као и закона од одлучујућег значаја за сређивање државних финансија, попут пореске реформе, закона којим је потврђено одузимање железница из руку странаца, затим закон о одузимању монопола дувана од Англо-аустријске банке и закон о државном монополу на трговину сољу. Влада је током готово пола године, колико су трајала скупштинска заседања, имала пуне руке посла са бројним законским предлозима. Неки њени поступци, попут повратка митрополита Михаила у земљу и његово поновно устоличење за српског митрополита, као и антиаустријско писање српске штампе, давали су више разлога за забринутост владе да би односи са Аустроугарском могли бити поремећени него што је то био неизграђени мост код Митровице.[36] Дакле, мало је вероватно да би се влада упуштала у организовање интерпелације да би избегла погоршање односа са Аустроугарском. Највероватнијом се чини могућност да је шабачки посланик Јован Ж. Јовановић, један од главних пословних људи Радикалне странке, после нових вести о контактима српске и аустроугарске владе у вези са изградњом моста, подстакнут добрим делом и властитим материјалним интересима, упутио влади поменуту интерпелацију. Податак да је између интерпелације и одговора председника владе прошло више од месец дана говори такође у прилог томе да интерпелација није оркестрирана од стране владе, већ да је влади било потребно одређено време да се припреми, изабере документа и одштампа брошуру.

Скупштинском резолуцијом од 1. децембра 1889. „сахрањена“ је идеја о изградњи моста код Митровице. У Генералштабу су могли да буду задовољни јер одбрамбена моћ земље није нарушена. Могли су да буду задовољни и шабачки трговци и занатлије јер су делом биле задовољене њихове молбе из 1885. и 1886. Изградњом железничке линије Рума – Кленак – савска обала 1901. нестале су предности које је Митровица имала због железнице која ју је повезивала са Пештом.[37] Идеја о изградњи друмског моста код Митровице за своје остварење морала је да сачека нека боља времена.

36 Исто, 68–75, 81–82.

37 М. Самарџић, *Н. д.*, 74.

Momir Samardžić
Faculty of Philosophy – Novi Sad

NEGOTIATIONS BETWEEN THE SERBIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN GOVERMENT ABOUT THE CONSTRUCTION OF A BRIDGE ON THE SAVA RIVER IN SREMSKA MITROVICA

SUMMARY

At the time when the first railway lines were being built in Srem and the railway came to Sremska Mitrovica, the Austro-Hungarian government offered the Serbian government in 1883 to construct a road bridge across the Sava. For a region so strongly oriented towards trade with the Austro-Hungarian Empire, a bridge over the Sava would represent a big step in facilitating the transport of goods across the river, primarily pigs as the most important item in this trade. The Serbian government gave their consent by the end of 1883, the preliminary field research did not start until 1886, and in the summer of 1889 the invitation was dispatched to the Serbian government to send their delegate to the committee in Mitrovica which were to discuss the construction of the bridge. However, the Serbian government was no longer interested. Using the limitations imposed by the new constitution of 1888 as an excuse, they managed to indefinitely postpone the meeting of the committee, that is, raising the issue of bridge construction.

УДК 371.12(497.11)"18":929

Радомир Ј. Поповић
Историјски институт – Београд

УЧИТЕЉИ ИЗ СРЕМА У ШКОЛАМА ШАБАЧКОГ ОКРУГА У ЧЕТВРТОЈ И ПЕТОЈ ДЕЦЕНИЈИ XIX ВЕКА

Сажетак: У раду је на примеру развоја школства у Шабачком округу у четвртој и петој деценији XIX века описан сегмент српско-српских веза. Срби из Аустрије били су на вишем степену културног развоја од својих сународника у Србији, који су после ослобођења од турске власти почели да организују своју унутрашњу управу. Срби из Аустрије, иако су од домаћег становништва пежоративно називани пречанима и Швабама, дали су немерљив допринос развоју школства и образовања у Србији.

Кључне речи: учитељи, Срем, Шабачки округ, XIX век, школе, Србија, Аустрија.

Територија Шабачке нахије у турском административном систему, а од 1834. године окружја, у основи се подударала и у њеном саставу били су Мачвански, Поцерски и Посавотамнавски срез. По броју школа до 1830. године Шабачка нахија била је једна од најнапреднијих у Србији, захваљујући понајвише Јеврему Обреновићу, који је велик значај придавао просвети и култури. Законски услови за слободан развој школства у Србији стекли су се Хатишерифом 1830. године. Због вишевековне турске управе, релативно ниског привредног и културног развоја, потреба за школованим људима у Србији током четврте и пете деценије била је веома изражена. О учешћу и значају Срба из Аустрије у култури, државној управи, судству и школству у Србији у то време постоји велик број студија и чланака.

О школама и учитељима у Шабачком округу у четвртој деценији сачувано је релативно мало података. Школе су према попису из 1832. године постојале у Шапцу, Богатићу, Шеварицама, Накучанима, Кривају, Свилеуви, Каони, Оридској цркви, Меховинама и Јаловику. Познати су учитељи, али не и одакле су били пореклом.[1] Команда Дринско-савска известила је намесништво у Београду 14. октобра 1835. године да су чланови школске

[1] Стојан Новаковић, *Школе у Србији 1832,* Учитељ, педагошко-књижевни лист, 10. свеска, година XII, Београд 1893, 397. Учитељи у њима били су: Сава Поповић, Радован Пантелић, Никола Илић, Стефан Драгутиновић, Игњат Васић, Гаврило Недовић, Срета Стојадиновић, Никифор Живковић, Марко Радовановић и Стефан Димитријевић.

комисије и изабрани кметови сагласни о „ползи школа". Кметови су изјавили да ће народ радо пристати на школски прирез и молили су да се у школе пошаљу добри учитељи.[2] Априла 1836. године установљено је звање „директора свију школа" и на то место постављен је Петар Радовановић. Од тада су школе у Србији редовно обилажене и о њима, учитељима, ученицима, настави, школским условима, централној власти, Савету и Попечитељству просвештенија подносе се редовни извештаји. Наиме, после укидања Сретењског устава у марту 1835. године Попечитељство просвештенија, установљено према том уставу, опстало је до доношења Турског устава 1838. године. Према Радовановићевом извештају од 2. децембра 1836. године,[3] у Шабачком округу било је девет основних школа.[4] У њима је било четири учитеља из Срема:

1. **Аврам Петровић** из Руме, 29 година, учитељ у Накучанима у Поцерском срезу. Имао је три и по године службе.
2. **Јован Бранковић** из Марадика, 41 година, учитељ у Богатићу у Мачванском срезу. Био је три године у служби.
3. **Јевтимије Славковић** из Карловаца, 50 година, учитељ у Ориду у Посавотамнавском срезу, две године у учитељској служби.
4. **Стефан Драгутиновић** из Срема, није наведено место одакле је био, 45 година, учитељ у Свилеуви у Посавотамнавском срезу, са осам и по година учитељске службе.

У Србији је 1836. године било 72 учитеља. Пореклом из Аустрије био је 51 учитељ. Од тог броја из Срема је било 25 учитеља, односно 35%. Највише их је било из Руме (шест) и Земуна (четири).[5] Разлоге за толико висок проценат учитеља из суседне Аустрије, поготово из Срема, у школама Шабачког округа тумачимо близином ова два краја и релативно већим бројем школа у Шабачком округу у односу на остале крајеве у Србији, због чега је потреба за учитељима била изражена, тим више што у Србији није било довољно способних за тај позив.

---

2 Архив Србије (даље АС), Кнежева канцеларија, XXXVII, 1196.

3 Сви датуми су према новом календару.

4 Школе су постојале у Шапцу, за млађу и старију класу, Накучанима, Јаловику, Богатићу, Митровици, Ориду, Шеварицама и Свилеуви (Б. Јовановић, *Школе у Србији 1836. ѓодине*, Просветни гласник (даље ПГ) III, 21, Београд 1882, 836).

5 Б. Јовановић, *Н. д*. Према истраживањима Дарка Ивановића у Србији је од 1804. до 1858. године било укупно 353 српска учитеља из Аустрије, укључујући и дворске, а заступљеност учитеља из Срема била је највећа (107), потом из јужног Баната (83) и Бачке (59) (Дарко Ивановић, *Срйски учиѓељи из Хабзбуршке монархије у Србији 1804–1858*, Београд 2006, 96).

Установљењем Попечитељства правосудија и просвештенија према Уставу из 1838. године просветна власт се централизује и од тада је сачувано много више података о просвети у Србији. Током пете деценије број школа у Шабачком округу се готово утростручује, што се види из приложене табеле.

Табела 1. Број основних школа и ученика у Шабачком округу[6]

Година:	Број школа:	Број ученика:
1836.	9	278
1842/3.	21[7]	/
1845/6.	23	657
1849/50.	24[8]	770

Потпуно законско уређење основних школа, финансирање, школски програм и уџбеници уређени су у *Устројенију јавног училишног наставленија* 1844. године. Прописано је да основно школовање по селима траје три, а у варошима четири године. Сеоске школе у којима је радио један учитељ имале су три разреда, а варошке школе, где је било више учитеља, подељене су на четири разреда. У трећем делу насловљеном „Наставленије у смотренију поведенија учитеља" истиче са да учитељ треба да се влада сообразно свом позиву, да буде природан и приступачан, да избегава кафане, „особито ће избегавати играње карти, коцкање, пијанчење, развратна друштва и свако подозрително собраштеније".[9]

---

6 Милован Спасић, *Штатистични податци школски заведенија у Књажеству Српском*, Гласник Друштва српске словесности, свеска IX, Београд 1857, 166, 168, 173.

7 Привремени начелник Шабачког округа Јован Мостић, упутио је Попечитељству просвештенија 9. јануара 1843. списак свих учитеља у његовом округу. Према том списку основне школе постојале су у Шапцу, у Мачванском срезу – Лешници, Змињаку, Глоговцу, Богатићу, Ноћајском Салашу, Глушцима, Шеварицама и Штитару; у Посавотамнавском срезу – Ориду, Каони и Црниљеву (школе у Јаловику, Меховинама, Свилеуви нису тренутно радиле, јер нису имале учитеље); у Поцерском срезу – Накучанима, Кривају, Добрићу и Десићу (у овом срезу учитеља није било у школи у Радовашници) (АС, Министарство просвете (даље: МПс), 1842, Iб, 91).

8 Тада су постојале школе у Шапцу (три); у Посавотамнавском срезу – Меховинама, Јаловику, Свилеуви и Црниљеву; у Поцерском срезу – Кривају, Накучанима, Радовашници и Добрићу; у Мачванском – Змињаку, Штитару, Шеварицама, Дреновцу, Салашу Ноћајском, Митровици, Глушцима, Богатићу, Глоговцу, Бадовинцима, Прњавору и Лешници (АС, МПс, 1850, II, 266). Спасић је у табеларном прегледу на крају списка погрешно уписао 24 школе у Шабачком округу те године. Међутим, у списку су наведене 23 школе.

9 Срећко Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку,* каталог изложбе децембра 1970 – маја 1971, Београд 1970, 36–37.

Обично су учитељи, било они из прека или из Србије, склапали споразум са селом, односно општином. Тај уговор предаван је срескоj власти, која је о томе обавештавала Попечитељство просвештенија. Често су лица заинтересована за учитељску службу молбу предавала директно овом попечитељству.[10]

Дешавало се, међутим, да уговор између неког села и учитеља Попечитељство просвештенија не одбори. Аксентије Поповић из Шашинаца у јулу 1843. године погодио се са житељима Бадовинаца да у тек основаној школи започне учитељски посао.[11] После провере коју је извршило окружно начелство у Шапцу, његова је молба одбијена, а за првог учитеља у Бадовинцима постављен је свршени богослов Глигорије Вићентијеић из мачванског села Змињака. За Поповића је утврђено да је у Србију из Аустрије дошао око 1832, а последње три године бавио се шустерским занатом у Шапцу. Његова „споспобност" процењена је на основу приложене молбе Начелству окружја шабачком.[12]

---

10 Тако је учинио Аркадије Искрић из Бачке октобра 1839. године. Он је још у јулу 1839. молио Попечитељство просвештенија да му одреди место где ће учитељевати. У Србију је прешао илегално и четири месеца привремно је радио као учитељ у Ориду, у Посавотамнавском срезу. Искрић је, међутим, тек у децембру 1839. постављен за учитеља у Јаребицама у Подринском округу (АС, МПс, 1839, 310).

11 Текст молбе Аксентија Поповића упућене Попечитељству просвештенија 27. јула 1843:

„Високославном Попечитељству просвештенија, Покорно прошеније
Аксентија Поповића.

Општество бадовиначко у Срезу мачванском, Окружија шабачког, желећи школу у свом селу имати, а познавајући мене и моје поведеније, будући сам у Глоговцу, селу близу Бадовинца пре 9 година учитељ био, позове мене за учитеља. Осећајући ја себе доста за учитеља нормалне школе способна, одем у исто село у речи стојеће и погодбу с општеством у присуствију предсједатеља и чланова Примирителна суда, и свјашченства тамошњег учиним, гди преко 20 житеља заједно са судом на исту погодбу потпишу се. Примирителни суд са својом писменом молбом Славном Началничеству на одобреље поднесе. Но, ово призвавши ме, изјави ми да лично Високославном Попечитељству просвјештенија предсати морам, говорећи да оно мене без знања Попечитељства поставити не сме. Тога ради с коленопреклоненијем Високославному Попечитељству просвјештенија припадајући молим да би оно исту моју с општеством учињену погодбу одобрило, и мене сиромаха за учитеља по жељи општества поставити умилосрдило се, уверавајући похваљено Попечитељство да ћу ја таковом званију у пуној мери, и на задовољство претпостављене власти удовлетворити. Пофторително умољавајући за милостиво призреније и скоро решеније јесам Високославног Попечитељства просвјештенија покорни слуга Аксентије Поповић. У Београду, 27. јулија 1843" (АС, МПс, 1843, Ф IV, 311).

12 Радомир Ј. Поповић, *Основна школа у Бадовинцима 1843–1998*, Бадовинци 1998, 204–211.

Општи ниво учитељске спреме био је низак. Из извештаја Милована Спасића, главног управитеља основних школа у западном делу Србије који је обухватао Шабачки, Подрински, Ваљевски, Ужички, Чачански, Руднички, Крагујевачки и Београдски округ, сазнајемо да је под његовим надзором школске 1846/7. године било 111 учитеља. Од тога 32 је завршило богословију, један филозофију, шест Препарандију у Сомбору, четворица гимназију изван Србије, осморица полугимназију, 11 је слушало богословију једну или две године, а преосталих 47 завршило је само основну школу.[13] Посебно незаинтересовани за рад у школи били су свршени богослови који у ишчекивању свештеничке службе нису показивали занимање за рад у школи.[14]

Учитељи из Аустрије, због развијенијег школског система, имали су вишу школску спрему од учитеља из Србије. Они су, углавном, завршавали основну српску школу и две године немачке или латинске школе. Неки су били свршени ђаци Карловачке гимназије, а неки Препарандије у Сомбору. Јован Поповић из Шида, учитељ у Салашу Ноћајском 1844/5. године, завршио је српску основну школу и „две гимназијалне класе у Пожуну". Сава Јовановић из Руме, завршио је „три граматикална разреда у Карловцу", док је Петар Јовановић из Ирига, учитељ у Шапцу, завршио гимназију и богословију у Карловцима.[15] Ипак су неки од њих постављани за привремене учитеље и оцењивани лошим оценама. Тако је Сава Јовановић школске 1846/7. године постављен за привременог учитеља у Змињаку, будући да је био „мале способности".

Главни разлог због којег се учитељи нису дуго задржавали у учитељској служби била је висина плате.[16] Учитељ у Богатићу Симеон Богићевић, из Беочина, обратио се Попечитељству просвештенија 6. августа 1839. године: „Доле потписати усуђујем се с највећом учтивостију Вашој високој власти припасти и всепокорњејше молити да би се смиловали и наредбу

13 АС, МПс, 1847, IV, 314.

14 У извештају из 1850. године Милован Спасић истиче: „Уопште богослови велику немарност спрам училишта показују и училишта за некакав привелигирати мост сматрају, преко ког ће пређи и до свештеничког чина доћи" (АС, МПс, 1850, II, 266).

15 АС, МПс, 1845, V, 22; 1846, VI, 4; 1847, IV, 314.

16 Према начину издржавања школе су се средином тридесетих година делиле у три категорије: *правитељствене* (државне), *општинске* и *приватне*. Учитељи правитељствених школа добијали су плату из државне касе и она је била између 100 и 150 талира годишње. Учитељи општинских школа примали су одсеком плату од општина и она је износила од 400 до 1.500 гроша чаршијски, како где, изузев Београда где је била већа. У приватним школама учитељи су добијали плату од родитеља ученика и она је била од 60 пара до 4 гроша месечно (М. Спасић, *Н. д.*, 166).

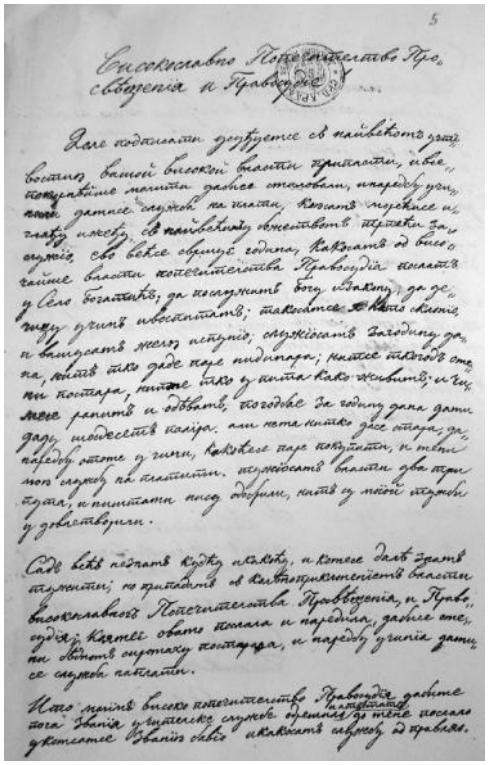
учинили да ми се служба наплати коју сам морећи се и глађу и жеђи… служио… Служио сам за годину дана, нит тко даде паре ни динара; нити се ткогод о мени постара, нити тко упита како живим и чиме раним и одевам. Погодба је да ми за годину дана даду 60 талира, али нема нитко да се стара, да наредбу о томе учини, како ће се паре покупити и мени моју службу наплатити. Тужио сам власти два три пута и ништа ми нису одобрили, нити су мојој тужби удовлетоврили." Богићевић је годишњу плату добио у септембру 1839. године, тек пошто је Попечитељство просвештенија поново захтевало од окружног начелства у Шапцу да житељи Богатића изврше обавезу према свом учитељу.[17]

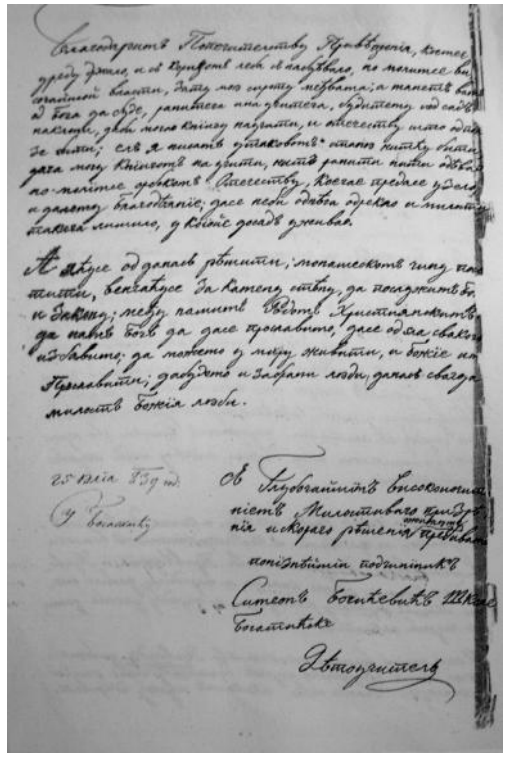
Од школске 1839/40. године општински приходи уступљени су на располагање општинама, с циљем да се из тих прихода издржавају школе и учитељи. Општине које нису имале прихода нису могле да издржавају учитеље, увеле су прирез на сваку пореску главу. Међутим, тај начин прикупљања средстава за издржавање школа није био добар, па је од 1841. године у срезовима и окружјима установљен општи прирез за издржавање учитеља. Због тога су неке сеоске општине биле принуђене да затварају школе. Попечитељство просвештенија је 22. августа 1841. затражило од окружних и среских начелстава извештај о школама које су раније постојале, а које су у међувремену престале с радом. Матија Симић, окружни начелник у Шапцу, известио је Попечитељство просвештенија да су школе у Митровици, Шеварицама и Лешници престале да раде. Шеваричка школа је затворена још 1838. године, јер је учитељ ступио у свештеничко звање. Учитељ из [Мачванске] Митровице је због веће плате прешао у оближње Глушце, а учитељ из Лешнице се због плате сукобио са мештанима, па је пред окружним судом у Шапцу поведен спор. У Посавотамнавском срезу школе у Ориду, Свилеуви и Јаловику нису радиле јер општине уопште нису хтеле да плаћају учитеље.[18]

Применом „Устројенија" из 1844. године плата учитеља се устаљује између 40 и 100 талира годишње, у зависности од места до места, а учитељи у селима имали су уз то и бесплатан смештај и огрев.

17 АС, МПс, 1839, 316.

18 АС, МПс, 1841, V, 95. О једној занимљивој појави у вези с платама учитеља пише Милан Ђ. Милићевић: „Може бити да је ова несталност и недовољност учитељске плате облакшавала и правдала прве наше учитеље из оне стране што заведоше изнуђивања од деце под именом *леграције* (recreatio?) која некад и негде иђаше одвећ далеко." (М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији од почетка овог века до краја школске 1867. године,* Београд 1868, 19). О овој појави у Шабачком округу нисмо пронашли податке.

Жалба Симеона Богићевића Попечитељству просвештенија 1839. године,
Архив Србије, Београд

Због несрећеног финансирања учитељи су после неколико година проведених у једном месту, а било је случајева и да не заврше школску годину у којој су започели с радом, прелазили у другу школу или у друго занимање. Поменути Симеон Богићевић се после четворогодишње ревносне учитељске службе у јесен 1839. године замонашио.[19] Већина учитеља из Срема, ако су прелазили у друге школе, одлазили су у друге округе. Јован Костић из Чалме био је учитељ у Зајечару, Шапцу, Ћуприји и Београду. Јосиф Брадић из Марадика био је учитељ у Лешници па потом у Палежу (Обреновцу), ваљевском Орашцу и Грабовцу, такође у ваљевском крају.[20] Било је и оних, малобројних, који су готово читав радни век провели у школама Шабачког округа, као Јован Балугџић из Карловаца, учитељ у Црниљеву и Меховинама у Посавотамнавском срезу до средине шесте деценије, и Јован Поповић из Шида који је био учитељ у Салашу Ноћајском до 1855. године. Већина учитеља, међутим, није дуго остајала у школама Шабачког округа.

19 АС, МПс, 1839, 316.

20 Д. Ивановић, *Н. д.*, 79–93.

Неки су, нажалост, умирали у местима у којима су радили. Румљани Аврам Петровић, учитељ у Јаребицама и Накучанима, умро је у Крупњу 1841. године, а Сава Јовановић, учитељ у Змињаку, преминуо је у марту 1848.[21]

Политичка збивања у Србији између 1839. и 1844. године за време којих су протерани кнез Милош и Михаило Обреновић и када је била највећа повика на Србе из прека, нису мимоишла ни учитеље из Аустрије у Шабачком округу. Тако је Јосиф Брадић, у време Вучићеве буне 1842. године учитељ у Лешници, отпуштен из службе само зато што је у Лешници говорио „противне речи" о новој влади.[22] Димитрије Мраовић из Карловаца, учитељ у Шеварицама у Посавотамнавском срезу, оптужен је да је у време Катанске буне 1844. године помагао обреновићевце па је „без испита и суда тирански мучен, опљачкан и на аустр[ијску] страну протеран."[23]

Табела 2:

Година:	Укупно учитеља у Шабачком округу:	Из осталих делова Аустрије:	Из Срема:
1836.	9	1	4
1838/9.[24]	9	4	2
1840.[25]	5	/	2
1844/5.[26]	23	4	2
1845/6.[27]	23	1	4
1846/7.[28]	24	2	4

Услед недостатка наративних извора не можемо утврдити са каквим су се проблемима учитељи из Аустрије суочавали у неписменој и конзер-

21 Исто, 105.

22 У одбрану учитеља Јосифа Брадића стао је привремени начелник Шабачког округа Ђука Стојићевић, који је у писму Попечитељству просвештенија 22. децембра 1842. писао да је учитељ Брадић способан и да је не својом кривицом допао у омразу у лешничкој општини, па је предложио Попечитељству да „ ако оно учитеља Јосифа у виду има и њега ухљебити намерава другу му какову штацију, кромје Лешнице, гди би учитељско званије упражњавао, определити благоизволело" (АС, МПс, 1842, Іб, 171).

23 Р. Ј. Поповић, *Мемоар Ђорђа Протића из 1854. године*, Мешовита грађа, Miscellanea, Нова серија, књ. XXIV, Београд 2005, 145.

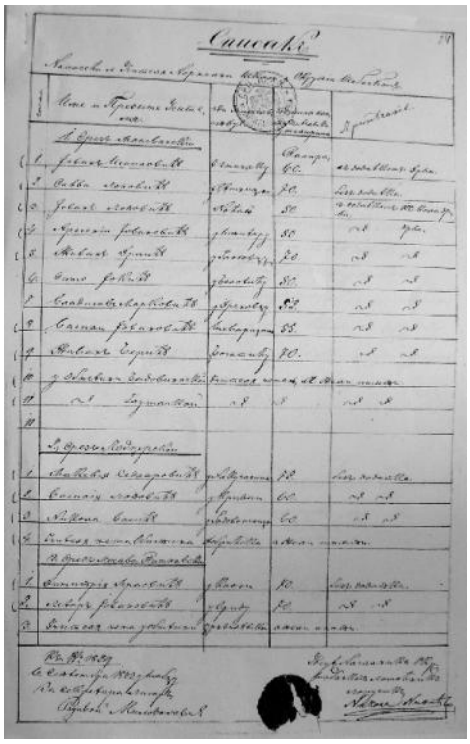
24 АС, МПс, 1839, 170.

25 АС, МПс, 1840, 663.

26 АС, МПс, 1845, V, 22.

27 АС, МПс, 1846, VI, 4.

28 АС, МПс, 1847, IV, 314.

Списак учитеља у Шабачком округу 1842. години, Архив Србије, Београд

вативној средини. Донекле треба правити разлику између учитеља који су радили у Шапцу и учитеља који су били у сеоским школама. Извесно је да су учитељи у селима уз свештенике били најписменији и да су били део својеврсне сеоске „културне елите". Из мемоара Милана Милићевића у којима описује своје службовање у Лешници средином века, али и из појединих докумената, може се закључити да је положај учитеља, без обзира на њихово порекло, у великој мери зависио од благонаклоности сеоске, среске и окружне власти.

Иако су учитељи из Аустрије и у наредним деценијама радили у школама у Србији, њихова улога није била као у првој половини века, јер су њихови ђаци, или као свршени богослови или само са основном школом, ступали у учитељски позив, настављајући њихов, може се слободно рећи, мисионарски рад.

У прилогу, на основу кондуит листа, дајемо списак учитеља из Срема у школама Шабачког округа с краја четврте деценије и у петој деценији XIX века.

1839. година

Јован Јовановић из Сурчина,[29] био је учитељ другој класи нормалних школа у Шапцу. Имао је 60 година, а као учитељ радио је 4 године.

Симеон Богићевић из Беочина, 42 године, учитељ у првој класи нормалних школа у Богатићу, у учитељској служби 4 године. Завршио је нормалне школе и славенску граматику.

1840. година[30]

Алекса Ристић, 29 година, 1840. је учитељ млађе гимназијалне класе у Шапцу. У Митровици је завршио српску и немачку нормалну школу. Учитељ је потом у Свилеуви и Шапцу.

29 У појединим документима наведено је да је из Панчева (АС, МПс, 1839, 170).

30 АС, МПс, 1840, 663.

Јован Јовановић, учитељ старије нормалне класе у Шапцу, 60 година, учитељ у Шапцу седам година, 150 талира годишња плата. Завршио је у Земуну „нормалне школе и у Карловцу немецке ниже школе". Био је доброг владања, али слабог здравља „и очију рђави". Молио је „спокојнију службу".

1841. година

Јосиф Брадић, рођен 1802. године у Марадику. Учитељ у Лешници 1841/2. године, а затим у Палежу (Обреновцу), ваљевском Орашцу и Грабовцу.[31]

Децембар 1842. године[32]

Јован Поповић из Шида, 25 година, источног вероисповедања, нежењен. Завршио је нормалну српску и два разреда латинске школе. Учитељ је 2 године. Тада у Салашу Ноћајском.

Василије Милутиновић из Ердевика, 45 година, вероисповедања источног, ожењен. Завршио је „нормалне српске и немецке од части", учитељ је 3 године. Тада у Шеварицама.

Димитрије Мраовић из Карловаца сремских, 35 година, ожењен. Завршио је нормалну српску и немачку школу и четири разреда латинске школе у Карловцима. Учитељ је био 4 године. Тада у Каони у Посавотамнавском срезу. Свидитељство има у високославном Попечитељству просвештенија, а нека су остала у Хоф камери.

Павел Поповић из Беочина, 20 година стар, нежењен. Завршио је „нормалне српске и од части немецки учио". Учитељ је две године. Тада у Добрићу у Поцерском срезу.

1844/1845. година[33]

Јован Костић из Чалме, 32 године, ожењен. Завршио је гимназију у Карловцима и Препарандију у Сомбору. Био је учитељ 6 година. Тада у Шапцу у најстаријем разреду. Оцењен као способан и владања доброг.

Јован Поповић из Шида, 27 година, ожењен. Завршио је основна српска училишта и две гимназијалне класе у Пожуну. Био је учитељ већ пет година. Тада у Салашу Ноћајском. За ово училиште способан, владања доброг. Имао је плату од 50 талира, обиталиште и огрев.

---

31 Д. Ивановић, *Н. д.,* 80.

32 Из Баната и Бачке били су: Димитрије Путник из банатске Беле Цркве у Црниљеву у Посавотамнавском срезу, Арсеније Јовановић из Дубице у Славонији у Штитару, и Сава Поповић из Деспот-Сент Ивана у Бачкој у Лешници (АС, МПс, 1842, Іб, 91).

33 АС, МПс, 1845, V, 22.

Напомена: Био је дао оставку због тога што су Митровчани приватним својим училиштом ово дејствително и код цркве уништити хтели.

1845/1846. година[34]

Јован Костић из Чалме, 33 године, ожењен. Завршио је гимназију у Карловцима и Препарандију у Сомбору. Био је учитељ 6 година. Тада у Шапцу у најстаријем разреду. Оцењен као способан и владања доброг.

Јован Балугџић из Карловаца, 26 година, ожењен. Завршио три гимназијална разреда и Препарандију у Сомбору. Учитељ је једну годину. Тада у Црниљеву. Годишња плата била је сто талира, смештај и огрев.

Сава Јовановић из Руме, 34 године, ожењен. Завршио је три граматикална разреда у Карловцу, с превасходством. Учитељ је једну годину; постављен за привременог учитеља у Штитару, с платом од 50 талира, обиталиштем и огревом.

Јован Поповић из Шида, 28 година, ожењен. Завршио два граматикална разреда у Пожуну. У учитељској служби од 1840. Тада у Салашу Ноћајском. Годишња плата 50 талира, обиталиште и огрев.

1846/1847. година[35]

Јован Костић из Чалме, 34 године, ожењен. Завршио је гимназију у Карловцима и Препарандију у Сомбору. Био је учитељ 8 година. У Шапцу у најстаријем разреду. Оцењен као способан и владања доброг. Годишња плата 150 талира.

Петар Јовановић из Ирига, 24 године, нежењен. Завршио је гимназију и богословију у Карловцу, с превасходством. Учитељ је две године. Тада у Шапцу у средњем разреду. Способан и владања доброг. Плата 120 талира.

Јован Балугџић, из Карловаца, 27 година, ожењен. Завршио три гимназијална разреда у Карловцу и Препарандију у Сомбору. Учитељ је две године. Тада у Црниљеву у Посавотамнавском срезу. Способан и владања доброг. Плата 100 талира.

Сава Јовановић из Руме, 35 година, ожењен. Завршио три граматикална разреда у Карловцу, учитељ две године. Тада у Змињаку. Мале способности; владања доброг. Постављен је по нужди и за привременог учитеља.

Јован Поповић из Шида, 29 година, ожењен. Завршио два граматикална разреда у Пожуну. Седам година учитељствује. Учитељ у Салашу Ноћајском. Имао је плату од 60 талира, стан и огрев. Оцењен као небрижљив.

34 АС, МПс, 1846, VI, 4.

35 АС, МПс, 1846, IV, 314.

Radomir J. Popović
Institute of History – Belgrade

TEACHERS FROM SREM IN THE SCHOOLS OF THE ŠABAC DISTRICT IN THE 4TH AND 5TH DECADE OF THE 19 CENTURY

SUMMARY

In the first half of the 19 century, a large number of teachers from Austria worked in schools across Serbia. The major obstacle to the legislation of internal administration after gaining autonomy in 1830 were the absolutism of duke Miloš and low level of education and culture. It was that year that educated Serbs from Austria, led by various personal reasons, start moving to Serbia. Their significance is especially visible in education, which only began to take organized form in Serbia with their arrival. Majority of them graduated from the grammar school in Karlovci, and some attended the teacher's college in Sombor. In terms of percentage, the majority of all teachers in Serbia from various parts of Austria came from Srem. Teachers from Srem would stay in the Šabac District for several years and, due to insufficient material compensation, they would seek transfer to schools in other districts in search of better salary, or simply leave school. Although Serbs from Austria were still present in schools and administration in Serbia from mid 19th century, their influence starts declining as educated students from Serbia go on to push them out and take their places.

УДК 323.1(=163.41/=163.42)"14/19"
272-767(=163.41)(497.5)"14/19"

Никола Жутић
Институт за савремену историју – Београд

РИМОКАТОЛИЧЕЊЕ И КРОАТИЗАЦИЈА СРБА У СЛАВОНИЈИ И СРИЈЕМУ (XV–XX ВИЈЕК)

Сажетак: У чланку се реконструише вјековна мисионарска активност Римокатоличке цркве на просторима Славоније и Сријема, која је спроводила римокатоличење Срба и њихово претварање у Шокце и на крају у Хрвате.

Кључне речи: римокатолицизам, прозелитизам, Југославенство, Срби, Хрватство, Славонија, Сријем.

Вјерско-етничка структура Славоније и Сријема и римокатоличење Срба

Срби на просторима јужне Панонније и Балкана, који су углавном представљали становништво тих предјела, били су под вјерским притиском римокатоличких мисионара који су настојали да их преведу у римокатолицизам па потом с протоком времена и у Хрватство. У Ватикану су радили на томе да се изврши „духовна припрема" у циљу успјешне „духовне жетве источне њиве православне". Срби у Хрватској, Славонији, Далмацији, Војној крајини, Банату, Бачкој, Барањи, Босни, Херцеговини, па и у самој Србији, били су од XV па до краја XIX века под интензивним прозелитским притиском римокатоличких редовника, који су настојали да их удаље од православља и „приведу правој вјери". Римокатоличка вјера „стаде се већма ширити по Угарској и од старих угарских племена мало ко криву вјеру задржа".

О римокатоличком прозелитизму над Србима постоје бројна доступна документована свједочанства, па чак и она ватиканске провенијенције.[1]

[1] Објављен је и одређен број докумената Тајног ватиканског архива (фонд Visitationes ad limina Конгрегације концила) и Конгрегације за пропаганду вјере (Acta S.C. de propaganda fide), грађе из аустријских, млетачких и југословенских архива. Грађу су објавили A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, II, Zagrabiae 1875; J. Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII et XVIII*, I, Zagreb 1926; А. Пандуровић, *Збирка историјских докумената из прошлости барањских Срба XVII и XVIII века*, Споменик САН, LXXXIV, Београд 1936; Н. Милаш, *Списи о*

У XVI и XVII вијеку у дјелима римокатоличких редовника и клерика у искључивој су употреби били називи славенски (словински), славонски, илирски, рацки, расцијански, односно српски (шизматички). Народносни појам хрватства у том времену уопће не постоји. Тадашње територијално подручје трожупанијске (Загребачка, Крижевачка и Вараждинска) банске Хрватске, које је било обичан географски појам, било је мало и безначајно да би се хрватским именом покрило цијело подручје „Илирика" и „илирског" (славенског) српског народа.

Потребно је истаћи чињеницу да су римокатолички мисионари у свом прозелитском раду редовно истицали да је суштина разлике између римокатолицизма и православља само у различитим обредима (ритуалима), а не у догматима, односно у битним духовним садржајима и доживљајима (осјећајима) хришћанске вјере. Ради тога, римокатолички мисионари су „великодушно" дозвољавали преобраћеним унионистима задржавање православних обреда, а никако светих догмата седам васељенских сабора и кршћанских (православних) осјећаја духовности.

Изворна документована свједочанства о српском народу у Славонији и Сријему свједоче о масовном српском присуству на тим просторима у средњовјековним временима. Тако нпр. пожешки жупан и тадашњи господар Сријема писао је 1437. године да „у већем дијелу напријед поменутих сријемскијех крајева живе Срби" („maiorem partem predictarum partium Syrmie Rascianos inhabitare").[2] Исте године сријемски бискуп Јаков јавио је да му је дијецеза (бискупија) мала, „на граници самога краљевства између Срба шизматика" („in confinibus ipsius Regni circa Rascianos schismaticos").[3] „Сријемски господар деспот Јован дао је 4. маја 1496. године повељу манастиру Крушедолу, у којој је себе представљао као "господин земље српске Јоан Деспот у нашем граду Беркасову".[4]

У аустријском државном документу из марта 1529. аустријска власт је прописала да се капетанима Радославу „Челнику" и Вукмановићу, „и другијем Србима који живе у Сријему", пише на српском језику. Исте године,

историји Православне цркве у далматинско-истријском владичанству од XV до XIX века, I, Задар 1899; *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара аустријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића*, I, Нови Сад 1906; М. Јачов, *Списи тајног ватиканског архива XVI–XVIII века*, Београд 1983, итд.

2 Писма Владислава из фебруара и јула 1437. године (E. Fermedžin, *Acta Bosnae*, Monum. Slav. merid. XXIII, 1892, 159, 163.

3 G. Čevapović, *Synoptico-memorialis catalogus*, 1823, 106 (цит. према: В. Ђерић, *О српском имену по западнијем крајевима нашег народа*, Београд 1914, 107).

4 *Српски Сион*, 1903, 6576; *Сербскиј летопис* (касније *Летопис Матице српске)*, 79, 1847, 147.

25. јула, послао је јегарски бискуп цару пријевод неког српског писма на којем је, између осталога, стајало записано „писмо од Срба и од Радослава Челника" („Litere Rascianorum et Radoslaw Chelnick"). У августу 1529. године аустријски цар Фердинанд је написао више писама Србима „који живе у Сријему" и с којима треба преговарати.[5] А. Ивић је у својој књизи наводио да је Павле Бакић јавио цару Фердинанду 1534. да у Осијеку живе Срби. Јанез Валвазор је писао о српском присуству у Валпову у Славонији (1537),[6] док је с друге стране Хрват Фердо Шишић наводио да је Wolfgang Lanz издао карту Угарске на којој је крајеве источно од Валпова и Ђакова називао „Српском" (Рацком, Србијом, „Rasciom").[7]

Путујући у Цариград 1572, аустријски посланик Давид Унгдад је помињао Србе у Вуковару и код Сотина „дворац Athiavar, који се по српски зове Ottim", град који се зове „Српски Yllakh" (Илок), гору Almus „која се по српски" зове Фрушка гора, „развађени манастир Баноштар, који се "српски" зове „Bonaw(?)" и „Karon" или по српски Карлози (Karlovci), као и Сланкамен или „по српски Zlankemenn". Враћајући се из Цариграда помињао је и Осијек за који је говорио да је то „град насељен од Турака и Срба (Ratzen)".[8]

„Посланички проповједник" Герлах, пратећи аустријско посланство у Цариград 1573. године, напомињао је да код Мухача (Мохача) почиње Србија; помиње „Otiavar", српски Отин (Сотин), „биели градић на Дунаву", затим „убаву варошицу" која се српски зове Оилак (Илок). Даље је у Сријему Герлах помињао „српско село" Земун у ком Срби имају црквицу и Прхово „гдје станују сами Срби", затим да Срби у Илоку имају калуђерски а у Земуну калуђерички манастир. Близу Саве помињао је село „Gutschi" у којем „станују сами Срби", и Митровицу у којој „станује мало Кршћана или Срба… већином су ту турски војници", као и „српско село" Товарник (Dowar).[9]

На географској карти „Vetustissimi Potentissimique Hungariae regni Transylvaniaeque Principatus post editiones delineatio, ut compendiosa sicut veta

5 А. Ивић, *Споменица Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, I, 1910, 16, 26, 27.

6 J. R. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthuma Krain*, 1689, III dio, knj. 9, 356. (*Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, III, 1901, 162–164 (цит. према: В. Ђерић, *H. g*., 108).

7 F. Šišić, *Hrvatska povijest*, II, Zagreb 1908, 164.

8 P. Matković, Rad jugoslavenske akademije 112, 1892, 208–209.

9 Године 1574. из Цариграда се вратио аустријски посланик Рум, кога је пратио непознати описивач тога пута „који каже да су у Земуну становници кршћански Срби" и спомиње село српско Товарник. Исто, 60–63, 193.

ac perspectiva aeri axarata anno 1596" Сријем се источно од ријеке Босут зове "Српска" (Србија, Рацка, Rascia, Ratca).[10] Њемачки путописац је 1608. записао да су у Вуковару, осим нешто Турака, становници Мађари и Срби,[11] а Ј. Кјаромани, који је 1659. пратио на путу у Турску аустријског посланика, да су у Сланкамену становници Срби (Rasciani).[12] Именујући Лонгина Рајића за унијатског (гркокатоличког) владику у Сријему, 30. марта 1688, цар Леополд је помињао као становнике Сријема „прваке и прости српски или влашки народ који живи у споменутом Сријему" („primorem et Plebem Rascianorum sive Valachorum in dicto Sirmio habitantium").[13]

Папа је 1611. године потврдио Симеуна Вретању за свидничкога унијатског (гркокатоличког) владику, и при том је помињао име „Симеуна владике Срба католика (Rascianorum catholicorum) грчког обреда" који живе у Угарској, Хрватској, Славонији и у крајњим крајевима, у Крањској".[14] Симеун Вретања се називао „српскијем" владиком, а загребачки бискуп Б. Винковић 1640. године је потврдио да је у манастиру Марчи живио Симеун Вретања „влашки или српски католички владика" (episcopus Valachorum siue Rascianorum catholicus).[15]

Бројни аутори њемачког (аустријског), пољског и српског поријекла писали су о Српству западне, централне и источне Славоније. Барон Б. Патачић у свом Дневнику у јулу 1688. записује да око Брода (славонског) живе бројни Срби.[16] Ј. Федлер је записао 11. јуна 1689. да цар заштићује Србе и Влахе насељене у Вировитичкој и Пожешкој жупанији.[17] Аустријски маршал Антоније де Карафа (Caraffa) у име царево дао је нека права Србима (Расцианима) који живе између Саве и Драве.[18] Цијела данашња Славонија са Сријемом, како је истицао Василије Ђерић, звала се Рашком (Српском) и разликовао (одвајао) ју је од Србије. При том је цитирао Мартина Сент Ивањија који је 1691. године писао да се на западу Рашка (Српска) граничила са

10 Czoernig, *Ethnographie*, II, 1857, 161.

11 Р. Михаиловић, Јавор за 1890. годину, 152а.

12 Ј. Томић, Споменик Српске краљевске академије, 47, 1909, 102а.

13 Jos. Fiedler, Archiv fur osterreische Geschichte, 37, 1867, 121 (цит. према: В. Ђерић, *Н. д.*, 112–113).

14 Nilles, *Symbolae illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris S. Stephani*, 1885, 738; А. Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, Сремски Карловци 1909, 12.

15 А. Ивић, *Н. д.*, 12–13.

16 E. Laszowski, Starine, 27, 1895, 201.

17 J. Fiedler, Archiv fur osterreische Geschichte, 37, 1867, 119–120; R. Lopašić, Starine, 30, 1902, 85.

18 Г. Витковић, Гласник Српског ученог друштва, II, 6, 1875, 1.

Славонијом (данашња западна Славонија – Н. Ж.), на сјеверу са Угарском и ријеком Дравом, на истоку уток Саве у Дунав, на југу са Босном и Србијом „од којих их раставља ријека Сава". Рашка је административно била подијељена на Пожешку, Валповачку и Сријемску жупанију.[19]

Од Великог бечког рата, који је вођен између Турске и Аустрије (1683–1699), односно од припојења Лике, Кордуна, Баније, Славоније, Сријема и Бачке католичкој Аустријској царевини, наступила је фаза изузетно појачане римокатоличке мисионарске активности на подручјима насељеним православним Србима. Од тих времена, односно од кардинала Колонића, који је прекрштавао Србе данашње Барање и Славоније, и попа Месића задуженог за православно-муслиманско становништво Лике[20] и шире Крајине, мисионари, првенствено фрањевци и језуити, од српских „шизматика" стварали су римокатоличке прекрштенике (конвертите) који су временом постајали Хрвати. У *Споменику САН*, бр. LXXXIV, Београд 1936, из „званичне латинске исправе" наведен је прелаз Срба настањених на територији између Драве и Дунава на унију 1690. године. Прелаз на унију извршио је царски и краљевски комесар Тулије Миљио, „слободни барон од Прумберга", према овлаштењу „преславног и непобједивог римског цара Леополда I". Он је био савјетник Високог дворског вијећа и „изаслани комесар" за области доње Угарске и Славоније. Т. Миљио је претходне 1689. године предао све „шизматике" „часним оцима мисионарима", исусовцима из Печуја, да их поучавају у католичкој вјери. Исусовци су задатак своје „апостолске дужности" ваљано испуњавали уводећи православце „у познавање једне исте вјечне истине католичке и апостолске под једним видљивим и истим врховним и свеопштим римским понтифексом (папом – Н. Ж.) – главом свих вјерних на свијету". „Шизматици" су пред језуитима обећали папи да ће му се у свему најсмерније потчињавати.

Послије свих припремних радњи за прелаз на унију током 1689. године, 18. јануара 1690. славонски и барањски Срби православни положили су заклетву оданости новој вјери: „Најзад на дан 18. јануара 1690, пошто је у цркви Дружбе Исусове обављен јавни и свечани чин у присуству великог броја припадника свештеничког сталежа и световних достојанственика, и уз учешће народа (док је пред олтаром служио пресветли и пречасни господин

19 J. Podhradczky, *Slavoniarol mint magyarorszagnak alkatmanyos reszerel*, 1837, 67–68; Czoernig, *Op. cit.*; В. Ђерић, *Н. д.*, 114.

20 У извјештају из 1761. барон Ј. Х. Бартенштајн наводи да су становници Лике и Крбаве „све сами неунијати Грци" (Срби православни) који су „јако умножили горње-карловачко генералство" (Ј. Х. барон Бартенштајн, *О расејаном илирско расцијанском народу (1761),* приредио Славко Гавриловић, Београд – Ваљево 1995, 33).

Франциско Јани, бискуп и врховни кнез Срема, препошт корменски и опат петроварадински, као и савјетник светог царског и краљевског величанства), јасним гласом изговорише да чврсто и неопозиво вјерују и придржавају се свега што вјерује и света мајка – Римска Црква (задржавши ипак стари обред грчке цркве) и заклетвом потврдише да ће Римском Понтифексу, као Христовом намеснику и наследнику св. Петра, све дужно поштовање, потчињавање и послушност стално и неповредиво исказивати". Заклетва о прелазу на унију аутоматски се, преко општинских изасланика, проширивала и на све појединe „веома многобројне црквене и свјетовне шизматике" који су живјели између Дунава и Драве. Тиме су сви Срби православци са тог подручја морали бити сједињени са Римском црквом.

Православни Срби, који су прешли на унију, морали су се придржавати слиједећа четири „света начела": „Прво, да бар три пута сваке године њихов неки свештеник у нашој и наш у њиховој, према грчком, односно латинском обреду, одржи службу; друго, да оце Исусовце, када буду хтели да у њиховим (унијатским) црквама држе проповеди или предају катехизис, увек љубазно примају; треће, да своје синове, посебно оне који треба да постану свештеници, шаљу у школе отаца Исусоваца; четврто, да се бар у оним местима где живе измешани са синовима латинске цркве, у дане кад латинска црква слави своје свечаности, и они јавно уздржавају од сваког спољашњег рада". На крају свечаности прелаза на унију изражена је захвалност због учињене милости свечаним пјевањем амброзијанске химне Богу. Због веће веродостојности прозелитског чина, старјешине свећеника и калуђера потписима су потврђивали своју одлуку.[21]

Унија је представљала врло ефикасан облик превођења православних у римокатолицизам. Сваки припадник нове унијатске (гркокатоличке) вјероисповјести морао је положити заклетву, тзв. „српску формулу", за исповједање вјере приликом преласка на унију: „Ја Н.Н. по надахнућу Духа Светог будући с једне стране видио колико је од правде и истине церква и вира источна, алити Герчка, у којој сам се родио зарад својих старијих поглавара охолости отпала; с друге стране пако видећи и познајући да је вира Римска и католичанска права и истинита, и да је Церква римска она једна једина, католичанска и апоштолска, изван које нејма спасења; Ови исти дан брез сваке силе, наговора и мита, по мојој самој вољи из озгор именоване вире, закона и церкве Ристианске илити Герчке, прилазим у виру православну Кершћанску Римску Католичанску; и зато из серца мога и свега познања Душе моје, одмећем се први пут сваке невирности и неправде која се налази у тој церкви Источно-Герчкој, а навластито (поготово – Н.

21 *Споменик САН*, LXXXIV, Београд 1936, 59.

Ж.) што они особито противно уче тј: рекоб да није Римски Папа сам и један вићениа на овом свиту Свете Церкве глава; рекоб да Дух Свети само изилази од Оца; рекоб да нејма на другом свиту Чистила илити Пургаторија, гди душе, које брез смертног гриха полазе, или правди божјој још нису за доста учиниле; на свиту овоме чисте се и која су остала; пак вирујем и темељитије исповидам оно у чему Герчки и Латински, тј. Источне и Западне цркве оци на скупштини или сабору Флорентинскому ујединише се и сложише, и што учи и исповида Света Мати Церква Римска Католичанска, а особито и навластито и очито да јест један Бог који је створио (једна реч нечитка) да је Римска Црква једна једина Католичанска и Апоштолска, изван које нејма спасења, и да је ове Церкве Поглавар и вићена за Ису Керстовом глава С. Римски папа, а не тко други; да Дух Свети трећа у Тројству Персона, изилази колико од оца толико и од сина; да има на свиту другому Пургаторио Чистило, илити мисто гди они, који су брез смертнога у малом гриху, а неучинивши задоста правици Божјој посли опроштенога великога гриха умерли, морају остајати, и задоста учинити, докле прид лице Божје не пођу; пак и сва остала, која се у овој вири наоде… У овој вири (римокатоличкој – Н. Ж.) желим живити и остати и прије ћу волити и волим и сваки пут умерти и свако друго зло поднети него се од ње одлучити, одговорити и у најмањему одкучити. Тако мене Бог помози и Блажена Дивица Марија и сви свети и светице Божје и ово Свето Еванђеље".[22]

Кардинал и надбискуп острогонски, гроф Колонић, у име цара Јосифа I (1705–1711) и Св. столице вршио је надзор над спровођењем прозелитизма на територији Славоније, Барање, Сријема, Бачке и Баната. Послије закључења Карловачког мира, 1699. године, Аустрија је почела сређивати прилике у новоосвојеним предјелима Славоније, Сријема и Угарске. Тај задатак је повјерен новоуспостављеној Дворској комисији за уређење имовинских односа, која је основана 29. јула 1688, а на челу јој се налазио „примас Угарске" Колонић. Дворска комисија је требало да рјешава и питања која су се тицала српског народа у Хабзбуршкој монархији и његових привилегија добијених од цара Леополда I. Наиме, Леополд I је 1699. године издао заштитно писмо за Србе у Сријемској жупанији, а 21. јула за цјелокупан српски народ у Монархији. Он је 26. маја 1699. године одредио и каква ће права имати сријемски унијатски владика Петар Љубибратић и при том је помињао „влашки или рашки (српски) народ и то грчког обреда

22 Исто. На полеђини оригиналног документа писало је: „Professio Fidei pro conversis Schismaticis".

који живи у сријемском крају и у сусједном дијелу Доње Славоније".[23] Србима у Сријемској жупанији цар Леополд је 2. јуна 1699. године дао заштитно писмо.

С друге стране, кардинал Колонић је послије закључења Карловачког мира показао да борба за унијаћење Срба неће престати упркос добијеним привилегијама. Колонић је у једном писму жестоко напао патријарха Арсенија III који је забранио поунијаћеним Грцима и Русима у Будиму и Пешти да се моле за римског папу. Он је оштро опоменуо патријарха да то више не чини, да се не мијеша више у његову надлежност, већ да поправља своје „ђавољске присталице". Патријарха је назвао узнемиритељем и отимачем туђег добра и оптужио га да ради против Бога и аустријског цара. За аустријске власти и католичку хијерархију Срби „дошљаци" су непријатељи римокатоличке вероисповести: „Тај шизматички народ има за свог поглавара, као неког краља, свог Патријарха кога ми називамо српским епископом, а његови га називају Патријархом".[24]

По мишљењу историчара Рајка Веселиновића, римокатоличка реакција и прозелитска пропаганда узели су велики замах у раздобљу између 1699. и 1703. године. Полазећи од начела „cuius regio – illius religio", кардинал Колонић је сматрао да је разлика у вјери у давно прошлим временима причинила велике штете Угарској, па стога треба настојати, али без велике галаме и вређања, да се тај илирски или рашки народ помало сједини с Римском црквом.[25] Барон Бартенштајн је оставио свједочанство да су се Угри и Рајци (Срби) „лијепо слагали" пре раширења „криве вере".[26]

Леополд I је послије свршетка Великог бечког рата 1699. године заборавио на српске ратне услуге, па је измјенио своја гледишта у односу на права и повластице које је раније дао. Тако је уредбом од 3. августа 1700. одредио да се не може трпјети никаква јерес у Печују и да се шизматици морају за одређено вријеме сјединити с Римокатоличком црквом. У противном, имали су се протјерати из града и градског предграђа. Уредба није спроведена, али је цар наредио 9. априла 1703. да се „шизматици" морају истребити из Печуја и да једино Срби католици могу остати печујски грађани.

---

23 J. Fiedler, *Beitrage zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien*, Archiv fur osterreich. Geschichte, 87, 1867, 125.

24 *Историја српског народа*, том IV/1, Београд 1986, 39–40.

25 Исто.

26 J. X. барон Бартенштајн, *H. g.,* 40.

Патријарх Арсеније III се одлучно супротставио новом налету унијаћења, те је организовао, у децембру 1700, три народна збора у манастиру Ораховица, духовном средишту православних Срба славонске Подравине и Барање. На тим зборовима одлучено је да се Срби не покоравају унијатском епископу Петронију Љубибратићу, кога је цар крајем марта 1694. потврдио за унијатског епископа у Сријему после смрти Лонгина Рајића.[27]

Цар Леополд је задао нов ударац српским привилегијама 8. јануара 1701, када је донио одлуку да се патријархова надлежност ограничи на Сент Андреју. Забрањено му је било вршење канонских визитација и прикупљање прихода, те наређено да сви Срби морају потпасти под јурисдикцију римокатоличке хијерархије. Почетком децембра 1703. кардинал Колонић је писао папи Клименту XI како настоји да придобије српског патријарха да прими унију заједно са више од 60.000 Срба који су прешли у Угарску.[28] Велики притисак који су аустријске дикастерије и прозелитска пропаганда вршили на српски народ, почео је нагло попуштати од тренутка кад је у Угарској избио устанак под вођством Фрање II Ракоција. Аустрија је намјеравала да искористи Србе против устаника, па је стога морала промјенити своје дотадашње непријатељско држање према патријарху Арсенију III, српском народу и његовим привилегијама. После јењавања Ракоцијевог устанка прозелитска активност против Срба настављена је новим интензитетом.

Кардинал Колонић је, у марту 1706, дао информацију цару Јосифу I у вези са представком српског патријарха Арсенија III. У ствари, радило се о захтјевима које је Арсеније III у име српског народа упутио цару Јосифу I. Нарочито је била значајна трећа тачка патријархових захтјева „Да сваки свештеник нашег свештенства, или епископ, па чак и архиепископ, који би се на штету своје цркве и свештенства римској Цркви присајединио, да одмах такав и њему сличан буде лишен својих прихода и берива па чак и привилегија добијених од нас". Колонић је пред царем жестоко критиковао овакве захтјеве српског патријарха, настојећи при том да их цар у потпуности одбаци: „Ова допунска тачка је безобзирна, непромишљена и дрска и сасвим неоправдана, уперена заправо против наше Свете Римске цркве…".

---

27 Исто, 41.

28 Исто, 42.

Југославенство и кроатизација Срба римокатолика (Шокаца)

Словачки историчар и картограф Јан Томка Саски Барању, Славонију и Сријем на својим картама из 1750. означавао је као земље Славена-Срба („Slavui Serbi").[29] Према аустријским статистичким подацима из 1850. године, у Славонији је живјело 244.180 Срба римокатоличке (Шокци) и православне вјере без помињања славонских „етничких" Хрвата. С временом је у Славонији све више у употребу почео улазити географски (покрајински) појам Хрватства за српско-католичку популацију. У званичном извјештају пруског генералштаба, негдје око 1880. године наведен је покрајински састав војске Аустро-Угарске. О томе постоји једна забиљешка у њемачком часопису *Иностранство*: "О етнологији аустро-угарске армије саопштава 'Регистранда' пруског генералштаба, да су од сваких 1.000 војника били 273 Њемци, 177 Мађари…, 46 Хрвати, 36 Славонци, 31 Срби".[30] Ови подаци су потицали од самих испитаних војника из времена када је већ увелико извршено вјерско превођење православних Срба у римокатолицизам. С друге стране, војници су се народносно опредјељивали према географском поријеклу па су се Срби римокатоличке вјере изјашњавали као Хрвати, Славонци, Далматинци и Бошњаци. "Славонци католичке вере" (покатоличени Срби и Шокци) одговарали су да су Славонци. Славонска народност од хрватске разликована је све до почетка XX вијека.

Пошто је хрватство теже продирало у српску Славонију, Ватикан и римокатоличка хијерархија проповиједали су, као прелазну фазу ка правом Хрватству, римокатоличко Југославенство. Римокатоличка црква је, у ствари, у различитим епохама његовала различите националне идентитете – од илирског, преко југославенског до хрватског. У другој половини XIX и првих деценија XX вијека упоредо је кориштен двојни народни (национални) идентитет (југославенски и хрватски) као ефикасно средство мисионарског (прозелитског) продора на српски исток. Југославенско име насљедило је илирско (српско), највише захваљујући активностима каноника и историчара Фрање Рачког и бискупа ђаковачког и сријемског Штросмајера, који је најзаслужнији за мисионарско превођење бројних Срба у Славонији и Сријему у римокатолицизам па потом и у Хрватство.

Јосип Јурај Штросмајер (Strossmayer) (1815–1905) представљан је од стране историчара доба Краљевине Југославије, као „искрени Југословен", „панслaвен". Сличну представу о њему створили су историчари и пропагандисти социјалистичке Југославије. Историчар Виктор Новак,

29 *Ost-Slavonien, Baranja und west-Srem*, Београд 1996, 41.

30 Registrande des preussischen Generalstabes, Das Ausland, 1880, No. 9, 180.

поклоник грађанског либерализма, масон али и лојални грађанин Брозове Југославије, Штросмајера, као и Фрању Рачког, представљао је као великог Југославена и борца за увођење народног богослужења у Римокатоличку цркву. Новак је често истицао да се Штросмајер, „јеванђелиста Југославенства и народног јединства", борио за зближење Источне и Западне цркве, и да му је за то било најдраже средство увођење славенског језика у богослужење. Међутим, В. Новак ни једном ријечју није помињао да би такве Штросмајерове намјере могле имати и прозелитску тенденцију провођења уније (гркокатолицизма) над „шизматичким" православцима од стране Римокатоличке цркве. Да би прикрио и такву Штросмајерову тенденцију, Новак у својим радовима није истицао чињеницу да је бискуп Штросмајер, називан „мецена", имао врло запажену улогу на Првом хрватском католичком састанку 1900 године. Сам Новак је оцјенио да је хрватски католички састанак био „мисионарски римокатолички програм за XX век".[31] Треба истаћи да је Штросмајер био посредник кнеза Николе Петровића у његовом спору са Ватиканом око имена (хрватско или илирско) Завода св. Јеронима.

У Краљевини Југославији чак су и поједини челници римокатоличке хијерархије, због тадашњег интегрално-југославенског државног курса али и тренутних прорежимских разлога, величали Штросмајера као Југославена и панслависту. Тако је Светозар Ритиг, у проповиједи одржаној приликом Завјетне процесије у част св. Фабијана и Себастијана у Загребу, представио Штросмајера као Југославена: „За вријеме Илирског покрета, бана Јелачића, А. Старчевића, који су ударили правац којим треба ићи, али ни један од тих људи није тако дубоко продро у наше националне проблеме како велики владика Штросмајер, који је својим генијем предвидио васкрс југославенских племена и својим дјелима прегао да створи на југославенском Југу културну и националну целину свих наших крајева, који је учећи нас Христовим начелима, који нас је учио братству и љубави, и који је тврдио да ван Југославије нема ни Србима, ни Хрватима, ни Словенцима спаса ни опстанка. У апостолству свог рада изабрао је он Загреб да буде носилац националних и културних идеја".[32]

Академик Василије Крестић је међу првима открио прозелитску и аустрославенску суштину Штросмајеровог југославенства, односно, свеславенства, из кога је, с протоком времена све више избијало великохрват-

31 V. Novak, *Magnum crimen*, Beograd 1948.

32 *Време*, 2. II 1931. У то време у Загребу је боравио краљ Александар са краљицом Маријом.

ство.[33] Штросмајеров суштински политички рад био је далеко од прокламоване свеславенске солидарности и братства међу славенским народима. О томе најбоље свједочи његова преписка са Фрањом Рачким. У писму од 11. децембра 1886, писаном непосредно после српско-бугарског рата, открива се права суштина његовог односа према Србима. Карактеристичан је слиједећи фрагмент: „Хвала Богу да су Бугари надвладали. У њиховој ствари надвладало је поштење, кршћански закон и чиста славјанска ствар. У српској ствари побијено је непоштење, скрајно неморалност и мржња мађарска прот Славјанству. Побједе Бугарске су и наше побједе… Ја сам прије него сам добио од Вас одговор, писао нунцију. Главна моја мисао је да би скрајно вријеме било, да династија и монархија прогледа. Догађаји на Балкану силно опомињу једну и другу, да Хрватску исцијеле, ојачају, подигну и својој прирођеној слободи и звању поврате. Тко то данас не види, слијеп је код очију…". После овог тако јасног исказа, како истиче В. Крестић, „никакве сумње нема да су Штросмајер и његове присталице своју политику градили на уверењу да ће Хабзбурзи и Монархија, из сопствених интереса, помоћи Хрватима да ојачају, да постану значајнији чинилац на Балкану, како би тамо били у стању да шире и своје али и аустријске државне територије".[34]

Позадину Штросмајеровог славенства, апостолата „слоге и братства", разоткрио је далматински *Српски лист* (*Српски глас*) у низу својих чланака у којима се истицао Штросмајеров прозелитизам. Због тога *Српски лист* није вјеровао у искреност бискуповог убјеђења о потреби превазилажења постојећих супротности између Источне и Западне цркве. *Српски лист* је сматрао да на Штросмајеров апел за измирење цркава српски народ не треба да одговори јер би га то изложило не само покатоличавању или у најмању руку унијаћењу, већ и однарођавању тј. похрваћивању.

Римокатоличко југословенство највише се испољавало у вријеме уједињења 1918. године, и то нарочито у Славонији и Сријему захваљујући једном од Штросмајерових насљедника – бискупу Антуну Акшамовићу. Дан стицања „хрватске независности" (29. октобар 1918) за Акшамовића је најсретнији дан јер се тада хрватски народ „ријешио проклетства краља Звонимира", које је хрватски народ „сапело у немилу и тешку заједницу с Мађарима" пуних 900 година. Хрватска се ослободила и везе с Аустријом „којој смо служили као вјерни и одани, а она нас држала као презрени и

[33] Вид. Крестићеву студију: *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, Београд 1988.

[34] В. Крестић, *О генези геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској*, Књижевне новине, бр. 716, 15. IX 1986.

запуштени народ". Акшамовић је очекивао да ће Хрватска (незнано у којим границама – Н. Ж.), као независна и суверена држава ступити у заједницу с осталом браћом Србима и Словенцима, у једну јаку југословенску државу Словенаца, Хрвата и Срба. Та хрватска држава, „као свака друга, мора имати своју владу, своју војску, своје финансије и све остале увјете за самоодржање потребите". Акшамовићу је од Југославије био неопходан само југословенски конфедерални оквир, како би Хрватска, Далмација и Славонија, као дио поражене Аустро-Угарске, избегле неизбежно територијално комадање између победничких држава (Италија, Србија, Црна Гора) те дошле под неповољне одредбе предстојећег уговора о миру.

У недељу, 17. новембра 1918, југословенска сатнија од „преко 200 момака" положила је у Ђакову „свечану присегу" на тераси пред столном црквом, а у присуству „више хиљада опћинства". Том приликом бискуп Акшамовић је одржао изразит патриотски „југословенски говор": „Војници! Одлична браћо! Важни су дани и судбоносни часови које проживљујемо… Дочекали смо, Богу хвала, дан златне слободе наше… Ако човјек појединац свом душом и бићем својим тежи и гине за особном слободом, кудикамо је оправданија и Богом благословљена тежња народа за политичком, финанцијалном и господарском слободом… Данас дуси наших предака радосно гледају из небеских висина на независну југословенску државу. У добри час су представници наших народа схватили настојање наших дједова и великана око јединства и слоге југословенских народа, и осјетили дрхтај душе народне, која је неодољиво тражила слободу своју. Тај дан, кому је била намијењена сва мука народа, кроз толике године и стољећа, толике сузе израбљеног Југославена, Словенца, Хрвата и Србина, толики зној препородитеља наших и потоци крви синова наших, дочекасмо ми сретници".

Бискупска столица ђаковачка остала је непопуњена од смрти бискупа др Ивана Крапца 15. јула 1916. године. Најозбиљнији кандидат за узорито бискупско мјесто био је свећеник Стјепан Коренић. Међутим, папа је због старости одбио да Коренића именује ђаковачким бискупом, па је бечка апостолска нунцијатура саопштила надбискупу загребачком Антуну Бауеру 10. јуна 1919. да је Св. отац одредио постављање равнатеља сјеменишта ђаковачког А. Акшамовића на мјесто бискупа ђаковачког. Акшамовић је хитно позван у Беч гдје је над њим, у бечкој нунцијатури, обављен „канонички процес" и припремљена промоциона була.[35]

Повјереник покрајине Хрватске и Славоније Ројц био је изненађен оваквим поступком Св. столице јер је именовање услиједило без знања југословенских власти, односно Земаљске владе у Загребу. Ројц је претпоста-

35 AJ, МП-в.о., ф. 16, А. Бауер повјеренику за просвјету и вјере у Загребу, 19. VII 1919.

вљао да је именовање услиједило и без споразума с Краљевском владом у Београду. Ватикан је, по његовом мишљењу, морао примјенити члан 4. Конкордата са Србијом који је прописивао да је Ватикан био у обавези да саопћи влади име кандидата а ова да оцјени држављанско и морално понашање ватиканског кандидата.[36] У овом случају, дакле, централна влада у Београду је била потпуно заобиђена. Бечка нунцијатура је кореспондирала са А. Бауером и Краљевском хрватско-славонском земаљском владом, игноришући новонастало државноправно стање послије извршеног уједињења. Одговарајући у име Краљевске владе у Београду, министар вјера Тугомил Алауповић је изражавао дубоко чуђење што је „та ствар" рјешавана мимо централне владе. Стављањем у понижавајући положај, влада је тражила објашњење зашто је све ишло преко бечке нунцијатуре. Влада Стојана Протића је замолила надбискупа Бауера да испита на који начин је дошло до овог именовања, зашто влада није била на време обавјештена и поготово да се утврди због чега је све обављено преко апостолске нунцијатуре у Бечу „која се налази у држави с којом је наше Краљевство у ратном стању".[37]

Строго повјерљивим телеграмом од 21. јула 1919. предсједник владе С. Протић је обавјестио министра Анту Трумбића у Паризу „о непријатној ствари" са именовањем Акшамовића. У Протићевој влади су били изненађени оваквим контактима бечке и земаљске хрватско-славонске владе. Влада С. Протића је првенствено респектовала Ватикан и његове великодостојнике у Краљевини СХС, па се ипак бираним ријечима обраћала његовим надлештвима.[38] Уложила је 22. јула 1919. протест поводом постављења Антуна Акшамовића за бискупа ђаковачког. Међутим, од протеста није било ништа. Акшамовић је чак, као ниједан бискуп у Краљевини Југославији, доживио посебне почасти приликом именовања за бискупа. Наиме, именовање је у потпуности завршено тек у јуну 1920. године полагањем заклетве бискупа Акшамовића. О значају овог чина, „по државне интересе", говори и чињеница да је заклетви присуствовао и сам регент Александар Карађорђевић. Акшамовић је „присегу" положио у руке његова височанства у банским дворима „непосредно прије интимног обједа", што га је приредио регент Александар. Акшамовић је наводио да му је „присежницу" предао један „високи часник" регента Александра на ћирилском писму, и да је она била у складу са св. канонима Цркве и државним одредбама Краљевства СХС. Полагању заклетве су присуствовали, поред

36 АЈ, МП-в.о., ф. 16, Бан Ројц – Министру вјера Т. Алауповићу, 22. VII 1919.

37 АЈ, МП-в.о., Мин. вјера – А. Бауеру, 23. VII 1919.

38 АЈ, Ватиканско посланство.

регента, „високи часник" (генерал) и председник владе Миленко Веснић.[39] Надбискуп Антун Бауер посветио је Акшамовића и устоличио га 29. јуна 1920. у ђаковачкој катедрали, а хрватско-славонски бан Лагиња увео у посјед „темпоралиа".[40]

Постављење Акшамовића за бискупа ђаковачког и сријемског било је важно за Ватикан јер је он био личност од његовог посебног повјерења, која је требало да обави „преважне" вјерске и с њима повезане националне (великохрватске) задатке. Поједини министри из владе С. Протића, који су били припадници Демократске странке, осјетили су да ће Акшамовићева активност бити штетна по државне и националне интересе, па су се противили његовом постављењу. Међутим, противљење Акшамовићевом постављењу за бискупа прекинуо је регент Александар да би остварио своју политику „помирења према браћи друге вјере". Наиме, регент Александар Карађорђевић је својим присуством желио показати уједињеној браћи различите вјере да ће се његовати монархистичко Југославенство, својеврсно „братство и јединство без Српства", да ће доћи до опроста и заборава свих злочина и агресије које су римокатолички војници и њихови „часници" учинили у Србији током Првог свјетског рата. Наиме, многи К. унд К. официри наставиће успјешну војничку каријеру, само у другој униформи, у војним формацијама Краљевине СХС (Југославије).

За југословенски Католички епископат од Југославије је био неопходан само лабави конфедерални оквир како би Хрватска, Славонија и Далмација, као дијелови поражене Аустро-Угарске, избјегле неизбјежно територијално комадање између побједничких држава (Италија, Србија, Црна Гора), те дошле под неповољне одредбе предстојећег уговора о миру. Само је Југославија могла извући Хрватску, Славонију и Далмацију, као и словеначке земље, из положаја побеђених. Клерикална *Народна политика* у броју од 23. децембра 1918. о томе пише: „Ми Хрвати и Словенци из побјеђеника постали смо побједницима. Сретно смо избјегли тешким мировним увјетима. Тај се преокрет догодио изненада, те смо остали управо запањени гледајући у томе особиту љубав господњу наспрам нама…".

Југославија је, као будућа једноконфесионална римокатоличка држава, била, дакле, прихватљива за римокатоличку хијерархију и Ватикан. У сличном тону писале су Акшамовићеве *Ђаковачке пучке новине* током 1920/21. године. Наиме, новине су као гласило Хрватске пучке странке стајале на идејној линији Католичког покрета (и Сениората) који је у први план

39 АЈ, МП-в.о., ф. 16, А. Акшамовић – Министарству вјера, 14. X 1920.

40 АЈ, МП-в.о., ф. 16, Бискупски ординаријат Ђаково – Министарству вјера, 14. X 1926.

истицао социјалне и политичке методе борбе. Новине су у почетку биле на „југославенској бојној линији" пошто са хрватством нису могле остварити већи успех у својим мисионарским и прозелитским наступима. Основно национално гесло *Пучких новина* било је: „У бој за кршћанску Југославију".[41] Сличне идеолошке „кршћанске" слогане популарисао је уредник *Хрватске просвјете* и предсједник Сениора др Љубомир Мараковић који је у антилибералном духу изјављивао да ће се „католичка Француска и католичка Југославија (у којој је било једва трећина римокатолика – Н. Ж.) зближити у Исусу Христу, за сретну будућност обију земаља".[42] Међутим, и једне и друге новине нису занемаривале ни хрватску националну „бојну" линију, односно упоредо су истицале двојни национални идентитет: хрватски за старе римокатолике и југословенски за „обраћенике" и будуће српске римокатолике. С временом ће у *Ђаковачким пучким новинама* у све већој мери бити присутни написи уперени против Срба и „великосрпске аждаје" у лику антиклерикалне либералне Југославије која није никако могла бити по вољи челницима Католичког покрета и Хрватске пучке странке. Истицано је „социјално незадовољство" и то само у римокатоличком дијелу народа (као да су православци живели у изобиљу и благостању), јер „наши државници пригушују хрватски и словенски дио народа на рачун српског" онемогућавајући му слободан економски развој и тиме изазивају „племенско незадовољство".[43]

Ђаковачке пучке новине су већ у фебруару 1921. објављивале чланке у којима се величао спој хрватства и римокатолицизма, који заједно треба да сломе „великосрпску хегемонију": „Наш народ има двије светиње које су му нада све миле и драге. То су хрватство и католичка кршћанска вјера. Очување тих светиња стајало је наш народ кроз вјекове неизмјерних жртава, па зато му и јесу тако срцу прирасле. Наш народ је мислио да ће се оснутком државе СХС већ једном завршити низ тих жртава, али се је љуто преварио. У његовој слободној уједињеној држави иде се систематски за уништењем тих његових светиња: хрватства и католичанства. Акција за уништењем Хрвата и хрватства, или бар за њиховим што већим скучењем, свима нам је добро позната. Но хвала Богу наишла је на одпор свих поштених Хрвата. Хрвати и ако нијесу у истој странци, ипак сложно иступају на обрану хрватства (одлучни кохезиони фактор националног једноумља назива се римокатолицизам – Н. Ж.) и његових праведних интереса. На том сложном одпору мора си великосрпска аждаја… скрхати зубе. У не мањој опасности данас налази се

41 *Đakovačke pučke novine*, br. 1, god. II, 8. I 1921.

42 Th. Mainage, *Svjedoci katoličke obnove*, autorizovani prijevod dr Frana Biničkog s predgovorom dr Ljubomira Marakovića, Zagreb 1922, 8.

43 *Đakovačke pučke novine*, br. 4, god. II, 29. I 1921.

у држави СХС и римокатоличка вјера, та исто тако мила светиња нашег народа. Великосрпски шовинисти, који данас у овој држави ведре и облаче, у идили су, да је проведби њихових планова највећа запрека католичка вјера нашега народа. Имају посве право. **Док је наш народ католички, бит ће и хрватски**. **Тко хоће да уништи хрватство, мора најприје уништити католичанство**. Зато су непријатељи Хрвата и започели најжешћу борбу проти свему што је кршћанско и католичко…".[44]

„Београдске демократе" су оптуживане да желе да униште, да хоће католичку вјеру преко укидања вјеронаука из школа избацити, иако су највећи антиклерикалци и „културкампфери" били управо римокатолици либерално-масонског идеолошког усмерења, који су у исто вријеме били највећи поклоници интегрално југословенских идеја, нпр. Јурај Деметровић, Едо Лукинић, Алберт Крамер, Ото Гавранчић, Људевит Пивко, Богумил Вошњак итд. Ђаковачки клерикалци су упозоравали римокатолике да демократска штампа отворено позива народ да пређе на православље, те да је демократско-радикална влада дала право јавног деловања „фрамазунској Великој ложи којој је сврха уништење католичанства и кршћанства". Зато су се позивали вјерници да устану сложно, предвођени клерикалном Хрватском пучком странком, у одбрану вјере: „Али на одбрану вјере морају устати и сви свјесни кршћани католици, који су у другим политичким странкама. Кад смо се сложили у обрани хрватства, морамо се сложити у обрани католичанства, тим више што је код нас хрватство без католичанства изгубљено. О томе нека промисле и индиферентисти и либералци, којима је до хрватства још стало, па нека ради хрватства нашу борбу бар не сметају, ако ју не могу да подупру".[45]

Без обзира на идеолошке и политичке разлике, ђаковачки клерикалци су позивали све римокатолике (Хрвате) да сложно бране и уздижу хрватство. У будућности ће се то и остварити. Створиће се јединствени национални фронт „уздизања хрватства", односно савез идеолошки непомирљивих али зато национално складних антипода који ће радити у великохрватском националном интересу. Хрватство ће уздизати и јачати хрватски сепаратни либерали из Хрватске сељачке странке Стјепана Радића и Хрватске заједнице Матка Лагиње; клеронационалисти организовани у Католичку акцију (нпр. Хрватски орлови, Маријине конгрегације, Крижари, Хрватски јунаци итд.) и Католички покрет (Сениори, Хрватска пучка странка) подупирани од франковаца; хрватски комунисти и социјалисти ће, без обзира на прокламовани атеизам и „класни интернационализам", видљиво деловати у подупирању и истицању хрватства.

---

44 Исто, бр. 8, год. II, 26. II 1921.

45 Исто.

Националним хрватским путем ђаковачких клерикалаца кренули си и осјечки клерикалци. Своје гласило *Народну обрану* преименовали су у *Хрватску обрану*. Ђаковачки клерикалци су осјечки клерикални лист истицали као узорити: „Особито задњих година сјајно брани ('Хрватска обрана' – Н. Ж.) и хрватско и кршћанско становиште откако је уређује врсно перо узорног књижевника и публицисте Љ. Длуштуша. Откако се по земљи проводе организације Хрватске пучке странке, стоји и 'Хрватска обрана' у овим нашим дољним крајевима као снажан ступ Хрватске пучке странке. Разумије се да су непријатељи хрватства и кршћанства још јаче стали на њу наваљивати".[46]

Бискуп сријемски Антун Акшамовић, удаљујући се од свог првобитног прагматичног југославенства, у све већој мјери је подржавао великохрватске акције Хрватске сељачке странке и „франковаца" у источној Славонији и Сријему. Његово подручно свећенство у потпуности је слиједило његов национално-вјерски пут. Међутим, било је примјера „непослуха" код појединих свећеника који нису подржавали „радићевску" свехрватску политику и који су остали вјерни идеји југославенског „народног јединства". Такав је био управитељ римокатоличке жупе у Андријашевцима, свећеник Марко Самарџија, „познат код власти и народа као поборник народног јединства, проповједник слоге и љубави између браће Срба и Хрвата". Због таквог опредјељења свећеник Самарџија је постао „трн у оку" радићеваца и њихове интелигенције. Бискуп Акшамовић, као сљедбеник „хасесеовске" политике, почео је, због југославенског опредјељења Самарџије, да против њега подузима дисциплинске мјере с циљем да га суспендира и избаци из службе. Свећеник Самарџија, као „просвјетитељ народа", није могао мирно да гледа како се на дан смрти краља Петра „коло плеше на сред трга, а црква на свечаном опијелу празна, није могао трпјети да Антун Јемрић, народни посланик радићевски, грди и ружи у самим просторијама општине Отаджбину, Краља и народну војску пред општинским биљежником и благајником и да му се са стране чиновника, који државни крух једу, одобрава".[47]

Нападе на југославенски оријентисаног свећеника Самарџију организовала је организација ХСС-а „Сељачка слога" из Андријашеваца, која се званично представљала као „хрватско добротворно и просвјетно друштво", оптужујући га због неморала који је вршио с једном удовицом. Због таквих оптужби бискуп Акшамовић Самарџију је премјестио у село Никинце, такође у Сријему, и то „проти воље тамошњег народа". Упркос премјештају, Самарџија је наставио „свој рад око просвјете народа и ширења слоге међу

46 Исто, бр.1, 8. I 1921.

47 АЈ, Министарство правде – вјерско одјељење, Ф-67, Сељани Никинаца (Доминик Никић, Стјепан Радошевић, Матија Рајковић и други) Министарству вјера, 26. II 1926.

Србима и Хрватима". „Радићевци" су, повезано дјелујући из више села, и даље водили харангу против свећеника Самарџије. Синхронизовану акцију водили су заједно „радићевци" из Платичева и Андријашеваца, додатно нахушкани од великохрватски оријентисаних римокатоличких свећеника и уз подршку бискупа Акшамовића. „Духовни изасланици" авизирали су „радићевце" да се организује „протестни скуп" против Самарџије како би се покренула истрага, „па што више чак и 'мелдереитери' (по бившем аустријском систему) имају код истраге посла, да се што брже 'патриоте' скупе". У одбрану Самарџије иступили су сељани Никинаца који су организовали депутацију која је дошла код бискупа Акшамовића са меморандумом потписаним од „130 свјесних сељака". Пред бискупом сељаци су потврдили да и „браћа српскоправославни свећеници и представници српског народа из околишних села свједоче о високом моралу и животу, као и о његовом (држављанском – Н. Ж.) националном раду". Бискуп Акшамовић сељацима је само лаконски одговорио „да не прима увјерења иновјерника", односно православаца.[48]

Повређени сељани Никинаца били су упорни, па су против „радићеваца" и бискупа Акшамовића послали оштру представку Министарству вјера с надом да ће Министарство узети у заштиту прогањаног свећеника. Сељани су били убјеђени да је узрок прогонства свећеника Самарџије „чисто политички разлог" док је „женски разлог" само повод за Самарџијино прогањање: „Опћенито је познато да код 90% католичких свећеника у домовима пребивају кућанице разне доби од 16 до 60 година, те би чисто смијешно било, да се г. Самарџија једино ради тога прогања тим више што јамчимо и под присегом смо доказали пригодом истрага, да у нашему селу није ни у чему морала повриједио".[49]

„Величанствени спој" римокатолицизма и Хрватства у све већој мјери ће његовати бискуп ђаковачки Акшамовић и то преко разних вјерско-културних активности у источној Славонији и Сријему. Послије оснивања Независне Државе Хрватске Акшамовић је имао врло присне контакте са поглавником Антом Павелићем и усташким челницима, а у вези са превођењем православних Срба у римокатолицизам. Како је записао „хроничар времена", цијели Сријем је био преплављен лецима бискупа Акшамовића у којима је позивао Србе да спасу живот и имовину преласком у римокатолицизам. Међутим, у пракси се дешавало да су многи покатоличени Срби накнадно убијани послије поповских и усташких „ријечи утјехе" да им је прекрштавањем спасена душа али не и живот.[50]

---

48 Исто.

49 Исто.

50 Н. Жутић, *Римокатоличка црква и хрватство*, Београд 1997, 229.

Nikola Žutić
Institute for Modern History – Belgrade

CONVERSION TO ROMAN CATHOLICISM AND CROATIZATION OF SERBS IN SLAVONIA AND SREM (XV–XX CENTURY)

SUMMARY

Croat nationality did not exist as a concept in Slavonia and Srem all until the end of XX century. There was no mention of Croats as a separate nationality or ethnic group in any sources, Austrian and Hungarian statistics and literature from the second half of the XIX century. Bunjevci and Šokci as Serbian-Catholic national entities at that time did not relate their ethnic being to Croat nationality and Croat nation. The emergence of Croat nationality in Slavonia and Srem was preceded by centuries of missionary and proselytization activities directed at Serbs which resulted in national and cultural estrangement of the nation from their ethnic roots. Roman-Catholic Yugoslav persuasion, as a national variety of Roman-Catholic proselytism, through missionary activities of bishops Štrosmajer, Krapac, and Akšamović, further contributed to the estrangement of the Serbian nation from its religious and national identity.

УДК 94(497.11 ЗЕМУН)"1848/1849":352

Владан Гавриловић
Филозофски факултет – Нови Сад

ЗЕМУНСКИ МАГИСТРАТ У РЕВОЛУЦИЈИ 1848–49. ГОДИНЕ

Сажетак: Земун је после Пожаревачког мира коначно потпао под власт Хабзбуршке монархије. Као и велики део Срема постао је феуд и додељен је на управу племићкој породици Шенбрун. Године 1746. прешао је под војну управу а већ 1749. је издвојен из састава новостворене Петроварадинске регименте и проглашен слободним граничарским комунитетом. Земунски магистрат је основан као прва градска власт 1751. године. Уз минималне измене Магистрат је дочекао револуционарну 1848. У Земуну је створен орган српске народне власти – Окружни земунски одбор, који је преузео готово све ингеренције од Магистрата, као органа старе, војне власти. Уместо до тада важећег немачког, за званичан језик је узет српски. Магистрат није у потпуности уништен, само је маргинализован. Јачањем царске војске и утапањем српског народног покрета у њу, крајем 1848. и током 1849, поново се појавио Магистрат као орган старе војне управе. После Револуције враћене су у потпуности све ингеренције Магистрату.

Кључне речи: Срем, Земунски магистрат, граничарски комунитет, Револуција 1848/1849.

Карловачким миром 1699, Турска је уступила Хабзбуршкој монархији територије Славоније, Барање, Бачке, Ердеља и северног Срема. Југоисточни Срем са Земуном остао је у турским рукама. Тек са новим аустро-турским ратом 1716–1718. и Пожаревачким миром из 1718. године, Земун се нашао у поседу Хабзбуршке државе. Као властелински посед додељен је потпредседнику Државног дворског савета грофу Карлу Шенброну (Schönbron) и припадао је властелинству ове куће до 1746. године.[1] Тада је град прешао под војну управу а већ 1749. је издвојен из Војне границе и директне јурисдикције Петроварадинске регименте и проглашен за слободни војни комунитет.[2] Магистрат је, као прва комунитетска управа, основан две године касније (1751).[3]

1 *Земун*, група аутора, Шабац 1987, 73.

2 Исто, 75.

3 Исто.

По Регуламенту (из 1747) генерала Енгелсхофена о уређењу славонско-сремских регименти и оснивању граничарских комунитета, већ у лето 1751. извршена је организација комунитетског магистрата.[4] Апелацију је у административним стварима проводио Ратни комесаријат у Осијеку, док је у судском погледу прва инстанца био региментски аудитор Хусарске регименте у Бановцима.[5] Магистрат је исте године (1751) склопио са војном управом споразум о дажбинама и осталим дужностима Комунитета. Једна од најважнијих тачака овог споразума односила се на контрибуцију (порез). Њу су плаћали сви који су поседовали грађанске куће и земљишта или су се бавили неким грађанским занатом. Само су хусари у служби били изузети од овакве одлуке.[6] Посебно је интересантна седма тачка овог уговора у којој су поменути Јевреји. Они нису смели пре десет сати изјутра да се скупљају ни у граду ни ван градских зидина и да купују од људи различите намирнице, пре него што би земунска општина прибавила за своје потребе ове намирнице.[7] Тим путем управа је желела избећи накупце на улицама Земуна и више цене намирница које су они (Јевреји) овим путем стварали.

Магистрат се, услед останка хусара у граду и нерешених питања у погледу њиховог смештаја и хране, стално препирао са Петроварадинском регименто м па и Ратним комесаријатом у Осијеку. Официри осим тога врло често нису плаћали ни наднице на својим ливадама и пашњацима који су им били остављени на уживање.[8] Услед учесталијих жалби свих новоформираних комунитета, царица Марија Терезија је 6. октобра 1753. године издала Патент о потпуном ослобађању комунитета од војне службе и његову предају економској администрацији, односно Ратном комесаријату у Бечу.[9] Потпуно одвајање од регименти уследило је тзв. „Нормом" из децембра 1754, која је ступила на снагу наредне 1755. године.[10] Од доношења ових Патената Земун је кренуо путем просперитета и постао ускоро права развијена градска општина. Сви његови становници, без обзира да ли су до

4 Лазар Ћелап, *Земунски војни комунитет,* Споменик, CXVII, Београд 1967, 4.

5 Друга инстанца био је Царско-краљевски штабски и гранични аудиторијат у Осијеку, а трећа судски колегиј Дворског ратног савета у Бечу. (Л. Ћелап, *Н. д*, 4)

6 Исто, 4–5.

7 Исто, 5.

8 Исто.

9 Исто.

10 Исто, 6.

тада били војници или не, ослобођени су војне службе и проглашени контрибуентима а хусарска команда је повучена из града.[11]

Због близине Турске царица Марија Терезија је 1767. одредила посебним декретом да у Земуну ипак мора бити увек у приправности војни гарнизон, с тим што су његове делатности у мирнодопско време биле сведене на најмању могућу меру.[12]

Изборни комесар, којег је изаслала Генерална команда, по овој Норми именовао је из редова грађанства дванаест чланова који су чинили „Вањско веће". Из овога тела бирали су се, између три предложена кандидата, судија и присежник за рад Главног магистарског већа.[13] Осим овога, од чланова Вањског већа биран је и градски благајник а двојица чланова истог већа су морала обавезно присуствовати седницама Магистарског већа, које је по Уговору из лета 1751. имало пет чланова.[14] У почетку је постојало само једно заједничко магистарско веће које је касније раздвојено на два дела, посебно веће за судске и посебно за административне предмете.[15]

Цар Јосиф II је издао 1787. године Регулатив, којим је била знатно сужена аутономија комунитетских општина. Уместо градског судије изабраног између комунитетских грађана, бирао се градоначелник, али је њега постављала Генерална команда и он је обично био из официрских редова. Од четворице већника двојицу је именовала Генерална команда између официра, а другу двојицу, грађане, бирао је на три године грађански одбор од 12 лица, појачан са још 12 изборника, које је одређивао Магистрат.[16]

Званичан језик у Магистрату био је немачки, као и у осталим деловима Границе. Наравно да је било ситуација да је записник био написан на српском, а поготово је било поднесака на српском језику које су упућивали становници службама Магистрата.[17] Градске судије били су Срби и Немци. Магистрат је обнављан сваке три године.[18] У овој форми Магистрат је функционисао до 1835, када су уведена 24 изборника који су поспешили рад „Вањског већа". Они су заједно са Вањским већем чинили општински

11 Исто, 8.

12 Исто.

13 Исто.

14 Исто.

15 Исто.

16 Исто, 10.

17 Исто, 9.

18 Исто.

одбор.[19] Магистрат је у овом саставу остао до револуционарних збивања 1848. године.

*

Револуционарни догађаји, од средине марта, у Бечу и Пешти, ускоро су нашли одјека и у Војној граници. Неки земунски грађани и Магистрат 22. марта су одлучили да се у знак радости због проглашења уставног уређења Угарске осветли град.[20] Међутим, иступила је и градски сиротиња са својим захтевима. Беспослени лађари, носачи и друга градска сиротиња испунили су улице, пијацу, певали су и галамили, а затим провалили у градску кућу, тражећи укидање свих аренди и такса, као и збацивање старог Магистрата.[21] Њима су се наредног дана (23. марта) придружили и српски сељаци, претећи Немцима у граду да ће бити побијени, ако се успротиве покрету. Под притиском народа збачен је Магистрат и уведена је нова грађанска власт.[22]

Изабран је општински одбор од тридесет лица.[23] Ова новопостављена власт била је попустљивија и спремнија да испуни неке захтеве сиротиње, пре свих укидање аренди. С друге стране, у први мах главни политички захтев сводио се на прикључење Земуна Угарској. Демонстранти су носили мађарске кокарде и били на линији пештанских захтева. Али врло брзо су мађарске ознаке потиснуте српским обележјима.[24] Богатији грађани су, како би спречили да градска сиротиња наруши поредак, створили националну гарду са одобрењем Генералне команде у Петроварадину. У гарду нису били примљени надничари, лађари, рибари и Цигани који су и даље покушавали да обнове нереде на земунском пристаништу. Међутим, генерали Храбовски и Унгерхофер нису веровали у способност националне гарде да заведе и одржи ред у Земуну, па су у њега упутили четири компаније војника из Петроварадина и шајкаше из Тителa.[25] Доласком војске, до тада врло

19 Исто, 15.

20 Пре свих за то су заслужни истакнути земунски трговци Александар Зако и Јозеф Карл Ферко. (Славко Гавриловић, *Срем пре и у току српског народног покрета 1848–1849,* Београд–Ваљево, 1997, 161)

21 С. Гавриловић, *Н. д.*, 161.

22 Исто.

23 Л. Ћелап, *Н. д.*, 15.

24 Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 15; Л. Ћелап, *Земун у српском покрету 1848–9*, Нови Сад 1960, 7–8; С. Гавриловић, *Н. д.,* 161.

25 С. Гавриловић, *Н. д.*, 162; Л. Ћелап, *Земун у српском покрету 1848–9*, 9–15.

узаврела ситуација у Земуну лагано се смиривала и почела је јачати умерена струја у земунском покрету.[26] По наређењу Војне команде 29. марта је успостављен стари Магистрат, са нешто мало измена. Задржан је пропис из 1835. о избору 24 одборника, с тим што су се из њихових редова сада бирала по три одборника, која су учествовала у раду судског већа.[27] На челу овог двадесетчетворочланог већа налазио се угледни трговац Петар Спирта (Шпирта). Признато је такође укидање аренди и царина, чиме се изашло у сусрет захтевима градске сиротиње. Овим је у великој мери отупљена првобитна социјално-економска оштрица покрета у Земуну.[28]

Због насталих врења у Граници покрет у Земуну ускоро се почео претварати у јасно изражен националан, српски покрет.[29] Тим поводом земунски градоначелник у свом извештају од 24. априла јавио је Генералној команди у Петроварадину да ће 26. априла поћи из Земуна у Карловце једна депутација од дванаест лица да поздрави архиепископа и да му изнесе националне захтеве земунске општине. Један од главних захтева ове депутације, којој се придружио и већи број других лица, био је сазивање народно-црквеног сабора у Карловцима. Иста делегација је посетила и генерала Храбовског у Петроварадину и захвалила му на дотад добијеним олакшицама. Уједно је исказала верност царској кући као и жељу да Земун и даље остане војни комунитет у саставу Сремске војне границе, уместо да се директно присаједини Мађарској.[30]

Права превирања настала су одржавањем Народне скупштине у Карловцима 1/13. маја и проглашењем Српске Војводине у коју је ушао и Срем са Војном границом. Именован је и Главни одбор у који је био изабран између осталих и један Земунац, лекар др Ђорђе Пантелић.[31] Већ на трећој седници Главног одбора од 18. маја, одлучено је да се у свим општинама створе пододбори од 2 до 3 лица који би помагали рад Главног одбора. Одазивајући се овом позиву Главног одбора, земунска општина је изабрала одбор од седам лица. Овај одбор је 23. маја прерастао у Окружни, чиме се под његовим утицајем нашао цео доњи Срем. Наредног дана (24. маја) у Земуну је основан и пододбор, који је вршио одређене задатке у самом гра-

26 Исто.

27 Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 15.

28 С. Гавриловић, *Н. д.*, 162.

29 Л. Ћелап, *Земун у српском покрету 1848–9*, 22.

30 Исто, 22–23.

31 Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 15.

ду.[32] Земунски окружни одбор, са својим пододбором, већ у јуну је постао главна политичка снага у Земуну и од Магистрата је преузео скоро све његове функције, осим судских парница.[33] Главна брига Одбора било је одржавање безбедности у граду, чему и дугује свој немачки назив Sicherheitsausschuß.[34] Овим потезом Одбора била је полицијска управа у граду стављена под директан надзор органа народне власти и готово је потпуно укинут утицај Магистрата и Војне команде.[35] Шајкаши, који су се од краја марта налазили у Земуну заједно са деловима мађарске регименте „Дон Мигуел", све више су потпадали под утицај Одбора и приклањали се српском народном покрету. После напада генерала Храбовског на Карловце 12. јуна и почетка српско-мађарског рата, шајкаши су, одбацивши наредбе својих официра, већ у ноћи 12/13. јуна масовно из Земуна прешли у Тител и Карловце, и ставили се на располагање Главном одбору. Наравно да је у овом чину одлучујућу улогу имао Земунски окружни одбор.[36]

Ингеренције старог Магистрата сведене су на минимум. У јулу, Одбор у Земуну је у полицијски уред увео српски језик и на себе преузео издавање пропусница за Београд, чиме је готово престала делатност Војне команде у овој области.[37] У октобру, Земунски одбор је забранио свако самостално финансијско деловање Магистрату и, између осталог, на половину смањио плате чиновницима.[38]

Земунски народни одбор је имао запажену улогу и у отпору бану Јелачићу, односно његовим залагањима да се, у првој фази револуционарних збивања (лето–јесен 1848), поврати старо стање ствари у Сремској војној граници.[39] О противљењу Одбора враћању старе власти сведочи и главни

32 С. Гавриловић, *Н. д.*, 228–229.

33 Л. Ћелап, *Н. д.,* 16.

34 Исто.

35 Исто.

36 С. Гавриловић, *Н. д.*, 172–174; Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 16; Л. Ћелап, *Земун у српском покрету 1848–9,* 35.

37 Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 17.

38 Исто.

39 Наиме, пропао је покушај Јелачића да преко свог изасланика, познатог Србина из Сиска Васе Кавића, преузме царске касе у Митровици, Кленку и Земуну, јер је Земунски одбор исказао највеће противљење тврдећи да касе припадају Српској Војводини а не Тројединој краљевини. (С. Гавриловић, *Н. д.*, 188)

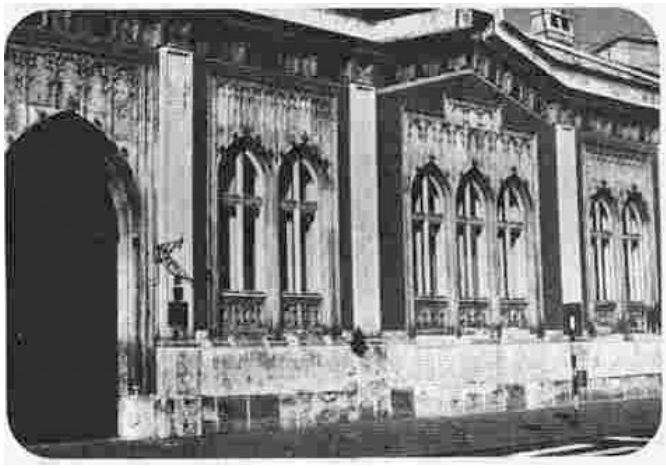
изасланик бана Јелачића гроф Алберт Нужан својим писмом из Земуна лета 1848.[40]

Од новембра 1848. године Земунски одбор је знатно појачао своју делатност. У Земун се преселио патријарх Рајачић са делом Главног одбора, а због мађарске офанзиве у пролеће 1849, у Земун су осим патријарха пристигли и сви чланови Главног одбора, односно тзв. „Војвођанског Правитељства". У Земуну је тада почео да излази и званични лист Правитељства под називом *Позорник*.[41]

Како се бечки двор у јесен 1848. припремао за обрачун с мађарском владом и пружао руку хрватском и српском конзервативном вођству (Јелачић, Кулмер, Рајачић), тежио је да у исто време стави под контролу и народне одборе, поготово оне настале у Сремској војној граници. У овом погледу најзначајнију улогу имао је аустријски конзул у Београду, Фердинанд Мајерхофер, који је успоставио сарадњу са баном Јелачићем, као и са народним одборима, усмеравајући њихов рад у интересу бечког двора. Он је већ у јесен 1848. прешао из Београда у Земун и одатле вршио све битне радње за успоставу старог режима и поретка.[42]

Јосиф Рајачић

Садашњи изглед Спиртине куће подигнуте око 1840. године

40 Исто, 194.

41 Исто, 301; Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 21.

42 С. Гавриловић, *Н. д.*, 217.

Октроисаним уставом од 4. марта 1849, Угарска је подељена на више области. Српска Војводина је постала посебна Круновина, али без у њу, дотад, укључених граничарских области. Тиме се већи део Срема са Земуном морао вратити у аустријску војну границу. Ова промена аустријске политике одразила се нарочито у Земуну, у коме је сада било потребно сузбити рад Земунског народног одбора и поново пренети што више ингеренција власти на Магистрат.[43] Истовремено се развила жива борба око поновног увођења немачког језика у све службе. У овој борби највећи терет за очување српског језика подносио је Земунски окружни одбор. Осмог јануара 1849, Банско веће у Загребу је писало Земунском одбору да би добро било да се у својим дописима не служи народним језиком, што је Одбор с презиром одбио, изјавивши да се од почетка покрета служио народним језиком, а после патријарховог указа да се другим језиком и не може служити.[44]

Патријарх Рајачић је све више искључиван из било каквих управних послова; све више власти је прелазило у име бечког двора на Мајерхофера и маршала царске војске кнеза Алфреда Виндишгреца. Тако је у име ове двојице у пролеће 1849. почело распуштање одбора у целој Војводини и постављање војне управе.[45]

43 Л. Ћелап, *Земунски војни комунитет,* 21.

44 С. Гавриловић, *Н. д.*, 330.

45 Исто, 301.

Овим је поново била ојачана позиција Магистрата у односу на Земунски одбор, о чему најбоље сведоче писма Магистрата упућена Одбору априла 1849. У њима је Магистрат јавио „да није ни од какве претпостављене власти упућен да прима налоге славног Одбора и да се оправдава због својих расположења, али ће сваку правилну жељу славног Одбора ради одржања доброга споразумјенија радо испуњавати као претпостављеној власти".[46] Крајем маја (22.) дошао је крај и Земунском одбору. Војна дистриктна команда је саопштила Магистрату да према Уставу од 4. марта 1849, он остаје као установа Војне границе. Народни одбор нема се ни на који начин мешати у уредовање Магистрата, него се до будућег дефинитивног уређења општинских прилика у Војној граници његова надлежност своди само на најпрече општинске послове. Што се тиче политичке управе Магистрата, осим дванаест већника и 24 изборника (по закону из 1835), дозвољено је и присуство 3-4 грађана нарочитог поверења Одбора, да би се ови уверили о законитом и непристрасном деловању Магистрата.[47] Одбор је још увек постојао све до краја Револуције и мађарског слома код Вилагоша 13. августа 1849. Коначан крај Земунском одбору дошао је 23. августа, када је командант седмог војног округа са центром у Земуну, генерал-мајор Мајерхофер, упутио допис Земунском одбору „да с обзиром што је повраћен мир у држави, Одбор треба да престане деловати и да одмах своје рачуне закључи и собе у којима је радио Магистрату уступи".[48]

*

Магистрат је у овом облику (12 већника, 24 изборника и 3-4 грађанина) функционисао без већих измена све до 1871. и закона о уређењу градова у Војној граници, по коме су војни комунитети постали слободни градови с проширеном општинском самоуправом. Градски одбор (заступство) бирао је између себе градоначелника. Званичан језик осим немачког, постао је и српски. Почетком 1872, овим изменама се конституисао нови Магистрат са градоначелником и одељеним правосуђем које је до тада вршио.[49] Без неких нових измена земунски Магистрат је дочекао XX век.

46 Л. Ћелап, *Н. д*., 21.

47 Исто, 21–22.

48 Исто, 23.

49 Исто, 25.

Vladan Gavrilović
Faculty of Philosophy – Novi Sad

ZEMUN MAGISTRACY IN THE REVOLUTION 1848–1849

SUMMARY

Zemun City Administration (*magistrat*) was founded as the first city authority in 1751, that is, two years after Zemun was declared a free military frontier community. With minimal changes, the City Administration was there when the revolutionary 1848 came. After the May Assembly in Karlovci, what was at first a very prominent economic-social movement in Zemun now merged with the Serbian National Movement. It was as early as May when Zemun established the bodies of the new, Serbian national government – Zemun District Committee and its subordinate subcommittees. Very soon the committees took over virtually all jurisdiction of the City Administration, now considered old, military administration. Instead of the German language in use up to then, they now declared Serbian the official language. The City Administration was not completely ruined, merely marginalized. With the strengthening of the imperial army and merger of the Serbian National Movement with it, by the end of 1848 and in the course of 1849, the City Administration is gradually growing stronger as a body of the old military frontier administration. After the defeat of Hungarians at Vilgos, in August 1849, and the end of revolutionary developments, the Committees as bodies of national, Serbian administration were dismissed and all jurisdictions were given back to the City Administration.

УДК 911.3:94(497.11)"12/13"
911.3:94(497.16)"12/13"
930.2:003.074(497.11)"12/13"

Снежана Божанић
Филозофски факултет – Нови Сад

ЗАЈЕДНИЧКЕ МЕЂЕ И ГРАНИЦЕ ДЕЧАНСКОГ И БАЊСКОГ ВЛАСТЕЛИНСТВА
(историјско-географска анализа)

Сажетак: У средњовековним манастирским повељама границе и међе су брижљиво бележене из правних и привредних разлога. Као међници Бањског и Дечанског властелинства спомињу се имена села, планина, река и потока, а као правни основ разграничења наводе се у више наврата Светостефанска и Власи Светостефанска хрисовуља. За свестрано проучавање историјске географије Плавско-гусињске области Дечанске хрисовуље су незаобилазан извор. На том простору налазио се највећи број заједничких, природних и антропогеографских међника ова два властелинства.

Кључне речи: међа, граница, Бањско и Дечанско властелинство, Плавско-гусињска област, природни и антропогеографски међници.

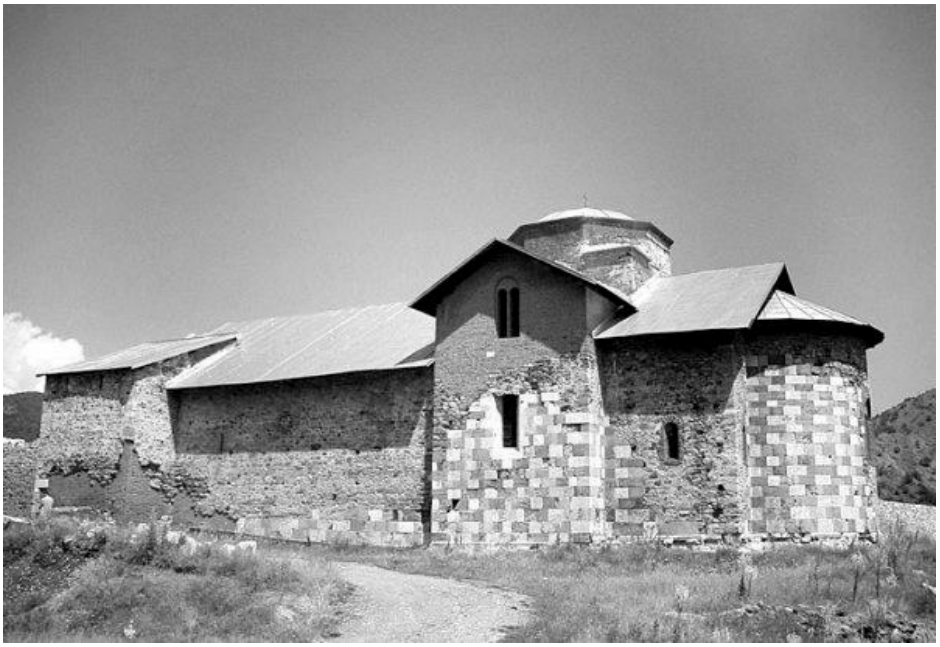
За постојање Светостефанске хрисовуље, пре њеног проналаска у ризници у Цариграду, историјска наука је знала захваљујући Дечанској и Светоарханђеловској повељи.

Попут оца, краља Милутина, Стефан Дечански подиже велелепну задужбину, манастир Дечане,[1] по угледу и узору на цркву Св. Богородице и цркву Св. Стефана у Бањској.[2] Од Немањиних наследника само краљ Милутин, Стефан Дечански и цар Душан успели су да саграде задужбине

[1] О зидању манастира Дечана пева се у епским народним песмама. Главни јунаци песме о зидању овог манастира су отац, ктитор, краљ или цар Стефан, Степан, Стеван, затим син његов који се с њим сукобљава а име му је Шћепан, Душан, Стјепан, син Немањић, Стефан и сестра Јелена. Прва два лика су историјска као и сукоб међу њима, а Јелена је стално име владарке из наших народних песама и то име је народном певачу ближе, јер се мислило да је сестра Стефана Дечанског, Јелена, сахрањена у манастиру Дечанима. Све три личности су из династије Немањића. В. Бован, *Народне йесме о зидању манасшира Дечана*, *Дечани и византијска умешносш средином XIV века*, Београд 1989, 437–445.

[2] Према Милутиновој жељи, црква Св. Стефана у Бањској подигнута је „*на слику св. Боґородице Сшуденичке*”, у складу са традицијом немањићких цркава, гробница. Узор је била гробна црква у којој је почивало тело оснивача династије и рашке државе, Стефана

које је требало „*да приме њихове посмртне овоземаљске остатке, попут Богородичине цркве у Студеници, у најплеменитијем материјалу, тесаном и глачаном мермеру или камену њему сличном*”.[3] Богато је обдарио свој мау-

Црква Св. Стефана, Бањска

золеј, створивши једно од највећих средњовековних властелинстава.[4] У Дечанској повељи се бележи да је краљ приложио храму, колико је могао

Немање. Без обзира на краљеву заповест, српска архитектура није се могла одрећи промена које је доживела у XIII веку. Стога се у њој не може тражити идеална копија студеничке Богородичине цркве, јер је реч о различитим остварењима „*упркос јасном архитектонско-просторном и идејном узору*”. Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 99–107; Г. Бабић, *О живописном украсу олтарских преграда*, ЗЛУМС 11 (1975), 34–35, примећује да је живопис Дечана приказан на западној страни северног зида, који одваја олтарски простор од ђаконикона посвећеног Богородици и Св. Стефану; И. Николајевић, *Портали у Дечанима*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 185–192; Ј. Магловски, *Дечанска скулптура – програм и смисао*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 193–223.

3 С. Ненадовић, *Архитектура цркава у средњовековној Србији*, СПЦ 1219–1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд, 1969, 77–91.

4 Р. Ивановић – И. Сидик, *Историјско-географски значај Дечанске хрисовуље из 1330*, ИЧ II (1949–1950), 183–190; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство, историјско-географска обрада*, ИЧ IV 1952–1953 (1954), 173–226; Р. Ивановић, *Дечански катуни*, ИЧ III (1961–1952), 257–264.

Краљ Милутин

„села и катуна влашких и арбанашких, и књиґе, и часне крсте, оковане и позлаћене с бисером и драґим камењем, и иконе красне и различне, оковане сребром и златом са сваким украшењем, и часне сасуде свештене, и кандила и ритиде, кадионице и свећњаке, и красним ризама, и епитрахиљима, и наруквицама, и набедреницама, и трапезофорима, и завесама, и фелонима, и диплама, и сваким красотама на сјај дома Божијеґ; и многа друґа добра за храну и за одевање свима служитељима црквеним, и маломоћнима, и намерницима, за успомену и помен мени и сину мојему и свим родитељима и прародитељима Краљевства ми ва веки, амин".[5] Дечанске хрисовуље,[6] представљају прави драгуљ за политичку историју, историјску географију, језичка и палеографска истраживања.[7]

Дечански поседи,[8] на више места, граничили су се и имали су заједничке међнике са поседима Бањског властелинства.[9] Познато је да су српски владари од најранијих времена, а нарочито од краја XII века, давали у областима Метохијско-призренске котлине, Горњег и Средњег Полимља

5 П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, ДХ I (ред), 110–121; ДХ II (стр.) 3-(н. л.); ДХ III (н. л.); С. Новаковић, *Законски спомењици српских држава средњеґа века*, Београд 1912, 646–655.

6 Геодонь Іосифь Юришићь, *Дечански Првенацьописніе манастира Дечана, диплома краля Дечанскоґь, описаніе ипекске патріяршие, многи стари зданія*, Нови Сад 1852, 47–67; F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, 88–101; М. С. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД XII (1880).

7 П. Ивић – В. Јерковић, *Палеоґрафски опис и правопис Дечанских хрисовуља*, Нови Сад 1982.

8 Цело време свог боравка у Србији Цамблак је провео у манастиру Дечанима. У њима је написао једно од најлепших дела старе српске књижевности које се већ крајем истог века, када је живео Цамблак, нашло у рукописним зборницима, бугарским и руским библиотекама. Д. Петровић, *Ґриґорије Цамблак и Дечани*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 399–406.

9 Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, 180 нап. 27.

имања и планине манастирским властелинствима, попут Хиландара, Жиче и Бањске, па се при разграничењу Дечанског властелинства, увек пазило да се имања других властелинстава не захватају границама Дечанског поседа. Као међници спомињу се имена села, планина, река и потока, а као правни основ разграничења наводи се у више наврата хрисовуљ Светостефански и Власи Светостефански.

За свестрано проучавање историјске географије Плавско-гусињске области[10] Дечанске хрисовуље су незаобилазан извор. На том простору налазио се највећи број заједничких, природних и антропогеографских, међника Дечанског и Светостефанског властелинства:

1. *село Град у Плаву са људима и међама.*[11] У његовим међама спомиње се планина Виситор,[12] која се јавља и у међама бањског села Крушево.[13]
2. *село Коморани* (Коморане или Комарача) са људима и међама.[14] Међници су били река Комарача и Витицревски поток, што се јављају и у међама групе од шест планина (Баба, Гозбаба, Витицрев, Јеленак, Чахор и Драгојло),[15] које је у области Плава Милутин до-

10 Плавско-гусињски крај данас чине две варошице са 20-ак села у југоисточном делу Црне Горе: Плав, изнад Плавског језера, и Гусиње, у подножју Проклетија. Заграђен планинама, Плав је имао живу комуникациону везу са Гусињем, које је удаљено свега неколико километара. Између ова два места пружа се пространа равница, коју пресецају реке и речице: Грља, Врује, Доља, Грнчар и Ључа. Крај је богат водотоцима, потоцима и изворима. У овом случају планине и на преко 2.000 m надморске висине богате су изворском водом. Плав и околина имају здраву, природну ваздушну бању у Лимској долини. Целокупан предео око Плава и Гусиња опкољен је планинама. У међама Крушева су планине Визитор, Бор, Крст и Ржана. Д. Боричић, *Плав и Гусиње*, Београд 1926, 28; M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti,* Beograd 1989, 15–16.

11 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 200–206, *ДХ II* 39–40, *ДХ III* 1949–1978.

12 Виситор је планина полукружног облика, североисточно од Гусиња. Село Крушево се налази западно од Гусиња а јужно од Ључе. Међе овог прилога могу се пратити на карти: *Sekcija Ivangrad 4*, (628–4) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.

13 Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, из старог Сарајa изнесла на свет Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Беч 1890, 17; *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа,* Призрен–Београд 1987, 319. Међе овог прилога могу се пратити на карти: *Sekcija Ivangrad 4* (628–4) 1 : 50000 и *Sekcija Peć 3* (629–3), Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984.

14 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 207–213, *ДХ II* 40, *ДХ III* 1979–2013.

15 *Споменик* IV, 5–6; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 21–22; *Задужбине Косова*, 319.

делио Бањској. Комарача је река, десна притока Лима, док Витицревски поток данас на терену не постоји.

3. *село Велика* са људима и међама.[16] Ту се бележи „*хрисовуљ Светостефански*" као међник, те планина Драгоило[17] и Витицревски поток који се јављају у границама планина у Плаву. Ражана[18] се бележи у међама Алтина и Плава у Бањској повељи. Велика, предео и место, налазила се у међама групе планина, додељених Бањској, у Плаву.

4. *село Грнчарево* са људима и међама.[19] Наводи се граница Грнчарева са Гусињем, где се као међник спомиње „*хрисовуљ Светостефански*", и сви објекти који се помињу у међама Гусиња у Бањској повељи[20] овде се понављају. То су: Пећ, Лита стена, Камене струге, Јаворов дол, Пределац, Брест, Вољска, Бели поток, Годиља, Бабина буква, Драгоманов лаз, Дуга лука, Врмоша, Кривача, Триовштица, Преровница, Стрмоглавица, Попова лука и Трифонов крст.

5. *село Врмоша*[21] са људима и међама.[22] У границама овог села спомиње се на западу планина Рикавац,[23] која је припадала Бањској. Ово насеље бележи се и у међама Гусиња у Светостефанској повељи.

16 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 213–218, *ДХ II* 40–41, *ДХ III* 2013–2037.

17 Драгоила је данашња планина Нинћант између Пећи и Плава. Г. Шкриванић, *Именик ѓеоѓрафских назива средњовековне Зете*, Титоград 1959, 58.

18 Назив Ржана се сачувао у називима села Горња и Доња Ржаница и Ржанички поток. Г. Шкриванић, *Именик ѓеоѓрафских назива средњовековне Зете*, 92.

19 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 223–231, *ДХ II* 41–42, *ДХ III* 2068–2109.

20 Међе села Гусиња са планинама у Светостефанској хрисовуљи гласи: *„Село Гусино и с планинама, а међе му: од пештере у литу стену, у Камене струге, у Јаворови дол, у Пределац, у Брест низ Вољску, у Бели поток посред Годиље, више Бабине букве у Драѓоманов лаз код Дуѓих лука низ Врмош, крај Бабина луѓа и низ реку посред Кривача у Триовштицу и поред Преровница у Осредак, у мочила поред Стрмоѓлавница и поред Попове луке, у врбу у Трифонов крст".* *Споменик* IV, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 17–18; *Задужбине Косова*, 319.

21 Вермоши је данас село а постоји и истоимена река. *Sekcija Ivangrad 3* (628–3) 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; М. Пурковић, *Попис села у средњевековној Србији*, Годишњак СФФ IV, 2 1939–1940 (1940), 76, спомиње Врмош који је Стефан Дечански приложио свом манастиру.

22 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 231, *ДХ II* 42–43, *ДХ III* 2109–2148.

23 *Споменик* IV, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 21; *Задужбине Косова*, 319; Планина Рикавац се налази у међама диношких планина, које су додељене Бањској. Она се надовезује на планину Коштица, у правцу североистока. Постоји и Рикавачко језеро са највећом надморском дубином од 1.313 m.

6. *Рибари у Плаву*.[24] Краљ Милутин доделио је Бањској 14 кућа рибара.
7. *међе Чрним Горама, између Плава и Будимља*.[25] Ова одредба из Дечанске повеље готово је идентична са одељком из Бањске повеље који се односи на међе Чрним Горама међу Плавом и Будимљом.[26] Заједнички међници су: Козји хрпт, Бенча, Градачка међа, Велије брдо, Велији камен, Лукови потоци, Зла река (Злоречица), Липовица, Борје, Радошев камен и Врмоша. Спомиње се још и планина Рикавац која је била у поседу Бањске, као и река Скроботуша у границама Рикавца.
8. *Плавске планине*.[27] У границама Плавских планина спомиње се: Крушевски дел, у близини бањског села Крушево; Бела водица, данашња река Бјелуха у границама шест Милутинових планина у Плаву;[28] „*хрисовуљ Светостефански*" при чему се мисли на додир са планинама у Плаву које су припадале Бањској.

24 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* –, *ДХ II* 56, *ДХ III* 2241–2254; Плавско језеро је највеће проклетијско језеро. Налази се на 907 m надморске висине, јужно од Плава и познато је глечерско језеро. На овом простору су још два позната планинска језера: Хридско и Виситорско. У језеро утиче Ључа, а истиче Лим. Језеро зими мрзне. Бањска, Дечани као и Свети Арханђели код Призрена имали су своје рибаре на Плавском језеру, те се са пуним правом изводи закључак да је на обали Плавског језера у средњем веку постојало велико рибарско насеље. Претпоставља се да су ти рибари били Срби и да је ловљена пастрмка. Манастиру Дечанима био је дат један део „блата" (Плавског језера) са насељем Рибари на ивици језера. Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, ИЧ VI (1956), 191.

25 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 231–238, *ДХ II* 43, *ДХ III* –.

26 Међе Чрним Горама, у Бањској повељи, гласи: *„А ово су међе Чрним горама међу Плавом и Будимљом, покрај Козијега хрпта у локву, право у брдо, међу Бенчу са градачком међом, отуд право у Велије брдо, и у Велики камен, и низбрдо по коси кроз гвозд, и падајући с бреза према Луковом потоку, а од Зле реке куда се ни копа уз поток, и преко потока у пут како спада с Липовице, и право уз брдо на врх у локву, и низ борје у Радошев камен, а од Врмоше куда се ни оре ни коси сва та планина". Споменик* IV, 6; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ,* 22–23; *Задужбине Косова*, 319; *Sekcija Ivangrad 4* (628–4) 1: 50000; *Sekcija Ivangrad 2* (628–2) 1: 50000.

27 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 238–243, *ДХ II* 56, *ДХ III* 2577–2583.

28 Међе планина Баба, Гозбаба, Витицрев, Јеленак, Чахор и Драгојло, у Светостефанској повељи гласи: *„Планина Баба, и Гозбаба, и Витицрев, и Јеленак, и Чахор, и Драгојло, а међе им у Белу водицу, од Водице у Крст, од Крста низ поток у реку, и низ реку иза Гозбабе, уз реку на Балван, од Балвана уз поток на Модри камен, из Камена право у Комарштицу и низ Комарштицу где пристаје у Витицревски поток; отуд у Стрижишта и у Салче гладе, и над Велику, како планина сходи у гвозд, иза Драгојла у стену, од Шекулара у студенац, у Модри мел како спада у Бистрицу, и низ Бистрицу, и где упада Кудрешки поток иза Невечерања, у студенац у Кудреш, у обли брег". Споменик* IV, 5–6; В. Јагић, *Светостефански*

Дечанским хрисовуљама сва села у Алтину[29] дата су овом властелинству. Док се у Бањској повељи наводе само међе „*Алтином и међу Плавом*",[30] из Дечанских хрисовуља се сазнаје да су то села: Трбопоље, Бабјане, Лужане, Горане, Шипчане, Сошане, Грева, Буњане, Крастављане и Буљуби.

Кушево, село у Зети, са људима и међама било је додељено Дечанима.[31] Оно се граничило са међама „*Светоī Стефана*", и то са прилозима Хмељница и Рујишта у Зети. Заједничке међе ова два села са Кушевом су Цемва, Чемерно, Буковик и Прапрат.[32]

Село Добра Река са људима и међама било је поклоњено Дечанима.[33] То је област у поречју леве притоке Лима Злоречице, која се у Лим улива код Андријевице. Јужна страна овог прилога ишла је до планине Липовице и „*Светостефанскоī хрисовуља*", при чему се мисли на границе средњовековног села Крушева у Плаву.

Село Чабићи са људима и међама припадало је Дечанима.[34] Граница је ишла до „*Влаха Светостефанских*", при чему се мисли на катун Бобојевац.[35]

хрисовуљ, 21–22; *Задужбине Косова*, 319; *Sekcija Peć 3* (629–3) 1: 50000; *Sekcija Ivangrad 4* (628–4) 1: 50000.

29 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 192–200, *ДХ II* 27, 38–39, *ДХ III* 1932–1949.

30 Међе Алтина, у Бањској повељи, гласи: *„А ово су међе међу Алтином и међу Плавом, планинама: крушевске од међа градачких, у Стрекавац, у светоīорску међу, у сечену стену на брод у Добру водицу у Хотиш, у доње чело Ражане у Вретену стену, под чисте стране, отуд на врх пештере планина". Споменик* IV, 6; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ,* 22; *Задужбине Косова*, 319.

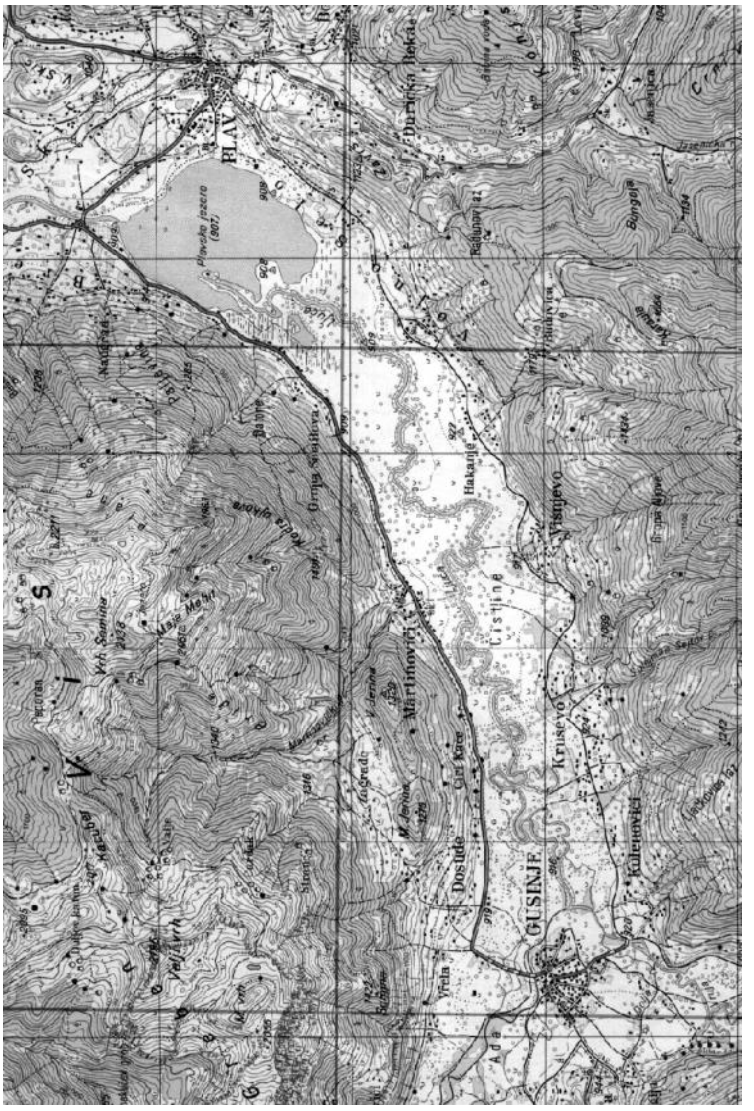
31 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I –*, *ДХ II –*, *ДХ III* 2269–2290.

32 Цемва је река Цијевна; Чемерно је планина на албанској граници; Буковик је данашњи Буковић на албанској граници. Прапрат је топоним који није убициран на терену. *Споменик* IV, 5; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ*, 18–19; *Задужбине Косова*, 319; *Sekcija Titograd 2 (677–2)* 1 : 50000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1984; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, 191.

33 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 244–253, *ДХ II* 43–45, *ДХ III* 2148–2240.

34 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I* 164–176, *ДХ II* 19–24, *ДХ III* 830–1057.

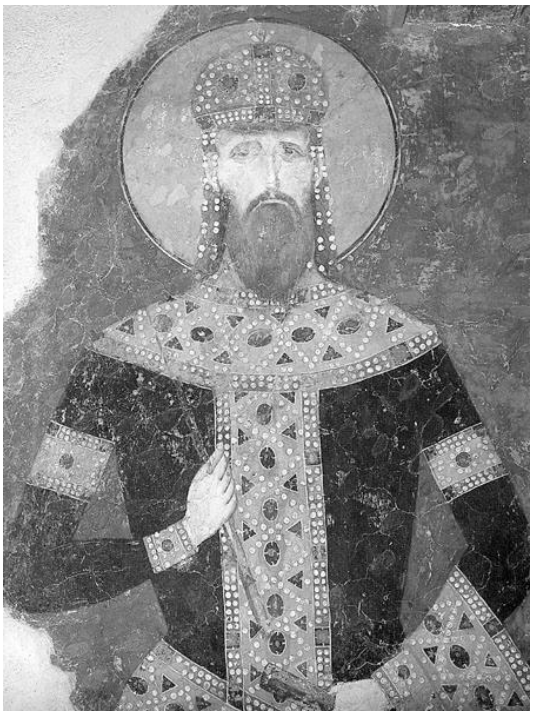
35 Бобојевац је данашње село Бубојевац северно од Ораховца, код реке Мируше. Регистровано је 38 домаћинстава, и то је један од мањих катуна Бањске. Име катуна изведено је највероватније од личног имена, или пак од имена места. *Споменик* IV, 8; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ,* 33–34; *Задужбине Косова*, 321; *Властелинство св. Стефана у Бањској*, 194.

Плав и Гусиње
Sekcija Ivangrad 4 (628–4) 1 : 50000

Из повеље се дознаје да су Дечани добијали 200 кабала соли[36] годишње од Светог Срђа (Бањска је добијала 100 спуди соли) и да са рудником Глуха

36 Власници коња у Бањској морали су „*да доносе соли откуд им игуман рече*" а у Дечанима је било предвиђено да Власи „*носе прописану со од црквеног дохотка, а што донесу више, да је цркви половина, а половина Власима, а ако црква буде желела може и то да им откупи*". М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник ФФ у Београду 3 (1957), 95–153.

Краљ Милутин, фреска

Вас који је био дат Бањској[37] сада располаже Стефан Дечански који даје од њега манастиру 50 нади гвоздја.[38]

Игуман манастира Пандократора тј. Дечана, на сабору, седео је наспрам игумана светостефанског.[39] Дечанским хрисовуљама употпуњује се слика о географској распрострањености жупе Алтин која се бележи и у Бањској повељи. Алтин је предео између река Рибника, Валбоне и Дрима.[40] Овој жупи припадала су места: Требопоље, Бабијане, Лушане, Горане, Шипчане, Сошане, Грева, Буњане, Крастављане и Буљуби. Највећи део побројаних прилога налази се данас у Албанији.

37 Глуха Вас је најпознатији рудник гвожђа у средњовековној Србији и значајно занатско-трговачко насеље. Први пут се спомиње у Бањској повељи. Налази се 20 km јужно од Новог Пазара. Није дуго био у поседу Бањске јер је већ Стефан Дечански поклањао свом манастиру Дечанима, од кола (топионице) у Глухој Васи по 50 гвоздених нада годишње. Бројни топоними откривају да је и у околини Глухавице било развијено рударство и занатство, као на пример: Руђе, Рудница, Ковачи, Самоково, Жара, Лукари и Штитари. Глухавица је поред рудара била и насеље занатлија и трговаца. Дубровчани су ту имали и своју колонију о чему сведоче и вести из раних турских извора. Турци су врло рано заузели Глухавицу. Глухавички кадија је 1396. године послао писмо Дубровчанима у којем их обавештава да се он као представник турске власти налази у Глухавици. Она је под Турцима добила и ново име: Демирџи Базар, што значи Гвоздени Трг. Е. Мушовић, *Глухавица*, НЗ 6 (1982), 67–74; Глухавички кадија је захтевао да дубровачки каравани, којима се преноси роба из Дубровника у Цариград, иду преко Глухавице и ту плаћају царину. Дубровчани су између осталог одговорили: „*Царева земља је велика, дуга и широка и много путева има по њој. Куда год буду ишли по царевој земљи плаћаће царину по закону. Ако буду туда пролазили, они ће свратити к теби у Глухавицу и платити царину по закону*". Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–2*, Београд – Ср. Карловци 1934, 217.

38 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I –*, *ДХ II* 61, *ДХ III* 2740–2745.

39 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ I –*, *ДХ II 63*–64, *ДХ III* 2884–2889.

40 Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, 39; *Sekcija Ivangrad 4* (628–4) 1: 50000.

Међа је била граница држава, градова, села, засеока, селишта, властелинстава, планина, пашњака и забела, у средњем веку. Поред тога омеђују се и жупе, катуни па чак и црквице.[41] Сеоске међе, у средњем веку, на терену су постављане а у манастирским повељама брижљиво бележене из привредних и правних разлога. Навођење међа било је слично у Бањској, Дечанима, Св. Архангелима код Призрена и другим манастирским властелинствима почетком XIV века.[42] Границе су у средњем веку биле једно од главних обележја државности.[43]

Поред имена села, влашких катуна и људи у Дечанским хрисовуљама и у Светостефанској повељи помињу се и међе са објектима који се на њима налазе. Међник као гранични знак могао је бити покретан (ређе) и непокретан, природан или вештачки али је најбитније да је видљив и лако уочљив. Врсте и облик међе зависе првенствено од конфигурације терена. Ливаде, шуме и пашњаци захтевају другачију међу у односу на каменит терен.[44] Разграничење је зависило такође од конфигурације земљишта.

Најбитнија карактеристика извесне целине јесте њен тачно означен оквир. Стога се још у античком свету постављају међе. Код Римљана међа је најчешће била од камена (lapidei, silicei), или понекад од дрвета (lignei) или камена гомила (scorpiones, attinae). Каткада је на међама било натписа, а још чешће су биле уцртаване главе или шапе животиња, што је служило истовремено као путни оријентациони знак, да је у близини шума, поток. У Грчкој се за међе такође најчешће употребљавао камен. По правилу тежило се да се створи природна међа и узимало се у обзир нешто маркантно, што је било стално, лако падало у очи и без велике забуне упућивало на граничну линију. Природни граничници су најчешћи међници на средњовековним властелинствима. То су, најчешће, брег, брдо, дрворед, усамњено дрво, стабло воћке, крш, рт, дол, лаз, стена, камен, јарак, поток, бара, локва, рибњак, студенац, газиште и ушће. Граница је ишла уздуж река и потока а и сама по себи нудила се линијом развођа, односно венцем.

41 Утврђивање међа био је одговоран посао који су обављали људи под заклетвом. Оне су често утврђиване по налогу владара, али је практични део посла обављала властела. Међама су се називале и државне границе. *Лексикон српскоī средњеī века*, Београд 1999, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, 390–391 (Р. Михаљчић).

42 Богата изворна грађа о међама налази се у манастирским даровницама од којих су посебно значајне Бањска, Дечанска и повеља манастиру Св. арханђела код Призрена цара Душана.

43 Једна од главних одлика границе у средњем веку је динамичност. Она се често мењала због сталних сукоба и етничких померања. *Лексикон српскоī средњеī века*, 129–132 (А. Веселиновић).

44 М. Пурковић, *Одређивање међа*, Етнологија 1–2 (1940) 65–84.

Антропогеографски објекти такође се помињу као међници.[45] То су куће, кућишта, влашка кућишта, станишта краљевих свиња, селишта, цркве, виногради, млинови, пут, цеста, већа цеста али и крст и гроб. За међе у средњем веку била су везана различита народна веровања али и празноверја.

Често се при одређивању међа узимају и такви објекти који су истина лако уочљиви, природни, али временски ограничени, јер могу бити сваког тренутка уклоњени људском руком или елементарним непогодама. Тако се узимају у обзир: дрвећа, зграде, крстови, гробне хумке, бунари и томе слично. Понекад је међа између села била од дрвета и сасушена жбуња, те се лако могла помицати.

Најобичнији израз у средњовековним српским изворима за границу је *међа*, али познат је и израз *синор*, према грчкој речи. Термин *отес* врло вероватно означава село с одређеним међама, оно што се доцније зове *атар*, иако већ у средњем веку има помена о атару. Одређивање међа звало се у средњовековној Србији *тесати* или *утесати* међу.

Земљишна међа није само неприкосновена у томе да се не сме померати у своју корист, а на штету свога суседа. У народу се верује да ће премећаша за такав преступ снаћи нека тешка несрећа и невоља. Међа је по схватањима нашег средњовековног народа „неко тајанствено мјесто, којему се није препоручљиво ни примицати, макар се тада и немало неких рђавих намјера“. На међашном простору се не седи. Ту се и не спава. Онога који је заузимао туђу земљу, када умре, земља ће избацивати из гроба и неће га у себе примати. Ни тело му се неће лако распасти. Деси ли се да некоме граничне знаке однесе гранични поток (јер се каткада међом налази и река или поток), држи се да је то дело неке више силе. Људи се зато томе најчешће и не супротстављају.[46]

Разграничење на терену увек је било условљено конфигурацијом тла. Планина, брег и брдо као непокретни, природни гранични објекти, лако уочљиви, често се јављају у средњовековним повељама:

Планина	Светостефанско властелинство	Дечанско властелинство
планина Виситор	у међама *села Крушево*	у међама прилога *село Град у Плаву са људима и међама*.
планина Драгоило	у границама бањских *планина у Плаву*	у међама *села Велика*

45 М. Р. Барјактаревић, *О земљишним међама код Срба*, Београд 1962, 40.

46 Исто, 64.

планински превој Пределац	у међама *села Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
планински превој Годиља	у међама *села Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
планина Рикавац	у међама *Црним Горама*, *између Плава и Будимља*	у међама *Црним Горама*, *између Плава и Будимља*
Велије брдо	у међама *Црним Горама*, *између Плава и Будимља*	у међама *Црним Горама*, *између Плава и Будимља*
планина Липовица	у међама *Црним Горама*, *између Плава и Будимља*	у међама *Црним Горама*, *између Плава и Будимља*

Долине и крчевине била су места где су људи сејали пољопривредне културе, те се та места често у повељама означавају као гранични објекти.

Међник	Светостефанско властелинство	Дечанско властелинство
Драгоманов лаз	у међама *села Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
Јаворов дол	у међама *села Гусиња*	у међама *села Грнчарево*

Необрађени појас граничне земље среће се као граница између земљишних прилога у средњем веку. „Велика", предео и место, налазила се у међама групе планина, додељених Бањској, у Плаву и *села Велика* са људима и међама додељено је Дечанима.[47]

Приликом оснивања насеља средњовековни човек је водио рачуна о близини текуће или изворске воде.[48]

Заједнички хидрографски међници Бањског и Дечанског властелинства:

Хидрографски међник	Светостефанско властелинство	Дечанско властелинство
река Комарача	у међама групе *од шест планина (Баба, Гозбаба, Витицрев, Јеленак, Чахор и Драгојло)*	у међама дечанског *села Коморани (Коморане или Комарача)*

47 У Босни је раније као међа остављен непооран појас земље од једне и друге оранице које се међе. И у Црној Гори је за међу између радне земље остављано необрађено парче (појас) земље. То се звало „постопица". Тако су се раније и у Лици имања разграничавала. Овако је било и у Србији. Особито онда док је било више земље и док људима није било жао да тако оставе неискоришћени појас земље (увратине), широк по два-три метра.

48 Заснивање људских насеобина у средњем веку у великој мери је зависило од режима текућих вода. С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 1990–1992 (1992).

Зла река, Злоречица	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*
река Скроботуша	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*
Бела водица, данашња река Бјелуха	у међама групе од *шесш планина (Баба, Гозбаба, Виш̄ицрев, Јеленак, Чахор и Драѓојло)*	у међама *села Коморани (Коморане или Комарача)*
река Ражана	у међама *Алш̄ина и Плава*	у међама *села Велика*
Витицревски поток	у међама групе од *шесш планина (Баба, Гозбаба, Виш̄ицрев, Јеленак, Чахор и Драѓојло)*	у међама дечанског *села Коморани (Коморане или Комарача)* и *села Велика*
Бели поток	у међама *села Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
Лукови потоци	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*

Често се у средњовековним српским изворима помиње постављање камена међаша и пободени или побијени камен. Пограничний камен који се називао међник дубоко се укопавао у земљу. Поред главног већег камена међаша стављало се увек по неколико мањих, често разнобојних каменова, или се стављају какви други предмети који показују да је на том месту био камен међаш:

Камен као међник	Светостефанско властелинство	Дечанско властелинство
Велији камен	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*
Радошев камен	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*	у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*

За означавање међа, у манастирским повељама, користи се и локална номенклатура створена по геолошким особинама и пластици земљишта:

Међник	Светостефанско властелинство	Дечанско властелинство
Камене струге	у међама *Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
Лита стена	у међама *Гусиња*	у међама *села Грнчарево*

При одређивању граница и међа користе се и термини вегетабилног карактера. За стабла воћа везана су и одређана народна веровања.[49]

Дрво као међник	Светостефанско властелинство	Дечанско властелинство
Јаворов дол	у међама *Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
Бабина буква	у међама *Гусиња*	у међама *села Грнчарево*
Крушевски дел	у међама *села Крушево*	у границама *Плавских планина*

У српским повељама при одређивању међа користила се и терминологија зоолошког карактера. „Козји хрпт" се јавља у међама *Чрним Горама, између Плава и Будимља*, у Бањској и Дечанској повељи.

Често се у средњем веку на међи среће крст. То би се могло схватити као утицај хришћанства. Крст може бити уклесан на камену станцу или на пободеном камену; може бити урезан на стојећем (живом) дрвету или направљен од дрвета и пободен на међи. У традицији се готово редовно чује да су се ранија села и племена ограничавала постављањем крстова.[50] „Трифонов крст" се јавља у међама бањског прилога *Гусиња* и села *Грнчарева* које је припадао Дечанима.[51]

[49] Воћка на међи и извесне правне одредбе у вези са њом помињу се још код старих Грка. Код њих је, наиме, био овакав пропис: дрво које се сади на међи треба да се посади далеко од саме граничне линије пет стопа, а смоква и маслина девет. Онај пак који је заснивао нови пчелињак, имао је да га одмакне за триста стопа од ранијега. Код Срба, воћка се на међи оставља само ако се на деоби земље ту и затекла. Осуши ли се ова, друга се, по правилу, ту не подиже. Плод са воћке на међи припада оној страни на чијој се нађе или на чију земљу падне. М. Р. Барјактаревић, *О земљишним међама код Срба*, 59–60.

[50] Крст се често (у нашем народу) стављао онамо где би требало да стоји црква или капела. Он се стављао у усеве по пољима и на зграде. Ту је служио као заштита против непогода и злих духова, и од помора. Крст је, дакле, представљао неку врсту фетиша, седиште извеснога бога, или идол самога бога. Отуда, јасно је, крст и на међи. М. Р. Барјактаревић, *О земљишним међама код Срба*, 50–51.

[51] Крст се урезивао на живу стену (lapides signati cum cruce у околини Котора), а за турске власти у Херцеговини уместо крста урезивао се полумесец. *Лексикон срйскоī средњеī века*, 391–392 (Р. Михаљчић).

Snežana Božanić
Faculty of Philosophy – Novi Sad

SHARED BOUNDARIES AND BORDERS OF DECANI AND BANJA FEUDAL ESTATES
(A historical-geographic analysis)

SUMMARY

In medieval monastery charters borders and boundaries were carefully recorded for economic reasons. As boundary landmarks between the Dečani and Banjska estates the records mention names of villages, mountains, rivers, and creeks, and as the legal foundation for setting the boundaries, on several occasions the documents refer to the official Svetostefanski chrysobull and Svetostefanski Vlachs. For a comprehensive study of historical geography of the Plav-Gusinj area, the chrysobulls of Dečani are an essential source. This is the stretch of land with the majority of shared, natural, and anthropological-geographic boundary landmarks of these two feudal estates.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

CONTRIBUTION AND MATERIALS

УДК 332.2:347.23(497.113)"1759"(093.2)

Академик Славко Гавриловић
Филозофски факултет – Нови Сад

ПОДАЦИ ИЗ 1759. ГОДИНЕ О ЗЕМЉИШТУ И ОБАВЕЗАМА СЕЉАКА ВУКОВАРСКОГ СПАХИЛУКА

Сажетак: У раду је објављен записник о премеравању земљишта на Вуковарском спахилуку 1759. године и о обавезама сељака које проистичу из коришћења сесија тог земљишта. У предговору документа аутор је дао кратку предисторију Спахилука од протеривања Турака из Срема 1687. године. Поближе је објашњено и како је земљиште премеравано и како је настао сам документ.

Кључне речи: Вуковарски спахилук, Срем, историја XVIII века, властелинство, кметови у Срему, Терезијански урбар.

Вуковарски спахилук, други по величини у некадашњој Сремској жупанији, био је после протеривања Турака 1687. најпре у власништву Царске дворске коморе у Бечу, потом краће време у власништву грофа Кифштајна, а од 1730. у својини грофовске породице Елц. Спахилук се састојао од преко 30 насеља са варошицом Вуковаром као средиштем, односно седиштем Спахилука. Пошто власници нису обитавали на Спахилуку, односно у Срему, у првој половини XVIII века су га препуштали закупцима – арендаторима који су од сељака, спахијских подложника, убирали дажбине у натури и новцу, али и користили њихову работу за потребе управе Спахилука и почетну алодијализацију пустарског земљишта у директном газдовању Спахилука. Поткрај 1745, када је дошло до диференцијације војно-граничарске територије и новоствorене Сремске жупаније, од Вуковарског спахилука одузета су нека насеља и укључена у Војну границу (Бродску и Петроварадинску регименту), тако да је преостало 28 насеља.

После сељачких немира 1736, цар Карло VI је 1737. увео први урбар за Славонију и Срем, али су га, будући да је био врло повољан за сељаке, спахије невољно спроводиле у дело па је 1755, након сељачких немира у Славонској Подравини, замењен новим, привременим урбаром, а с пролећа 1756. сталним урбаром царице Марије Терезије, што је у великој мери допринело регулисању односа између спахија и сељака-кметова. Увођење Терезијанског урбара било је праћено премеравањем сесионалног, баштинског

земљишта и његовом расподелом на индивидуална сеоска домаћинства да би се на основу тога одредиле њихове обавезе према Спахилуку и држави.

Сређивање земљишних односа на Вуковарском спахилуку извршено је на основу одлуке Жупанијске скупштине од 12. децембра 1758, а почело је 23. априла 1759, када су жупанијски правозаступник (фишкал) Матија Јанковић и мали судија Вуковарског среза Андрија Чех, праћени арендатором Спахилука Јоханом Георгом пер де Розенталом и спахијским провизором (управником) Јованом Кинотером кренули да „на лицу места“ обављају поверени им задатак. У то време се радило о следећим српским и шокачким насељима: Сотину, Опатовцу, Мохову, Шаренграду, Новаку, Ловасу, Товарнику, Илачи, Бановцима, Томпојевцима, Миклушевцима, Чаковцима, Бераку, Негославцима, Свињаревцима, Јанковцима, Петровцима, Богдановцима, Бршадину, Пачетину, Тординцима, Антину, Короћу, Боботи, Вери, Трпињи, Новом (немачком) и Старом (српско-шокачком) Вуковару.

Поменуте чланове комисије дочекивали су и пратили општински кнезови, ешкути и многи сељаци који су одговарали на питања о количини додељених им сесија, о површини ливада, о праву на коришћење шуме, о земљишту које би преостајало након поделе сесионалне земље, а припало би Спахилуку (али не као алодијално), а овај га потом уступао општинама као колективима уз минималну закупнину или уз обавезу да му се даје одређена мера работе или натуралија. С обзиром на оптерећеност сесионалног земљишта порезом, десетином, работом и другим дажбинама и обавезама, општине се нису јагмиле за њега, али су радо узимале изванселишну земљу коју им је Спахилук широкогрудо уступао пошто се није могао рационално користити земљорадничким инвентаром и расположивом радном снагом (сељаци су новцем откупљивали обавезу работе), па се задовољавао накнадом коју је добијао од општина, чиме је остваривана извесна равнотежа између интереса обеју страна – спахијске и општинске. Таква је равнотежа потрајала све до краја XVIII и почетка XIX века.

***

Извештај Комисије из 1759. очуван је у Архиву Хрватске у Загребу, међу списима Комисије грофа Комаромија која је после Тицанове буне у Срему 1807. водила истрагу о буни, а полазила је од истраживања аграрних односа заснованих на Терезијанском урбару и резултатима комисија које су га уводиле у живот од 1756. до 1759. године.

Извештај гласи:

SERIES quarundam obligationum iuxta conventiones per inclytum terrestrale dominum VUKOVARIENSE cum subditis occasione investigationis et revisionis sessionum colonicalium in anno adhuc 1759 initas, modalitate intus denotata per eosdem subditos inclyto domino praestandarum.

Infrascripti tenore praesentium fatemur et recognoscimus qualiter nos ad effectum benigne stabilis regulationis regiae, quod praestationem colonicalium obligationum et emensionem terrarum sessionalum anno 1756 die mensis martii Vienna clementer emanatae, virtute gratiosae inclytae universitatis comitatus huiusque Syrmiensis in generali congregatione Vukovarini die 12 mensis decembris anno 1758 celebrata, latae determinationis et exmissionis pro revisione sessionum in inclyto domino Vukovariensi existentium exmissi processerimus et investigaverimus nimirum.

Die 23 mensis aprilis anni currentis 1759 cum perillustri et generoso domino Joanne Georgio Pohr de Rozenthal praelibati dominii arendatore ac eiusdem dominii provisore Joanne Kinoter exivimus ad possesionem SZOTIN, ubi convocatis in praesentiam nostri iudice loci nicolao Attanaczkovics, iurato Marco Zebics etc, aliisque eiusdem possesioni incolis, derecta benigna mente regia, quid nimirum iidem ab una integra, media et quartali sessioni dominio pendendum habeant, praesentatam nobis per dominum dominalem provisorem conscriptionem iisdem perlegimus interogavimusque, num effective tot numero sessiones sibi excindendas petierint ac excisas habeant quot in eadem continerentur, qui omnes una voce reposuerunt, quod omnino quadraginta sessiones et tres quadraginta petierint, easdem tamen etsi ex parte Inclyti dominii per geometram in concreto totum terrenum dimensum sit, nondum intra se individualiter subdivisas esse, quia vero hanc ipsam subdivisionem titulatus dominus arendatarius iisdem concredidisset. Hinc nos quoque ultro aequam illis imposuimus ac celeriorem subrepartionem, qui demum post intervallum quinque hebdomadarum nobis retulerunt, quod cuique in conformitate permissae dominalis conscriptioni sufficientes obtigerint sessionales terrae declarantes, quod ab iisdem paratam potius, quam labores inclyto domino praeoptent, posita solum in eo difficultate, quod silvas necessitati ipsorum deservituras nondum excisas habeant, neque plaga foenilibus apta in territorio eorum reperiretur, ad quod praetitulatus dominus arendatarius assecuravit, silvas iisdem proximius excindendas, prata autem ea, quae hactenus usuarunt et ipsis actu emensurata sunt, in posterum quoque iisdem referri, inque supplementum et adiutorium pariter diverticulum Vorginacz nuncupatum in se 12 falcatores complectens gratuito superaddi. Et quia iuxta geometricam dimensionem praeter acceptatas 40 ¾ sessiones adhuc 10 $^{3}/_{7}$ sessiones superflue pro dominio mansissent, utque eodem adeoque totum tantum terrenum pro ipsis incolis manere possit, iidem taliter cum inclyto domino arendatorio convenerunt, quod omni anno quoties necessum erit, vinum crematum cerevisiam Vukovarino ad diversorium dominale in ipsorum possesione existens, item et ad diversorium ad naulum Danubii constitutum adferre ac iterum vasa

vacua referre, praeterea annue quinque killas fagopyri et quinque avenae praestare velint. Quibus ita peractis

Pervenimus in possessionem OPPATOVACZ, ubi aeque in praefata possessione iudice loci Maxim Mihajlov, iurato Stephano Rakics etc, aliisque compluribus dictae oossessionis incolis in praesertiam nostri accersitis benignaque mente regia, uti superius explanata interrogati sunt super eo: num colonicales sessiones in conscriptionem iam superius attacta specificatas effective perceperint? Qui unanimiter reposuerunt, terrenum suae possessionis ex parte inclyti dominii per geometram dimensum et 43 repertas esse, ex quibus tamen ipsi 19 5/8 sessiones acceptarunt intra se seque diviserunt, residuas autem 23 1/3 sesseiones, quamvis non sciant, an recte tot essent, ipsis per dominium terrestrale erga hanc conventionem cessas est, ut iidem 25 fossorum vineam dominalem in territorio Bellez existentem omni anno debite laborent, fructus dein seu mustum vel vinum ad suum congruum inferant, 2/ hortum prunarium dominalem in complexu suae possessionis habitum cultivent, fructus colligant, foenum sub eodem falcent ac tam fructus, quam foenum Vukovarinum deducant, 3/ vinum, crematum et cerevisiam pro omni necessitate ad dominale diversorium efferant, qua conventione ratihabita institerunt pro excisione silvarum et renovatione circa vicinas possessiones signanter possessione Lovasz metarum, quorum petitioni se proximius satisfacturum titulatus dominus arendatarius declaravit. Inde itaque

Ad possessionem MOHOVO progressi sumus, ubi coram nobis constituti iudex loci Luka Szabolovics, Janko Vukovics etc, aliique plures incolae paemissa benignae regulationis regiae explanatione, interrogati, unum conformiter conscriptioni dominali totidem sessiones effective assignatas habeant, responderunt, quod ex geometricis 29 ¾ emensuratis sessionibus acceptaverint et intra se diviserint 17 ¼ sessiones, pro residuis autem, uti geometra advenisse dicitur 12 ½ sessionibus cum dominio convenerint, quod dominale prunetum quovis anno cultivare, fructus et foenum inde proveniens Vukovarinum deferre, non, secus vineam dominalem 20 fossorum in territorio Bellez existentem statis temporibus debite semper elaborare, dein vero mustum seu vinum ad suum locum portare velint et hoc ideo, quod praeter illas 12 ½ remansas ipsisque cessas sessiones, insuper inclytum dominium pintam vini ab omni urna obvenire debentem, item venationis obligationem demum pro assumptis 17 ½ sessionibus, totidem orgias lignorum alias obvenire debentes condonaverit. Quibus perfectis

In possessione SHARENGRAD iudice Mathia Miskovics, iurato Stephano Stoishics etc, aliisque copiosori numero comparentibus, interpraetata, uti iam supra benigna urbariali regulatione, sciscitati simus, num omnino sessiones 33 ½ colonicales cum imputatis vineis ab inclyto dominio perceperint? Qui reposuerunt, semet easdem omnino percepisse et possidere, proque iisdem paratam praestare velle, oborta solum quaestione ratione pascui, non assignati, quae in praesentia nostri cum peno subditorum contento sublata est, cessione insulae danubialis pro pascuo facta. Cum autem certum diverticulum Kurdoss pro foenili, praeterea praestatio lignorum orgialium ab acceptis sessionibus obvenire debens, ex parte dominii remissa sit, illi quoque vicissim obtulerunt, quod vineam dominalem 35 fossorum in dicto territorio Bellez existentem,

tali modo elaborare velint, ut si successu temporis gravis videret istius laboris praestatio, eotum libere recedere et dominium cessa beneficia repetere possit. Post haec

In possessione NOVAK Luka Kosztenessevics iudex, Luka Berkics etc, aliique eiusdem possessionis incolae convocati, praeinsinuato modo interrogati sunt, num praeter pascuum omnino 28 ¼ sessiones velut in conscriptione dominali attactum esset, sibi excisas habeant et effective perceperint? Reposuerunt, terras quidem possesionis istius per geometram in concreto dimensuratas, nondum tamen sibi individualiter excisas haberi, ita nec pascuum separatum esse, quibus, dum distributionem comissemus, postea nobis retulerunt, quod ad plenitudem acceptatarum 28 ¼ sessionum occasione individualis subdivisionis nullam superfluitatem terreni, veluti geometra in 5 2/8 sessionibus adinvenerint, sed potius in pratis 60 falcatores et in arabilibus 38 iugera deessent, itaque ad supplendum praeinsertum defectum titulatus dominus arendatarius iisdem 209 iugera exstirpatitia constitutivum sessionum non ingressa, a quibus alias decimam praestare debuissent, remissa hac, cessit et imputavit, pro pascuo autem ex consideratione situs istius possesionis, quod amplioribus dumetis et silvulis consitum sit, eadem assignavit. Quia vero ante hanc investigationem subditi istius pagi cum dominio convenissent, hoc ducti motivo, quasi reipsa superfluitas dictarum 5 2/8 sessionum exstaret, adeoque pro iisdem obtulissent et se obstrinxissent, quod vineam dominalem 30 fossorum in crebro fato territorio Bellez existentem, omni anno debite cultivare et mustum vel vinum ad depositoria inferre, praeterea dominale prunetum in eodem pago habitum conservare, fructus colligere et foenum collectum Vukovarinum inducere velint, subsequenter tamen nulla superfluitas reperta sit, hinc non exstante fundo nec oblationem laborum stare posse censeremus. Quibus superatis

Ad possesionem LOVASZ appulimus, ibidemque iudice loci Bartholomaeo Vukovics, Ivan Mutavdsia iurato etc, aliisque compluribus dicti pagi inhabitatoribus et incolis convocatis benigno urbariali regulamento lingua vernacula explanato, item sessionum constitutivo, quid nempe a tali, dominio praestandum habeant, detecto sciscitati sumus ex iisdem, num revera 57 ½ sessiones ipsis per inclytum dominium emensuratae et consignatae habeant? Qui conformi voce reposuerunt, per geometram esse emensuratas nondum tamen intra se subdivisas, quibus tamen successu temporis subdivisis ultro retulerunt, quod praerecensitae 57 ½ sessiones prodierint in terris arabilibus abunde, ob exiguitatem tamen foenilium, loco duorum falcatorum unum iugerum terrae arabilis imputatum sit, praeterea quia vigore geometricae dimensionis in toto 78 ¾ sessiones repertae exponerentur, ex quibus incolae uti attactum est 57 ½ acceptassent, itaque pro residuis 21 sessionibus remansit distinctum se obligarunt, quod diverticulum dominale Megyerus cultivare, falcare foenumque quo dominio visum fuerit, transportare, praeter hoc vero omni anno per unum mensem unum currum ordinantialem Vukovarinum et curiam dominalem subministrare, insuper quinque killas tritici, totidem avenae hordei ac fagopyri annue praestare velint. Quibus taliter terminatis

In possessionem TOVARNIK venimus, ubi pariformiter iudice loci Elia Schiakovics, Josa Mathievics iurato etc, aliiisque compluribus dictae possessionis incolis constitutis benignam mentem regiam iisdem interpretati sumus, quid quamtumve

colonus dominio suo terrestrali annue praestandum habeat? Dein interrogavimus num effective tot sessiones perceperint, quot in conscriptione dominali recensent, qui conformi voce reposuerunt, quod licet geometra 98 3/8 sessiones emensurasse dicat, illi tamen post individualem divisionem nec illam quantitatem, quam petierunt nempe 74 ¾ sessiones, verum minus 140 iugeribus receperint, quibus si adderetut diverticulum dominale Ivancze, eotum defectus hic suppleret, quorum petitione audita supraattactus dominus de Rosenthal praerecensitum diverticulum in supplementum praenotatorum iugerum tali conditione cessit, ut exinde eidem decimam praeestent, qui non solum acquivcerunt, sed insuper se sponte obligarunt quod prunetum dominale in comlexu suae possessionis existens cultivare, fruges colligere, sub eodem gramen falcare et Vukovarinum deferre velint. Inde itaque

Ad possessionem ILLACS transivimus, ubi iudice loci Joanne Mihalyevics, iurato Andrea Vodenicsar etc, aliisque eiusdem possessionis incolis copiosori numero praesentibus praemissa, uti superius benigni regulamenti explanatione sciscitati sumus ex iisdem num omnino 38 1/8 sessiones per inclytum dominium ipsis consignatae habeant? Et reposuere: sibi omnino datas et intra se iam etiam subdivisas esse, pro residuis autem 9 2/4 sessionibus velut geometra adinvenisse dicitur, per dominium sibi collatis semet obligarunt, quod prunetum dominale in territorio possessionis existens, cultivare, falcare et utriusque speciei fructus Vukovarinum deferre, singulo item anno per unum mensem unum currum ordinantialem suppeditare velint. Post haec

In possessione BANOVCZE iudice loci Gavrilo Jurissics, Marko Sztankovics etc, aliis pluribus praesentibus incolis post consecutam benigni regulamenti interpretationem percontati sumus, utrum sessiones 22 2/7 (prout geometra reperit) intra se subdiviserint, iisque totidem prodiverint? Qui reposuerunt semet terras arabiles emensurasse et non nisi 350 iugera 14 2/4 sessiones efficientia reperisse, quo detecto perillustris dominus arendator de Rosenthal eorum expositrioni prompte deferrendo, non solum ipsos penes statum dictarum 14 2/4 sessionum reliquit, sed etiam pro avertenda cuiusvis querelae ansa foenilium quoque dominalium 15 falcatores in supplementum pratorum superadidit. Hinc dein

Ad possessionem TOMPOJEVCZE digressi et constitutis iudice loci Mathia Gervanovics, Marin Batakovics etc, aliisque eiusdem possessionis incolis, praemissa velut reliquis etiam benignae regulationis explicatione, quaesivimus, num tot numero possessiones realiter perceperint, quot geometra adinvenit et in conscriptione dominali annotant? Ad quod responderunt, tot quidem semet reperire nequivisse, quoniam geometra 40 ¾ sessiones reperit, ex quibus 28 ½ sessiones ipsi petierunt et eae quidem prodiverint, interim, ut totum quantum terrenum usufructuare possint, pro alia quoque remanentia utpote pro 12 ¼ remansis (uti geometra adinvenit) sessionibus hoc modo convenerunt, quod prunetum dominale in medio possessionis huius existens cultivaturi et fructus Vukovarinum devecturi, praeterea annue sex currus dominio subministraturi sint. Quibus ita peractis

Perveniemus ad possessionem MIKLOSHEVCZE, ubi iudex loci Sztoissa Jokovics, Vasza Pavlovics etc, aliique complures praesentes interrogati, ut superius num 18 sessiones quas petierunt effective ab inclyto dominio perceperint et excisas

habeant? Declararunt se totidem percepisse, pro remanentia autem 10 ¾ sessionum, uti per geometram annotatae essent, ipsis per dominium cessatum, obtulerunt cultivationem pruneti dominalis et 12 killas avenae annue praestandas dominio terrestrali. Postea

In possessione CSAKOVCZE constituti iudex loci Gyuragy Milinovics, Jovan Szlepcsevics etc, aliique complures praesentes interrogati sunt praenotata modalitate, illique responderunt, quod 22 ½ sessiones erga paratae praestationem perceperint et intra se distribuerint, residuae autem 20 ½ sessiones per geometram ita adinventae ac per inclytum dominium ipsis aeque collatae haberent taliter, illique accessissent, ut pratum dominale Schiroko Polye defalcent, in cumulos componant et Vukovarinum devehant, non secus prunetum dominale in eadem possessione existens cultivent, demum sex killas fagopyri annue dominio praestent. Quibus peractis

Perveniemus in possessione BERAK ac constitutis iudice loci Boscho Illanics, iurato Marko Boshnyak etc, aliisque compluribus, dum interrogassemus, an in conformitate dominalis conscriptionis terras sessionales a dominio sibi excisas habeant, reposuerunt uniformiter, quod in territorio ipsorum secundum geometricam dimensionem sessiones 43 ¼ repertae dicantur, ex quibus 28 5/8 in se assumpserunt pro remanente autem terreno per inclytum dominium ipsis pariter cesso, se obligarunt, quod prunetum dominale ibidem habitum cultivare, fructus colligere et tam eos, quam exinde promanans foenum Vukovarinum devehere, anno item singulo per unum mensem currum pro ordinantia praestare velint. Inde taliter pertractatis

In possessione NEGOSLAVCZE venimus, ubi iudex loci Szubotta Fraitovics, iuratus Stoissa Boxics etc, aliique complures nostri in praesentiam comparentes, interrogati, retulerunt, quod sessiones 50 desideraverint, erga praestationem paratae quas effective quoque perceperunt ab inclyto dominio et intra se distribuerunt, pro remansis autem 11 ½ sessionibus per geometram adinventis, sibique collatis sponte obtulerunt 15 killas fagopyri annue dominio praestandas, item veluti reliqui cultivationem pruneti dominalis, dein pro uno mense unum currum ordinantialem, e converso ex parte inclyti dominii iuris montanis praestatio iisdem remissa est. Quibus accomodatis, dein

In possessione SZVINAREVCZE constituti utpotre iudex loci Ivan Jakshics, iuratus Gyrka Mikics etc, aliique copiosori numero praesentes praescripta superius modalitate interrogati, declararunt, quod 25 ¾ sessiones acceptaverint, et intra se subdiviserint, posita quae querimonia, quod prata et foenilia exiguae procreationis haberent, interim ex ipsorum confessione eveniente quod pro parte inclyti dominii nihil de pratis reservatum sit, querimonia suapte cessavit, quin immo quoniam omnis remansa terra et quidem iuxta geometricam emensionem 12 1/7 sessiones efficiens iisdem cessa sit, hinc illi vicissim se obligarunt, quod pariter prunetum dominale, velut alii subditi, cultivari ac annue pro unius mense spatio unum currum ordinantialem suppedituri sint, quibus insuper inclytum dominium pintam vini a procreatione vinearum ipsorum annuatim obvenientem remisit et condonavit. Inde

Ad possessionem JANKOVCZE pervenientes ibique iudice loci Gergo Szudarevics, irato Joso Szvilanovics etc, aliisque pluribus praesentibus interrogavimus an tot

numero sessiones habeant sibi excisas, quot in conscriptione dominali attactae essent? Reposuerunt omnes, quod ipsi nec tot sessiones, quot petierunt, habere possint, minus vero alique superflue reperirent, ideoque instituerunt pro proba, nos proinde mensurationi certae plagae nosmet accingentes, dum reperissemus in eadem plaga fere tot iugera arabilia quot in mappa geometrica annotarent, a qua saltem medio secundo iugero nostra emensio dissonaret, antelatos incolas ultro interrogavimus, utrum ergo in numero 47 2/4 sessionum per geometram adinventarum persistere velint? Rogare coeperunt uno ore, ut inclytum dominium ad 30 sessiones restringere dignaret, a superfluis autem sessionibus particulares quasdam praestationes, utpote cultivationem pruneti dominalis et unum currum ordinantialem pro uno mense annue praestandum obtulerunt, quorum supplicationi titulatus dominus arendatarius etiam detulit ac taliter negotio accomodato

Progressi sumus ad possessionem PETROVCZE, ubi praenotata methodo iudicem loci Marcum Popov, Nicolaum Jeczics etc, aliosque plures interrogantes et examinantes in responso accepimus, iisdem dictum esse per geometram, sessiones 38 5/24 adinventas, quas tamen in territorio ipsorum nequaquam contineri posse crederent ad quam difficultatem sufferendam dum certam plagam iuxta geometrae opus 28 iugera in se complectentem emensurare, ideoque ad campum exire voluissemus, eo rogare coeperunt, ut ab opre tali desisteremus, simulque titulatum dominum arendatorem interpellarunt, quatenus ipsis praerecensitas 38 5/24 sessiones ad 32 sessiones restringere dignaret, ipsi quoque pro remissis illis particularem quamdam praestationem nempe annue per unum mensem unum currum ordinantialem offerentes, quo iisdem delato ac difficultate taliter superata

In possessione BOGDANOVCZE perveniemus, ubi iudex Marko Czeranacz, Antun Tadianovics etc, aliique maiori numero coram nobis constituti ac in conformitate benignae regulationis regiae examinati, detexerunt, quod geometra quidem receperit 37 sessiones ex quibus ipsis datae essent 25 sessiones quas intra se diviserunt, pro remanente autem terreno semet obstrinxerunt, quod prunetum et vineam dominalem omni anno debite laborare et cultivare velint. Inde

In possessione BERSHADIN venientes coram nobis constituti iudex loci Mihailo Milinkovics, iuratus Illia Lazics etc, aliique complures declararunt, quod geometra quidem adinvenerint 36 2/7 sessiones, ex quibus ipsi petierunt sibi dari 28 ¾ quas effective quoque perceperunt et intra se subdiviserunt, verum ultro rogarunt quatenus adhuc ex iisdem 28 ¾ sessionibus aliquid remitterent, ea ex ratione quod subunde aquis obnoxiarent, quorum conservationi prospiciendo, idem dominus arendator unam ¾ ex praenotatis condonavit ex in numerum 27 sessionum reduxit, ab insuper obveniens quoque ius montanum ipsis incolis remisit, ipsi vicissim offerentes cultivationem diverticuli Schomogy et ibidem existentis dominalis pruneti, praeterea annue pro certo tempore 12 currus ordinantiales. Quibus terminatis

In possessione PACSETIN profecti sumus, ubi iudice loci Dimitria Sztanojevics, iurato Luka Novakov etc, aliisque compluribus coram nobis constitutis dum post explanationem benigni regulamenti ex iisdem percontati fuissemus, num revera 37 ½ sessiones a dominio terrestrali sibi excisas habeant, reposuerunt, quod geometra qui-

dem 50 ½ sessiones in complexu territorii adinvenisse dicat, verum dum acceptatas 37 ½ sessiones intra se soli dimensurassent, nec illae quidem, minus vero supernumerarie prodiverunt, proinde ad disquisitionem propositae differentiae assumptis una antelatis incolis exivimus ad unam plagam, quae alias secundum geometricam dimensionem 25 iugera in se continent et num revera nos totidem reperturi simus, eandem emensuravimus et non solum tot, quot in mappa inscriptae sunt, verum duobus adhuc iugeribus ultra adinvenimus, qua peracta proba iidem incolae de constitutivo sessionum magis capacitari ultro rogare coeperunt ut non obstante hac proba, adhuc aliquid ex adsumptis sessionibus relaxeret allegantes, quod subinde praesertim vero annis humidioribus aquis obnoxiarentur ad quorum itaque supplicam saepe titulatus dominus Rosenthal adhuc 1 ½ sessionem iisdem remisit, adeoque 36 sessionibus contentati, pro alia superfluitate spoponderunt, quod existens ibidem prunetum dominale praeterea mediam partem prati Lipovacz cultivare et falcare, foenumque Vukovarinum inferre, demum annue per unum mensem, unum currum ordinantialem praestare velint. Hinc

Ad possessionem TORDINCZE venientes iudex loci Misko Joszics, Misko Kovcsevics iuratus etc, aliique plures detexerunt nobis quod geometra repererit quidem 56 3/7 sessiones, ex quibus ipsi 51 3/8 assumpserunt, exponentes quod eaedem sessiones iisdem equidem prodire possent, ast tempore exundationis fluvii Vuka magnum paterent in frugibus damnum, hinc perillustris dominus arendator de Rosenthal conservationi eorumdem prospecturus ex acceptis 51 3/8 sessionibus adhuc 5 3/8 remisit, adeoque penes 46 sessiones ipsis reliquit, quam gratiam collandantes, iidem pariter benevole obtulerunt, quod prunetum dominale in gremio territorii existens cultivare, aliud autem dominale foenile fluvio Vuka adiacens Zatok dictum cingere et in medietate falcare, simulque foenum Vukovarinum deferre, praeterea annue per unius mensis spatium unum currum pro ordinantia praestare velint, quibus fine hoc etiam ius montanum condonatum habetur. Post hoc

In possessione ANTIN iudex loci Gyuro Martinovics, Marko Mihajlovics etc, aliique complures praestantes post solitam explanationem examinati detexerunt, quod ipsi petierint 23 ¼ sessiones taliterque conscripti sint, ast praeviderent, quod propter exundationis non semper easdem integre usufructuare possint, quod ipsum nos quoque observantes annuente domino arendatore 4 ¼ sessiones remisinius, adeoque in numero 19 sessionum relicti, gratias egerunt, simulque obtulerunt cultivationem pruneti dominalis et unum currum ordinantialem pro uno mense praestandum quibus vicissim obveniens iuris montani praestatio ultro remissa est. Quibus complanatis

In possessionem KOROGY appulimus ibidemque iudex Joannes Gainok, iuratus Stephanus Csurman etc, aliique plures dictae possessionis incolae coram nobis declararunt, quod omnino 26 ¼ sessiones acceperint, totidemque geometra reperisset, interim tamen ex ratione, quod continuis et notabilibus aquarum exundationibus terrae ipsorum subiacerent, remissis 7 ¾ sessionibus penes 19 sessiones quietati sunt, insuper ius montanum iisdem condonatum est, qui pro hoc favore cultivationem pruneti dominalis et unum currum ordinantialem ad instar aliorum obtulerunt. Inde

Ad possessionem BOBOTTA digressi. Ibique iudice loci Thomo Jovicsics, iurato Marko Milankovics etc, aliisque in praesentia nostri accersitis, praemissa solita interrogatione, nobis retulerunt, quod licet quidem geometra 90 4/7 sessiones in terris ipsorum invenisse dicatur, quia tamen ad supplicationem eorum considerato eo, quod terrenum eorumdem non solum aquis diffusum esset, sed subinde temporum adeo mergerent, ut neque in pagi locus, quam equitando plateas transire, nonnuli vero in podys habitare cogant. Inclytum dominium iisdem ad 30 sessiones reduxisset, ideo contenti hac benigni relaxatione reciproce obtulerunt, quod in diverticulo Lipovacz mediam partem falcare et foenum Vukovarinum deferre, praeterea per mensem unum currum ordinantialem insuper pro educillo dominali vinum, crematum et cerevisiam eferre velint. His taliter peractis

Transivimus ad possessionem VERA, ubi iudex loci Petar Mazics, iuratus Tyira Shobics etc, aliique maiori numero coram nobis constituti ac velut aliarum possessionum incolae interrogati, retulerunt, quod ex geometricis sessionibus 38 1/7 inclytum dominium hic aeque ex consideratione exundationis cum iisdem incolis ad 23 sessiones condescenderit, quibus contentati, sponte obtulerunt, quod foenilis dominalis in possessionis terreno existentis medietatem falcare, foenumque Vukovarinum devehere, item annue in educillum dominale pro omni necessitate vinum, crematum et cerevisiam propriis curribus adferre velint. Hinc

In possesseionem TERPINYA perveniemus, ibique accersitis coram nobis iudice loci Moiszilo Ugrincsics, iurato Petro Lipojevics etc, aliisque quam plurimum explanata benigna regulatione regia de sessionum suarum constitutivo interrogavimus, qui reposuerunt, quod iuxta geometricam dimensionem in terreno ipsorum 90 sessiones reputentur, nihilominus, quoniam eorumdem quoque terrae velut vicinarum possessionum frequenti aquarum exundationi obnoxiarent, hinc motivo inclytum dominium in 45 sessionibus cum iisdem convenit, quibus contenti, ac intra sese divisis gratuito obtulerunt quod foenilis verensis medietate falcare et foenum Vukovarinum devehere, praeterea unum ordinantialem currum per unum mensem non secus pro eferrendo vino, cremato et cerevisia ad educillum dominale quoties necessum erit subministrare velint. Quibus taliter examinatis

In possessione NEO VUKOVAR coram nobis constituti iudex Mathias Vaisz, Franciscus Riga etc, aliique plures examinati, nobis retulerunt, quod siquidem in ipsorum territorrio non nisi 3 2/7 sessiones numerarent, quae pro individuali distributione haud sufficerent, ceteroquin vero plerique opifices essent, hinc statum potius inquilinarem assumentes, pro retentione paucarum quoque illarum sessionum supplicarunt, quae ipsis ex parte inclyti dominii simpliciter etiam cessae habent. Tandem in oppido VUKOVAR iudex Antonius Szalics, iurati Paulus Gakovics et Jovan Vinczenkovics etc, aliique quam plurimi coram nobis constituti praemissa uti supra benignae regulationis interpretatione, eoque interrogato, utrum tot sessiones colonicales effective excisas et subdivisas habeant, quot in conscriptione dominali annotarent, responderunt, quod licet quidem iuxta geometrae emensionem sessiones 107 4/7 una cum diverticulo Tealevcze et insula danubiali prodivisse censeant, interim facto ad inclytum dominium humillimo recursu pro 85 sessionibus convenerunt, a quibus paratam

persolvere praeoptarunt. Et quemadmodum oppidum hocce loco laboaratorum paratae praestationem elegit, ita etiam totius istius dominii possessionum incolae uniformiter declararunt quod pro terris sessionalibus potius paratam pecuniam dominio dependere, quam laborare decreverint.

Super qua per nos modo praevio peracta investigatione inclytae universitatis humillimam facimus relationem. Mathias Jankovics, fiscalis, Andreas Cheh, inclyti comitatus Syrmiensis vice iudlium.

(Архив Хрватске, Загреб, Комисија Петра Комаромија, акт. бр. 1)

Поближе о томе: Славко Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничење са војном границом (1745–1749)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 25, 49–92; Исти, *Јавни терети и невоље сремског становништва средином XVIII столећа*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 26, 40–68; Исти, *Урбаријално питање у Сремској жупанији средином XVIII столећа*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 27, 5–32.

Academician Slavko Gavrilović
Faculty of Philosophy – Novi Sad

1759 DATA ON THE LAND AND DUTIES OF FARMERS FROM THE VUKOVAR ESTATE

SUMMARY

Vukovar (state-owned) Estate was created after the Turks were driven out from Srem in 1687. Later on it was turned into a private one owned at first by Count Kifstein, and then from 1730 it became the property of the Eltz family. It encompassed over 30 settlements with Vukovaar as its centre. Constant commotion and farmers peasant uprisings in Srem and Slavonia led to the emergence of feudal law. The first was passed by Emperor Charles I in 1737, and the next one by Maria Theresa in 1756. The document published in this paper refers to the land measuring and inventory taking and precise definition of duties of farmers in the Vukovar Estate in 1759. Without the census and establishment of obligations it would not have been possible to enforce the new feudal law. The document is kept in the Croatian Archive in Zagreb among the documents of Count Petar Komaromi whose committee led the investigation of the Tican Uprising in Srem in 1807. The investigation was founded on the feudal law of 1756 and this inventory from 1759.

УДК 271.222(497.11)(497.113)-523.4"1891"
271.222(497.11)(497.113)-523.4"1891"(046)

Горан Васин
Филозофски факултет – Нови Сад

ОСВЕЋЕЊЕ ОБНОВЉЕНЕ СРПСКЕ ЦРКВЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ 1891. ГОДИНЕ

Сажетак: Његова светост патријарх српски Георгије Бранковић осветио је обновљену српску цркву у Сремској Митровици 1891. Догађај је привукао велику пажњу. Најважнији српски листови на територији Карловачке митрополије о томе су писали у неколико наставака. Овде су у целини дати најаве и извештаји освећења цркве које су пренели *Српски Сион*, *Застава* и *Браник*.

Кључне речи: Сремска Митровица, обновљена црква, освећење, патријарх Георгије Бранковић.

Један од несумњиво најзначајних догађаја 1891. године у Сремској Митровици било је освећење обновљене српске цркве. Радило се о цркви Св. архиђакона и првомученика Стефана која је тада била парохијална црква у Сремској Митровици.[1] Догађај је окупио врх црквене јерархије, угледне митровачке грађане и народ, од дочека патријарха и свете литургије у цркви до чина самог освећења и народног славља.

О овом догађају писали су најзначајнији српски листови с краја XIX века. Највећу пажњу освећењу на својим страницама дао је *Српски Сион*, званични лист Српске патријаршије. Посебан чланак у коме је детаљно описана обновљена црква, њени добротвори, као и радови на самој обнови, претходио је извештају са освећења. *Српски Сион* покренуо је 1891. патријарх Георгије Бранковић[2] да доноси вести из живота цркве и брани ставове

[1] Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка по подацима из 1905*, Сремски Карловци 1910, 339. Градња цркве је започета 1791, а црква је освештана 1794. Иконостас је радио чувени сликар Арса Теодоровић, а дрворезбарске послове је извео Марко Вујатовић из Сремских Карловаца 1810. Црква је првобитно била посвећена св. архиђакону и првомученику Стефану, а од 1997. заштитнику града св. Димитију. Кроз све новинске чланке у часописима које смо користили, нема ниједног податка о томе коме је црква посвећена, што се види кроз текст.

[2] Георгије Бранковић, патријарх српски (1890–1907). Титулу патријарха треба схватити условно. Од Јосифа Рајачића који је на Мајској скупштини извикан за патријарха, та титула је као почасна остала за будуће Карловачке митрополите. Признао ју је бечки двор, али не и остале помесне православне цркве. Српска патријаршија која је укинута 1766.

које је сама црква заступала у одбрани црквено-школске аутономије. Са многобројним чланцима из историје цркве и српског народа *Сион* је био један од битнијих листова на територији Карловачке митрополије.

Насупрот *Српском Сиону* имамо *Заставу*, лист Српске народне радикалне странке (некадашње новине Српске народне слободоумне странке Светозара Милетића које су удајом Милетићеве ћерке Милице за Јашу Томића[3] и расцепом Милетићеве странке, постале гласило пречанских радикала). Треба истаћи да у јеку борбе за очување црквено-школске аутономије у другој половини XIX века долази до оштре борбе и унутар самог српског народа око концепције аутономије. Створиле су се две струје: *либерална* (окупљена око Светозара Милетића и његових каснијих наследника – радикала Јаше Томића и либерала Михаила Полит-Десанчића[4]) и *конзервативна* (коју је представљала црквена јерархија и тзв. нотабилитети који су својим утицајем и положајем били ближи дворским круговима). *Српски Сион* и *Застава* као представници ове две супротстављене струје били су у жестоком сукобу. *Застава* је предњачила у нападима на цркву и патријарха Георгија Бранковића,[5] тако да је о освећењу цркве у Сремској Митровици писала знатно мање него *Сион*, али је ипак истакнуто да је реч о величанственој манифестацији.

Браник, гласило српских либерала, стајао је насупрот радикалима и иако се критички односио према цркви, тај однос је био знатно блажи него однос *Заставе*.[6] На страницама *Браника* чести су били извештаји о посетама патријарха Георгија и његовим сусретима и састанцима са најзначајнијим личностима Монархије. Често се дешавало да је уредништво *Заставе* стављало *Браник* и *Сион* у исти табор и огорчено их нападало у питањима очувања аутономије. Освећењу цркве у Митровици и *Браник* је посветио пажњу и пренео дужи извештај.

Треба имати у виду да су локални догађаји, као што су црквене славе и у овом случају поменута обнова и освећење цркве, били у српском народу

успостављена је поново 1920, а први патријарх је био дотадашњи митрополит Србије Димитрије Павловић.

3 Јаша Томић (1856–1922), првак пречанских радикала и један од најзначајнијих политичара код Срба у Аустро-Угарској на прелому векова.

4 Михаило Полит-Десанчић (1833–1920), један од најпознатијих Милетићевих сарадника. После расцепа странке постао је вођа либерала.

5 О сукобу радикала и нападима *Заставе* на патријарха Георгија Бранковића вид.: Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856–1922)*, Нови Сад 1986, 184–188.

6 О расправама и сукобу *Браника* и *Заставе* вид.: Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 281–288.

веома значајни за очување идентитета и народних обичаја, као и за окупљање самих мештана. Верско питање посматрано је из другачије перспективе него данас, па је црква у значајном граду као што је Сремска Митровица била на понос српском православном становништву у католичкој Аустроугарској монархији. Долазак српског патријарха, свечаности и неизбежно народно весеље у вечерњим сатима употпунили су слику догађаја српске градске средине крајем XIX века.

Цео догађај штампа је најављивала неколико дана раније уз напомену да ће обновљену цркву осветити патријарх Георгије Бранковић уз саслужење више епископа и присуство свих значајнијих политичара митровачког краја. Чин освећења био је у недељу 6/18. октобра 1891. Патријарх је стигао дан раније, у суботу, уз свечани дочек на станици. У порти цркве сачекало га је мноштво народа са свештенством. После молитве посетио је градоначелника Ћиру пл. Милекића, да би касније примао депутације и благосиљао народ. У самој цркви архимандрит манастира Гргетег, знаменити Иларион Руварац,[7] служио је вечерње. Сутрадан, у недељу, патријарх Георгије Бранковић служио је литургију и осветио (троносао) цркву у присуству мноштва верника. На самој литургији рукоположио је значајне личности за будуће догађаје у цркви – Лукијана Богдановића[8] за протођакона и Германа Опачића[9] за архиђакона патријарашког двора. Одликован је и прота Стеван Анђелић,[10] познати српски добротвор. После освећења био је организован свечани банкет, коме је присуствовао и председник хрватског Земаљског сабора. Додељена су многобројна одликовања, а увече је концерт организовало српско певачко друштво. Патријарх се вратио у Карловце у понедељак 7/19. октобра 1891.

Да би приказ целог догађаја био што аутентичнији, дајемо у целости најаву и извештај са освећења цркве које су пренели *Српски Сион*, *Застава* и *Браник*.

---

7 Иларион Руварац (1832–1901), игуман манастира Гргетег на Фрушкој гори, један од твораца критичке историографије код Срба.

8 Лукијан Богдановић, патријарх српски (1908–1913). Последњи од карловачких митрополита-патријараха, настрадао је у бањи Бад Гаштајн под неразјашњеним околностима. После његове смрти више нису бирани митрополити-патријарси, а Карловачка митрополија је ушла у састав обновљене патријаршије 1920.

9 Герман Опачић, епископ бачки (1894–1899).

10 Стеван Анђелић, прота (1825–1892). Био је рођени брат патријарха српског Германа Анђелића (1882–1888) и мецена Карловачке гимназије и богословије. Данашњу зграду гимназије у Сремским Карловцима подигли су од својих средстава браћа Анђелићи.

Обновљена црква у Митровици[11]

Да видите наше манастире
Наших славних цара задужбине
Какви ли су и колики су!
Шта је ваша црква Димитрија
(*Милош у Латинима*, Нар. Песма)

Тако је некад као што нас уче народне песме те књиге инџијеле-рекао војвода Милош, кад оде у Латине да купи хараче. Тако се могу свесни *Митровчани* похвалити својом црквом, коју Богу Свемогућем у славу подигоше њихови преци и оставише је, са православном вером својим потомцима у аманет да је чувају као очи у глави; а они, знајући да их једино света вера православна очувала ево овде, када се дигоше са свих страна непријатељи, да их с вером развере и разбраће са браћом осталом, прионуше с новим трудом и вољом да што лепше и величанственије удесе тај храм Божји, да буде што достојнији онога, чијим се домом назива!

Није се жалило труда, није ни новца – принеше земаљско благо на олтар Свевишњем, тако рећи све се надметаху ко ће више да приложи. Црквена општина начинила је прорачун на 0 хиљада фоината,[12] а дарови превазиђоше десетину хиљада, као што ћемо мало ниже навести.

Кад пођеш брате Србине, ма са које стране *бијелом граду Митровици*, видећеш скоро на читав сахат даљине торањ српске православне цркве, што ти као прст кажипут показује пут вечном животу, а са њега шаље светле зраке на све стране злаћани часни крст. Јест, крст часни, символ вере ти хришћанске, крст часни, за који ти се преци борише и крв своју леваше, али у борби тој не клонуше; па ако који и паде и Богу душу даде, остави теби у аманет: да га чуваш, љубиш и за њ живот свој залажеш.

Торањ је покривен бакром, а израдише и позлатише га вредне руке Србина занатлије Милана Јовановића из Н. Сада.

Кад уђеш у цркву не знаш чему пре да се дивиш! Да ли да се дивиш дивној оправци, вештом декорисању, столовима, кору, прозорима, полијелејима и другом чему?

На први мах задиви те све, јер све ти је ново, до сада још невиђено, јер и ако је израђено по укусу и типу православном, али је и према данашњем напретку вештине и културе.

---

11 *Српски Сион,* бр 37/1891, 604–605.

12 У тексту пише 0 хиљада форинти. Касније се види из текста да је обнова цркве, са даровима парохијана изашла тридесет две хиљаде и осам стотина форинти.

Патос је дивно изведен: по целој цркви су изражени мозаици, а од женских врата па чак кроз царске двери и око часне трпезе, пружен је мозаик по орнаменту српског ћилима.

Црква је декорисана; по зидовима нема икона, као што их беше пре, али су надомештене иконама по прозорима.

Колико је познато писцу ових редака, нема таких прозора у ни у једне цркве у овостраном Српству.

По прозорима су иконе: Св. Стеван Дечански (поклон г. Н. Ј. Поповића), св. Петка (поклон г. Ђ. Милекића), св. Цар Урош (поклон г. П. Панаотовића), св. Арханђео Михаило (поклон г. Ј. Месаревића), св. Апостоли Петар и Павао (поклон г. Ђ. Живановића), св. Симеон (Стеван Немања, поклон породице Секулића), св. Цар Лазар (поклон г. А. Драгутиновића) и св. Сава (поклон г. Г. Мијића)

То је све урађена у стаклу (гласмалерај) у разним бојама, па кад јарко сунце пропусти кроз стакло своје злаћане зраке, тек онда осетиш и души неко необично стање: видиш како те благо погледају светитељи (а изгледају као живи), па ти се глава и сама сагиба да прими светитељски благослов.

Свод је црквени премазан зелено-плавом бојом а по њему безброј сјајних звездица – баш као на небу – где станује творац Свевишњи.

У угловима је – јер је црква подељена по главним сводовима на три дела – у сваком по један херувим, а изнад еолеје по један евангелиста.

Са свода се спуштају два тешка гвоздена полијелеја, сваки са 24 свеће. Израђени су у барок стилу и позлаћени – то је поклон српске штедионице и српског есконтног деоничарског друштва.

Столови и певницесу сасвим нови, а израдио их је овдашњи Србин занатлија Никола Борота, у ренесанс-стилу, да се заиста може дичити и поносити; а уједно је доказао као и М. Јовановић, да и Србин уме нешто, само ако хоће, и да није нужде ићи у бели свет да тражимо веште људе, кад их имамо у својој средини.

Најпосле напоменути ми је, да је и г. И. Клаузен, декоратер из Загреба, показао не само стручно знање, но и велику вештину, оправивши иконостас тако, да изгледа као нов. Он је позлату и сликарски посао обави на опште задовољство.

Међу поклонима споменути ми је још и орнаментални прозор у олтару изнад горњег места. То је поклон госпођа: Магазиновићке, Милосављевићке и Грујићке из Београда. А прозор на кору, на ком је израђен грб српске патријаршије – поклон је нашег певачког друштва.

Радњу је руководио, по својим нацртима, овдашњи наш градски мерник, г. Никола Поповић, те је у том послу показао не само стручна знања и вештине, но и необична труда и воље а и стваралачког дара.

Он је тако рећи прекројио целу цркву: све што пређе беше непотребно, он је преустроио, њему треба да захвалимо на новом мраморном кору, који почива на своду, што га држе бели стубови од каларског мрамора, од кога је начињен и наслон.

Од утвари црквених приложише: бакрене и ватром позлаћене рипиде, златни крст и 4 чирака, г. Јов. Поповић; два чирака од златног бронза и два сребрна чирака на часну трпезу гђа М. Јовићка.

Трошак око оправке те дивне цркве износи детаљно:

Кров на торњу и позлата	5.010 ф.-
Зидарски посао на згради црквеној и огради	9.100 ф.-
Декорисање и позлата	6.500 ф.-
Патосање цркве	2.400 ф.-
Столови	1.400 ф.-
	24.410 ф.-

Дакле двадест и четири хиљаде и скоро 500 фор.

Поклони износе:

Рипиде	750 ф.-
Чираци (пред иконостасом)	800 ф.-
Полијелеји с позлатом	2.000 ф.-
Чираци за часну трпезу	300 ф.-
Прозори	4.620 ф.-
	Свега 8.470 ф.-

Дакле цела репаратура стоји 32 хиљаде 880 фор.

Евала свесним Митровчанима и црквеној општини, који се овом приликом показаше и доказаше, да су у стању нешто учинити, ако је ту воља на рад и пожртвовање, а могу заиста служити примером многом и многом нашем српском месту! Хиљадили се таки родољуби!

Б. П. Н

(Освећење обновљене цркве у Митровици) [13]

извршено је у недељу 6 (18) октобра о. г. по напред утврђеном програму. Чин освећења обавио је свечано св. Патријарх Георгије Бранковић који је од честитих Митровчана сјајно дочекан и угошћен. Чим добијемо опширнији извештај с те свечаности, саопштићемо га у овом листу. За сад спомињемо, да је

13 *Српски Сион,* бр 41/1891, 667.

његова Светост патријарх Георгије приликом освећења митровачке цркве на архијерејској служби произвео: протођакона, консист. бележника и професора богословије г. *Германа Опачића* за патријарашког *архиђакона*, а јерођакона и подбележника бачке консисторије г. *Лукијана Богдановића* за *протођакона*.

(**Освећење обновљене српске православне цркве у Митровици**)[14]

У 37. броју овога листа саопштили смо чланак у ком је описана обновљена црква у Митровици, која је обнова стајала преко тридесет хиљада фор. Према обећању у броју 41. доносимо овде извештај о свечаном освећењу исте цркве. Опширни допис што смо добили из *Митровице*, морали смо скратити због скученог простора нашег листа, те из тог дописа износимо о тој свечаности ово: 'На позив српске црквене општине митровачке благоволела је Његова Светост патријарх српски Георгије Бранковић доћи у суботу 5. октобра о. г. У нашу средину ради освећења наше обновљане дивне цркве. Св. патријарх стигао је овамо у пратњи архимандрита Руварца, протосинђела Герасима Петровића, игумана бешеновачког Митрофана Павловића, проте карловачког Ст. Чобанића, протођакона Германа Опачића, дворског капелана Сергија Попића и још много других свештеника. На жељезничкој станици дочекаше Његову Светост градско заступство, одбор срп. Црквене општине и разне корпорације. Пошто је градоначелник Ћира пл. Милекић поздравио Његову Светост патријарха, допраћен је исти дугом поворком каруца и коњаника уз пуцњаву прангија у варош, која је била окићена славолуком и заставама. Св. Патријарх отишао је најпре у обновљени храм, где га је дочекало свештенство и множина народа. Прота Авакум Стајић поздравио је св. Патријарха у цркви лепим говором. Помоливши се Богу и благословив народ одвезао се св. патријарх кроз редове ученика завода митровачких у стан градоначелников. Ту су га поздравиле ученица Даница Пајићева и кћерка градоначелникова Зорка. Затим је примио св. патријарх разне депутације у своме стану, а после тога је био свечани обед, који је приредио домаћин у почаст патријарху. На обеду је било око четрдесет одличних Митровчана и патријархова пратња. У вече је била варош осветљена, а кроз варош је свирала музика. У 6 сати одслужио је архимандрит Руварац, игуман кувеждински Генадије, игуман Митрофан, прота Лазар Поповић, парох иришки Васа Николајевић и т. д. Сутра дан у недељу 6. октобра одржано је свечано освећење, односно троносање обновљеног храма, које је извршио св. патријарх уз многобројну асистенцију свештенства обојега реда. Обнашење св. моштију око цркве и сам чин освећења трајао је више од два сахата. Света је било толико мноштво, да сав не могаше у цркву стати. И са стране бијаше много народа. На литургији произведени су: протођакон *Герман Опачић* у чин архиђакона и ђакон *Лукијан Богдановић* у чин протођакона; ђакон *Васа Латинкић*, катихета гимназије карловачке рукоположен је за свештеника,

14 *Српски Сион,* бр. 43/1891, 700–701.

те ће бити парох у Јаску; а монах гргетешки *Атанасије* рукоположен је за ђакона. Св. патријарх изговорио је на литургији поучну беседу, пуну лепих савета. Литургија се свршила и један сахат по подне. На служби певала је на кору срп. певачка дружина митровачка. – После службе божје био је банкет, који су Митровчани приредили за 160 особа, на ком је између осталих учествовао и Мирко *Хрват*, председник хрватског земаљског сабора. Св. патријарх наздравио је прву здравицу Његовом Величанству, па онда светлом бану и кр. Хрв. Зем. Влади, а за тим срп. црквен. Општини и председнику јој Ђ. Милекићу. Градоначелник Милекић наздравио је св. патријарху. По том је Његова Светост наздравио пароху и почасном проти *Стевану Анђелићу*, као великом српском добротвору и *подарио му златан крст* за заслуге, по закључку св. Синода, желећи му, да то одличје још дуго краси његове дарежљиве груди. (О томе доносимо засебну забелешку у овом броју. Ур.[15]) Захваљујући се на одликовању нагласио је г. Ст. *Анђелић*, да је све, што је чинио, учинио за просвету свог милог народа, и додао је, *да то неће бити последњи дар његов*. Пало је још неколико лепих и одушевљених здравица. Банкет је трајао од 2 до 6 сахата. Истога дана у вече бијаше у српској грађанској читаоници концерат са игранком, који је приредило срп. певачко друштво. На концерту је присуствовао и св. патријарх, кога је при улазу поздравио Никола *Поповић*, председник пев. друштва. При повратку у Карловце 7. октобра испраћена је Његова Светост опет свечаним начином.

Освећење парох. цркве у Митровици.[16] За ову свечаност издан је следећи програм: сутра у суботу у 12 ½ сахата у подне на жел. Станици, дочек патријарха који ће одмах да се упути у новообновљену цркву да се тамо помоли Богу. Доцније примаће власти и корпорације. У 6 сахата у вече биће у новообновљеној цркви бденије. После тога осветљење вароши и глазба ће да обигра кроз сокаке. У недељу звони у 8 ½ сахата у јутру на литурђију, и Његова Светост патријарх освећује и троноше обновљену цркву. За тим архијерејска служба. У 2 сахата после подне свечани ручак у гостиони Ковача'. У 8 ½ сахата у вече вечерња забава са игранком у српској грађанској читаоници. У понедељак враћа се патријарх кући.

Освећење срп. прав. парох. цркве у Митровици.[17] обављено је у недељу на најсвечанији начин. Овдашња срп. прав. црквен. општина и наше уредништво пошто нису могли на ту свечаност послати своје изасланике, честитали су брзојавно.

15 *Српски Сион,* бр. 43/1891, 699–700.

16 *Застава*, бр. 150/1891.

17 *Застава*, бр. 152/1891.

Унапређење међу дворским калуђерима.[18] Његова Светост патријарх *Георгије* рукопроизвео је на архијерејској служби у Митровици, када се тамошња црква у прошлу недељу осветила и троносала, за патријаршеског архиђакона досадашњег протођакона г. *Германа Опачића*, а за протођакона досадашњег јеромонаха г. *Лукијана Богдановића*, који и на даље остаје као придворни калуђер при епископском двору у Н. Саду.

Митровица,[19] 11. октобра (*освећење обновљене цркве у нашем месту*.) Свако се нашем месту радовао што ће наша велелепна црква бити освећена. Наша општина позвала је св. патријарха, да својим присуством увелича ову светковину и он се овој молби одазвао. Патријарх је стигао у нашу средину 5. октобра после подне с жељезничким влаком. Дошао је у пратњи г. протосинђела Герасима Петровића, проте С. Чобанића, протођакона Опачића, дворског капелана Сергија Попића, и ђакона Богдановића и Латинкића.

Патријарх је у Бешки дочекан; ту га је поздравио тамошњи администратор парохије г. Светозар Дујановић. На станици Инђија такође је свечано дочекан; ту га је поздравио парох г. Радослав Марковић. Тако исто био је у Путинци и Руми свечано дочекиван.

Кад је Његова Светост приспела у наше место, – поздравио га је градоначелник наш г. Ћира Милекић, а говор му беше пропраћен пуцњавом прангија, и усклицима: Живио! До 50 каруца се нанизало пратећи патријарха у варош, а дугачак низ коњаника пр. стао је уз пратњу. Целом улицом вили су се барјаци, код зграде ‘имовне опћине’ беше подигнут искићен славолук са натписом: ‘Добро нам дошао!’.

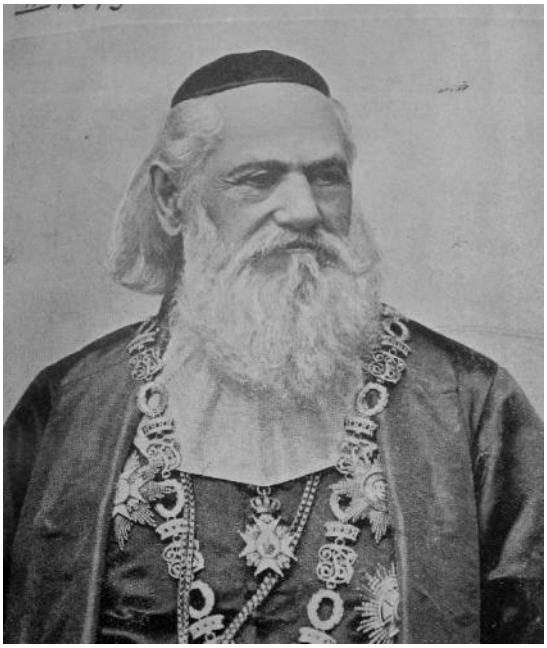
Патријарх је сишао код цркве и ступивши у новообновљени Храм, где га је сачекало обучено силно свештенство и манастирски настојатељи, поздрављен је од госп. проте Стајића лепим говором. По свршеном црквеном обреду, патријарх се кратко захвалио г. проти на поздраву, и благословивши народ одвезао се у стан г. Ћире пл. Милекића, где га је при улазу поздравила мала ученица, Данка Пајићева. – Изговоривши поздрав предала је патријарху мала Данка свежак од цвећа. Затим је патријарх више од једног сахата примао разне депутације у свом стану. У 2 ½ сахата био је обед код госп. Ћире пл. Милекића на ком је било до 40 одличних Митровчана и пратња патријархова. У 6 сахата звонило је на бдение које је одслужио госп. Архимандрит Руварац, прота Л. Поповић, игуман кувеждински Генадије, игуман Бешеновачки Митрофан, парох Васа Николајевић, парох Марко Шаула, о. Сергије дворски економ, и ђакони Богдановић и Латинкић, и уз учешће многобројног народа.

18 *Браник*, бр. 119/1891.

19 *Браник,* бр. 121/1891.

Сутра дан 6-ог октобра звонило је на св. Литургију у 8 сахати на коју се силни народ слегао да види ретку свечаност. Освећење односно троносање, по прописаном правилу отпочео је св. патријарх са многим служашчим свештенством обојега реда. Обнашање св. моштију око цркве и сам чин освећења трајао је више од 2. сахата.

За време литургије патријарх је произвео госп. Германа Опачића у чин архиђакона, младог Лукијана Богдановића у чин протођакона, Латинкића ђакона за свештеника, а Гргетешког монаха Атанасија за ђакона. Служба је трајала до једног сахата по подне. Његова Светост патријарх говорио је са амвона слово благосиљајући народ и утврђујући га у вери својој православној, препоручујући свима да посећују св. цркву и буду јој верни и одани синови. За време литургије на кору отпевали су 'блажени' чувени појац Јанковић учитељ Ст. Паланачки и богослов Миливој Борић, а на 'јектенија' одговарала је митровачка певачка дружина под управом самога хоровође госп. Ивана Волфа. После литургије приредили су Митровчани банкет у почаст патријарху у гостиони 'Ковач' на ком је било до 200 особа. С десне стране патријарха, седео је архимандрит Руварац и с леве Госп. Мирко Хрват предс. хрв. слав. далм. Сабора. Прву чашу подигао је св. патријарх у здравље Његовог Величанства, потом Бану и кр. зем. влади, па црквеној општини и њеном председнику. После здрави св. патријарх г. Стеви Анђелићу проти као меценату карловачке гимназије у којој ће бити смештена и богословија, а за заслуге г. Стеве Анђелића, на предлог св. патријарха решио је св. архијерејски Синод да се г. Стева Анђелић одликује крстом ког архијереји на прсима носе, што је патријарх овом приликом извршио украсивши г. Стеву крстом. После тога ређале су се здравице.

Патријарх Георгије Бранковић

Сутра дан 7-ог октобра Његова Светост посетила је народне школе, и неке грађане у пратњи г. Милекића, а у 12 ½ сахата приредио је домаћин обед, на ком је учествовало до 30. особа. После подне се вратио патријар са својом пратњом.

Goran Vasin
Faculty of Philosophy – Novi Sad

CONSECRATION OF THE RESTORED SERBIAN CHURCH IN SREMSKA MITROVICA IN 1891

SUMMARY

In 1891, Patriarch Georgije Branković (1890–1907) consecrated the restored Serbian church of Saint Archdeacon and Martyr Stefan in Sremska Mitrovica. Three journals from the territory of Karlovci Metropolis: Srpski Sion (Serbian Zion), Zastava (The Flag), and Branik (Sentinel) wrote about the important event. Each of the mentioned journals reported on the consecration in sequels. In order to give the best possible account of the very atmosphere, appearance of the restored church, and events which marked the act of consecration, we included the complete reports published in the mentioned journals. The Patriarch arrived in Sremska Mitrovica one day before the consecration. The welcome was impressive; a multitude of people led by the mayor Ćira Milekić paid their respect to the Patriarch. In the church itself, the evening mass was served by the illustrious Ilarion Ruvarac. After a meeting with the mayor, the Patriarch received delegations and blessed the people. On Sunday 6/18 October 1891, the ceremonial act of consecration of the restored church took place. Two people significant for the history of Karlovci Metropolis were ordained at the liturgy, the future Bishop of Vienna German Opačić (1894–1899) and the former Karlovci Metropolitan/Patriarch Lukijan Bogdanović (1908–1913). After the consecration, mayor Ćira Milekić organized a banquet, which was attended by all prominent citizens of Sremska Mitrovica and the president of Croatian Assembly in person. A well known Serbian benefactor and the patron of Karlovci grammar school, Vicar Bishop Stevan Anđelić was decorated for his services with a Cross Medal by the Patriarch Georgije Branković. A concert of the Serbian Singer's Society was held in the evening hours. The Patriarch returned to his Sremski Karlovci residence the next day.

УДК 355.291.3:343.293(=163.4)(436)"1792/1815"(093.2)
94(=163.41)(436)"1792/1815"(093.2)

Ненад Нинковић
Лаћарак

ЧЕТИРИ ПОЗИВА ЗА АМНЕСТИЈУ ГРАНИЧАРСКИХ ДЕЗЕРТЕРА ИЗМЕЂУ 1805. И 1814. ГОДИНЕ

Сажетак: Период између 1792. и 1815. године за Европу је био период ратова. Хабзбуршка монархија у савезу са другим европским државама у ово време води низ ратова са Француском. Током њих користила је све своје војне потенцијале, ипак, све до 1813. губила је већину битака. На аустријској страни у овим ратовима борили су се и Срби, најчешће у првим борбеним редовима. Због тешког положаја и на фронту и у Војној граници, међу њима је долазило до дезертерства. Како би поново укључио ове дезертере у своје војне редове, Дворски ратни савет је објављивао позиве на амнестију. Тема овог рада су управо ти позиви. Четири оваква позива налазе се у Циркуларном протоколу цркве светих арханђела Гаврила и Михајла у Лаћарку. Пре самог текста позива на амнестију даје се кратак увод о везама Срба и Француза током XVIII века, учешћу Срба у ратовима које је Хабзбуршка монархија водила са Француском, њиховим последицама.

Кључне речи: позив за амнестију, дезертери, Срби, Војна граница, Наполеон, Француска револуција, митрополит Стефан Стратимировић, Лаћарак.

Митрополит Стратимировић

Ретки су били Срби који су током XVIII века долазили у додир с Француском, њеним народом, културом и научним достигнућима. Међу онима који су ипак успели у томе свакако је најпознатији Доситеј Обрадовић.[1] Он је у Паризу боравио три недеље у јесен 1784. год. Поред њега у Француској су још били: Павле

[1] Никола Гавриловић, *Срби и Французи. Француски утицај на Србе и српску књижевност крајем XVIII и почетком XIX века*, Елит, Београд 1997, 57.

Кенгелац,[2] Емануил Јанковић,[3] Јеврем Георгијевић[4]… Француске утицаје ширили су и колонисти из Лорене насељени у три села у Бачкој и Банату.[5] Током времена они су се услед удаљености од матице однародили. Француза је било у служби Српске православне цркве,[6] а бројни српски

2 Павле Кенгелац је рођен у Кикинди око 1770. године. Ту је завршио основну школу, а гимназију похађао у Кежмарку, Пожуну и Шопрању, богословију у Петровграду. Био је васпитач деце Теодора Јанковића и у том својству био уз њих у Халеу (где је слушао природне науке), Паризу и Лондону. У Кикинду се вратио 1797. године. Потом се закалуђерио и постао архимандрит манастира Сен Ђурађ у близини Темишвара. Објавио је два дела: *Јестествословије* (Будим 1811) и *Всемирнаго сбитијасловија част перваја* (Будим 1821). У рукопису је делимично сачувана његова обимна историја цркве, а рукопис његове аутобиографије је изгубљен. При писању је доста пажње поклањао јасноћи и прецизности израза, а писао је црквенословенским језиком. Умро је у Сен Ђурђу, 19. марта 1834.

3 Емануило Јанковић је рођен 1758. године у Новом Саду, где је завршио основну школу и гимназију. У Халеу је студирао медицину, а време распуста је проводио путујући по Италији и Француској. Не довршивши студије одлази у Праг где се бавио штампарским и књижарским послом. Боравио је и у Лајпцигу, одакле се вратио са штампаријом у Нови Сад у намери да штампа књиге на српском, али је добио дозволу да штампа само на страним језицима. Имао је добро уређену књижару са немачким и француским књигама. Одбио је да пређе у руску службу и предаје на Војној академији, што му је нудио генерал Симеон Зорић. Најважније дело му је *Физическое сочиненије* (Лајпциг 1787), због кога је примљен за редовног члана Природњачког друштва у Халеу. У рукопису је оставио дело *Морална философија* и *Начало мудрости*, али рукописи нису сачувани. Био је један од првих преводилаца и приређивача страних позоришних комада. Још 1787. године прерадио је Голдонијев шаљиви комад *Трговци*, а 1789. год. два немачка дела *Зао отац и неваљао син* и *Благородни син*. Није успео да одштампа већ припремљено дело *Општа популарна физика и физика човечијег тела*, а рукопис овог дела је после његове смрти изгубљен. У Бечу је 1788. одштампао биографију фелдмаршала Лаудона, али до данас није познато да је сачуван неки њен примерак. Умро је у Суботици 23. септембра 1791.

4 Јеврем (у световном животу Андреј) Георгијевић је рођен око 1721. године у Драгалићу код Нове Градишке, у граничарској породици. Око 1735. године је у Градишки учио словенску писменост. После тога постао је монах у манастиру Ораховица. Као војни свештеник студирао је теологију, филозофију и математику на Универзитету у Халеу (1745), где је уз јеромонаха Арсенија Теофановића, будућег епископа костајничког, био први Србин који је студирао на овом универзитету. По завршетку студија путовао је по Пруској, Италији и Француској, боравио у Паризу, а 1751. године је стигао у Москву. Постао је егзаминатор у Нижегородској губернији, а око 1754. професор теологије и канонског права на новооснованом Московском универзитету. Ставио се на располагање митрополиту Павлу Ненадовићу у случају да Срби добију високу школу или универзитет. Умро је после 1757. године у Москви.

5 Н. Гавриловић, *Н. д.*, 59.

6 Исто, 58.

трговци су у Бечу често долазили у додир са француским трговцима.[7] Овај контакт је можда био и најчешћи.

Контакт који су Срби са Французима остваривали за време француских револуционарних и Наполеонових ратова је у српској историји оставио највише трага нарочито на Србе у Хабзбуршкој монархији. Мада је почетком 1789. године Париз са својим немирима за већину Срба био веома далек, јер су они тада ратовали са Турцима у последњем рату који је Аустрија водила са Отоманском империјом, овај рат, који је у великој мери укључио Србе јужно од Саве и Дунава[8] и који је у српској историографији познат као Кочина крајина, бар у војном погледу је формирао будуће Карађорђеве устанике.[9]

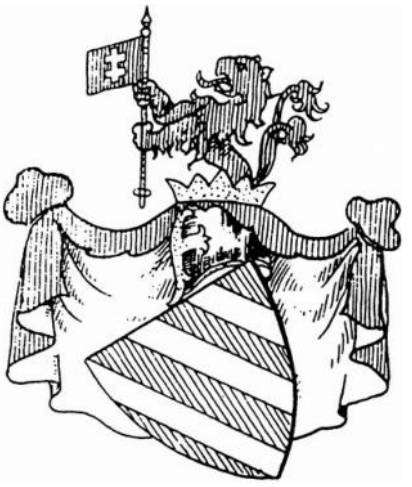

Црква у Лаћарку (садашњи изглед)

7 Исто, 51–52.

8 У њему су се на аустријској страни борили Карађорђе и Алекса Ненадовић.

9 Група аутора, *Историја српског народа*, књига IV-1, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 401; Радош Љушић, *Историја српске државности*, књига II, САНУ огранак у Новом Саду, „Беседа“ издавачка установа православне епархије Бачке, Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, Нови Сад 2001, 56.

Грб породице Стратимировић

Док је Аустрија ратовала са Турском, Француску је захватала револуција. Трећи сталеж – који је, баш како је предвидео опат Сиејес,[10] постао све – сламао је феудални поредак који у Француској није био тако чврст као, рецимо, у Аустрији или Русији. Укинута је монархија, а краљ и краљица нашли су се међу многобројним који су завршили на гиљотини. И док су падале главе, настајала су документа којима је утемељена прва република, укинут феудализам. Нека су доношена брзо, онако како је револуција пламтела, а Француска више није била монархија издељена на средњовековне области са различитим управним и судским властима. Она је тада била република француског народа где су просјак и банкар, земљорадник и трговац исти и једнаки пред законом. Крунисане главе Европе зазиру од таквог уређења, јер оваква држава је све оно што њихове нису, она почива на начелима једнакости, слободе и братства за које они никако не смеју дозволити да се шире по њиховим државама. Али дух револуције не познаје границе, па се они у страху од његовог ширења окупљају у прву коалицију,[11] почињу да звецкају оружјем, да прете, и 1792. године крећу да остваре те претње. Тада долази до прве битке са Французима, битке код Валмија. Можда помало апсурдно, али ови ратови су између осталог утицали и на формирање француске нације и буђење националне свести код већине европских народа.

Државе које су прве заратиле са Француском биле су Пруска и Аустрија. Аустрија је сукобе почела 1792, а завршила их 1815. године. Од почетка тих сукоба у њима учествују Срби, махом на аустријској страни.

---

10 Сиејес Емануел-Жозеф је рођен 1748. године. Био је свештеник и један од оснивача Јакобинског клуба, са којим се касније разишао и пришао клубу Фејанаца који се залагао за уставну монархију. Као посланички кандидат трећег сталежа написао је брошуру *Шта је трећи сталеж?* у којој је изнео политичке захтеве буржоазије. Заузимао је истакнуте положаје у свим фазама револуције, осим у периоду јакобинске диктатуре. Био је председник Уставотворне скупштине, Конвента, један од петорице директора и уз Наполеона један од тројице конзула. Назван је патријархом револуције. Умро је 1836. године.

11 Френклин Л. Форд, *Европа у доба револуција 1780–1830*, Clio, Београд 2005, 171.

За време ратова српске новине су писале против револуције,[12] у корист Монархије, а овакав њихов став је био последица строге цензуре. Аустријска војска је у великој мери била састављена од Срба. Преко 100.000 Срба[13] учествовало је у овим ратовима и то је оставило тешке последице и по Границу, и по Провинцијал.

Из писама која су владикама и митрополиту слали граничари-официри сазнаје се за тежак положај граничара и за њихову активност на бојишту. Тако сазнајемо да се граничари налазе „всегда на форпостах[14] пред непријатељем" да, како каже фелдкапетан славонске регименте Крста Поповић: „времена не могасмо имати, тјело наше за укрјепити" и како „у праху, блату, лежати морамо".[15] Граничари су у великом броју упућивани у прве борбене редове, па је чак и митрополит морао да реагује говорећи капетану Јакову Јовичићу у једном писму: „овамо испразнило се све от људи у табор шиљајући".[16]

Али нису само страдали Срби у првим борбеним линијама већ и они који су остали у Граници или Провинцијалу. Многе куће су остале пусте, а у многима су остале само жене, деца и стари, што је довело до економског пропадања Срба, а управо је економска моћ границе била за Монархију врло важна и томе су државне власти поклањале доста пажње.

У време када није било ратних операција, долазило је и до зближавања Француза и Срба. У таквим временима они су прелазили једни код других и слободно разговарали. О овоме најречитије говори фелдкапетан Крста Поповић у писму упућеном митрополиту Стефану Стратимировићу[17] из 1794. године, у коме му каже „Ми стојасмо целе зиме на форопостах у

12 Прве српске новине штампала су браћа Публије и Георгије Маркидес Пуљо, Грци. Излазиле су 1791. и 1792. године и звале су се *Сербскија новини.* Они су пишући о Француској револуцији водили рачуна о интересима Двора. Већ у првом броју браћа Маркидес су се изјаснила против револуције и републиканског начина уређења државе. Током 1793. и 1794. године излазиле су *Славено-сербскија вједомости* Стефана Новаковића у којима се такође писало против Револуције. Новаковић је доста пажње посвећивао Шпанији, Енглеској и Француској, што су му мање образовани читаоци замерали. О овоме више погледати: Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Матица српска, Нови Сад 1980.

13 Јован П. Јовановић, *Наполеон и Југословени*, б.м б.г., 46

14 На предстражама, у првим борбеним редовима.

15 Н. Гавриловић, *Н. д.*, 65.

16 Исто, 64

17 Митрополит Стефан Стратимировић је рођен у Кулпину, у племићкој породици, 27. децембра 1757. године. Основну школу је завршио у Кулпину и Бегечу, а гимназију у Новом Саду, Сегедину и Вацу. Филозофију и право је студирао у Бечу и Будиму. У Сремским

Gegend bei zwei Brücken,[18] верло мирни, јербо Waffenstillstand[19] имали јесмо. Французи к нама долазили, частили се, а от нас, опет, к њима, отлазили и частили се, и у свему пријатељски живило се“.[20]

Иако су власти настојале да међу Србима шире само негативне оцене о револуцији, до њих су ипак стизале друкчије информације и то првенствено преко војника, оних који су таквих вести требали највише да се чувају. Ове опречне вести о револуцији доносили су и војници-повратници, који су одређено време провели у француском заробљеништву. Они су вероватно најватренији поборници идеја Француске револуције код Срба.[21] Наравно, све ове вести су дале неког одјека међу Србима. Није случајно баш 1790. године на Темишварском сабору изнет захтев да Срби за себе добију посебну територију и да се оснује Илирска дворска канцеларија за решавање питања која се тичу Срба.[22] Још речитији пример утицаја Револуције на Србе јесу две буне, прва из 1807. године која је избила у Срему и позната је под називом Тицанова буна, и друга која је избила у Банату у селу Крушчици 1808. године. Један од вођа буне из 1807, Теодор Аврамовић Тицан,[23] био је

Карловцима под руководством архимандрита Јована Рајића је стекао богословско знање. Замонашио се 1784. године, а 1788. постао епископ будимски. На Темишварском сабору, 1790. изабран је за митрополита карловачког. Његовим залагањем у Сремским Карловцима је отворена гимназија (1791) и богословија (1794), а 1797. године благодејање и конвикт. Прилозима митрополита Стефана је основан фонд новог митрополијског двора. Помагао је Србе у борби против Турака и избеглице после пропасти Првог српског устанка. Измолио је амнестију за Тицанове устанике и помогао оснивање новосадске гимназије (1811). Био је противник Вукове језичке и правописне реформе. Иза себе је оставио више научних и књижевних дела. Умро је у Сремским Карловцима 23. септембра 1836. године.

18 На стражи између два моста.

19 Примирје.

20 Н. Гавриловић, *Н. g.*,71.

21 Исто.

22 Илирска дворска канцеларија је успостављена 22. фебруара 1791, када је на њено чело дошао дотадашњи хрватски бан Фрања Балаш. Радила је до 22. јуна 1792, када је X законским чланком Угарског сабора укинута.

23 Теодор Аврамовић Тицан рођен је око 1767. године у Јаску, у Срему. Отац му Аврам Михајловић из Јаска радио је као слуга код богатог трговца, Грка Теодора Зицаса, кога су у Јаску прозвали Живановић. Мајка Јелисавета Сретић радила је такође код овога Грка, као домаћица. Пошто је богати Грк био Тицанов заштитник, у Јаску се сматрало да је он прави Тицанов отац, али то за сада није могуће доказати јер више веродостојних података говори да му је отац био Аврам. Уз помоћ свог стараоца школовао се у Земуну и Петроварадину, где је могао научити немачки. Због сумњи јазачких сељака да је ванбрачни Грков син и злих језика који су ту сумњу пратили, напушта кућу и одлази у војску. Пошто је био из провинцијала, могао је једино да оде у неки добровољачки корпус. Тако се борио у Михаљевићевом фрајкору за време последњег рата између Аустрије и Турске

аустријски војник, граничар који је у бици код Лодија пао у француско заробљеништво, касније био ослобођен и задојен идејама Француске револуције вратио се у Војну границу.[24] Обе буне су биле националног и антифеудалног карактера и, наравно, обе су угушене на самом почетку.

Када је 1809. године део Војне границе пао под Наполеонову власт, узели су Срби учешће и у његовим ратним походима, нпр. у походу на Русију 1812. Тиме је дошло до још тешњег додира Срба и Француза.

Ратови против Наполеона су вођени до 1815. године и завршавају се битком код Ватерлоа. За читав овај период ратова положај Срба у Монархији није се побољшао. А ако се узме у обзир тежак положај Срба у првим борбеним редовима, не чуди што је долазило до дезертерства. Опште узевши међу Србима у Монархији је ослабила оданост хабзбуршкој кући.[25] Ово је сметало државним властима, па је зато државни канцелар барон Тугут упутио писмо митрополиту Стефану Стратимировићу у коме од њега тражи да хитно нешто учини како би „по Границах живјушћи народ во ревности, вјерности и должности к својему всјемилостивјешему Монарху остао".[26] Митрополит је доиста и тада, као што је то радио и касније, упутио проглас којим је позвао народ на верност православној цркви и монарху. Али овакво лоше стање није престајало. Напротив, све је више долазило до проблема у Војној граници, па тако из једног писма из 1806. године сазнајемо да

(1788–1791), затим у Вурмзеровом фрајкору, који је организован 1793. године. Као добровољац у овом фрајкору боравио је у Италији и Француској, а 1796. пао је у француско заробљеништво у бици код Лодија. Ослободио га је или генерал Лан или маршал Мармон, али је време које је провео у заробљеништву било довољно да прихвати револуционарне идеје. Задњих година војне службе био је у Јелачићевој регименти, одакле је крајем 1805. или почетком 1806. године отпуштен и враћен у Јазак. Ту је једно време био спахијски настојник, када се могао упознати са тешким положајем сељака. Када је избила сељачка буна у селу Вогањ, придружио јој се са Јашчанима и убрзо постао њен вођа. Отпор је пружао чак и после устаничког пораза код Бингуле. Пошто је заробљен (12. априла 1807), више пута је неуспешно покушавао да побегне и на крају је затворен у Вуковару. Тек 21. јануара 1809. потврђена је пресуда да се мучи на точку пре погубљења. Када је ово извршено, није познато. Успомена на Тицана још дуго је била жива у Срему, о њему су већ 1812. године записане неке песме, а 1857. књижевник Емил Чакра је у фрушкогорским селима од сељана слушао још живе приче о Тицановој буни. О овоме више погледати: Славко Гавриловић, *Теодор Аврамовић-Тицан: Историјски портрет*, Рад војвођанских музеја, 3, Нови Сад 1952, 107–119, Исти, *Нови подаци о Тицану – Документа Карловачког архива о Крушичкој буни 1808. год.*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 12, Нови Сад 1956.

24 Н. Гавриловић, *Н. д.*, 80.

25 Исто, 76.

26 Исто, 77.

„Војна крајина у свом старом расположењу и верности Аустрији већ у великој мери ослабила“.[27]

Можда најречитије о опадању морала код војника говоре позиви на амнестију дезертера који се срећу код Срба под називом Генералъ Пардѡнъ. Управо на основу њих може се видети да је до дезертерства долазило често и да се дезертери налазе по најудаљенијим крајевима Европе. Ова документа су упућивана у име Дворског ратног савета митрополиту у Карловце, а митрополит их је у виду циркуларних писама слао протопрезвитерима који су их даље слали подручном свештенству. Сваки циркулар је пратило и писмо протопрезвитера у коме је стајало да се текст позива на амнестију препише у протокол циркуларних писама који је свака црква била дужна да има, и да се чита верницима после богослужења у време великих празника и недељом.[28] Обично је уз то било и назначено за који временски период то треба урадити.

Четири оваква Генерал Пардона налазе се у Циркуларном протоколу цркве светих арханђела Гаврила и Михајла у Лаћарку[29] за период 1805–1816. година. Овај циркуларни протокол је књига димензија 37,5 x 23,5 cm и има 185 страна. Иако књига нема корице (још увек има кожне делове које су држале највероватније картонске корице) па се не може прецизно утврдити да ли је целовита. Намеће се мишљење да не недостаје ниједна

27 Исто.

28 На овај начин вероватно се настојало да се спречи дезертирање граничара у будућности.

29 Црква светих арханђела Гаврила и Михајла у Лаћарку сграђена је 1766. године када је, како је забележено, село имало 285 кућа. Грађена је у барокном стилу. Иконостас је осликао Григорије Давидовић Опшић рођен у Чалми, селу близу Лаћарка, иако је првобитно то требало да уради Теодор Крачун. Он је осликао и део наоса, који је сликан дужи низ година, по ктиторском натпису у женској цркви још 1823. Црквена општина поседује прилично богату архиву. Поред старих богослужбених књига, овде се налазе књиге крштених, венчаних и умрлих од којих најстарије потичу из 1762. године (са малим прекидима око 1776/77. године, за који период нису сачуване) и пружају податке о крштеним, венчаним и умрлим кроз другу половину XVIII века, читав XIX и XX век. Поред ових књига сачуване су и књиге прихода и расхода цркве и пописи црквеног инвентара (за четврту четвртину XVIII и XIX века), као и протоколи циркуларних писама. Ове књиге су уједно и најстарије рукописне књиге у архиви лаћарачке цркве, јер најстарији протокол датира из 1758. године и у њему се налазе писма митрополита и митровачких протопрезвитера. За проучавање историје села могу бити значајни пописи становништва по парохијама, где су пописани чланови породичних задруга и њихови родбински односи, а поред тога и занимање. Најстарији овакав попис потиче из 1858. године и за наредних 20 година постоји више оваквих књига.

страна.[30] Најстарији документ који се овде налази јесте писмо митрополита Стефана Стратимировића од 20. децембра 1804. године, али изгледа да је оно случајно преписано у овај протокол јер је одвојено од осталих писама. После њега најстарији документ датира од 24. септембра 1805. године, а најмлађи је датован од 21. децембра 1816. Последњи документ је митрополитова божићна посланица, али како није сачуван њен сам крај (вероватно последња страна протокола), не може се прецизно датовати.[31] У књизи се налази низ веома занимљивих докумената,[32] а међу њима су и позиви на амнестију који потичу из 1805, 1809, 1813. и 1814. године. У наставку изложен је текст ових позива. Оригинал текста садржи више скраћеница које су овде разрешене, тако да је текст донесен без њих, а при томе се пазило да буде што вернији оригиналу.

Позив на амнестију из 1805. год.

Од 1804. до 1807. године Наполеон је водио борбу са Трећом и Четвртом коалицијом. У току ових борби поразио је код Аустерлица (2. децембра 1805) удружену војску Руса и Аустријанаца. Аустрија после овог пораза више није могла да му пружи отпор те је потписала мир.[33]

Док су сукоби још трајали, објављен је позив на амнестију дезертера, можда баш у намери да се њима ојачају аустријске снаге за предстојећу борбу. Текст овог позива на амнестију нешто је дужи него наредни, написан је на три стране и прати га писмо митровачког протопрезвитера. Текст изгледа овако:

30 Књига у коју су такође преписивана циркуларна писма, а хронолошки најближа овој је оштећена и сасвим сигурно јој недостају прве стране тако да период 1817–1819. година није сачуван. Књига из које су преузети подаци овде изложени има почетну страну са насловом (Протокѡль Цыркуларнїй Церкве Латварачке!), тако да јој сигурно не недостају прве стране, можда само неколико последњих.

31 Ипак у Лаћарак је морала стићи пре 25. децембра 1816.

32 Ту су митрополитове окружнице поводом Божића и Ускрса, затим његова писма о томе да се попишу свештеници који су после пропасти Првог српског устанка прешли у Срем, савети свештеницима како да са својим парохијанима помажу избеглице из Србије, позиви свештенству да се моли за победу хабзбуршког дома у рату против Наполеона, забране преласка из Србије услед појаве куге, одлуке Синода, пропис о облачењу и наоружању добровољаца и организовању фрајкора 1813. године итд. Поједина документа су писана на немачком. После сваког митрополитовог писма следи и писмо митровачког протопрезвитера у коме се обично понавља текст митрополитовог писма у кратким цртама и наредба да се писмо препише и проследи даље.

33 Френклин Л. Форд, *Н. д.*, 233.

Генералъ Пардьѡнъ…

Ѡт Страны Егѡ Римѡ=Аустрїискагѡ Императорскагѡ во венгрїи же ческой Кралевскагѡ Апостолическагѡ величества,[34] посредствїемъ сегѡвсемъ и всякому ведомо творите.

Егѡ Императорское, и Императорско=Кралевское величество всемилостивейше разсуждая, что многи во время последнїя Рати,[35] и во следующая поней времена ѡт Императорско=Кралевскїя Армїи, ѡтбегши воины, в(ъ) далеке ѡтстоящихъ Еуропейскихъ областехъ, да Еще и некїй и в(ъ) самихъ другихъ света Частехъ находатся,[36] где оны ѡт Последнемъ в Лето 1803-е изданномъ Генерал=Пардоне[37] никаковагѡ немогли получити Известїя,[38] или в(ъ) томъ небыли состоянїй, Еже имъ познаватися: а напротивъ тогѡ Что немалое Число, таковых(ъ) людей ѡт онагѡ времене, из(ъ) далнеишихь пределовь земли вспятъ возвратившися ово в(ъ) соседных(ъ) Чужих(ъ) Державах(ъ): овоже и в самыхь Императорскихъ, и Императоро=Кралевскихъ областехъ заблуждаютъ, и во Отечество свое, или ко ихъ оставленнимъ Хоругвамъ возвратитися темъ усердне желаютъ, потому Что имъ изъ общихъ писанїахъ Новинахъ и другихъ Известїях(ъ), сведомо Ест(ь) јако при Императорскихъ, и Импраторско=Кралевскихъ четахъ вечнѡ пребывающыя военыя Службы Долженостъ на будущее время совсемъ уничтожена Условїеже, Капитулацїа зовомое для военныя Службы наурећеннїя годи уведенѡ и установленнѡ Есть.[39]

---

34 Владар о коме је овде реч јесте Франц II (1792–1835), тада још увек цар Светог римског царства немачке народности које је укинуто одредбама мира у Пожуну (Братислава) 27. децембра 1805. године. Од тада он је био цар Аустрије, али као Франц I. О овоме више види: Ален Џон Персивал Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Clio, Београд 2001, 10, 23.

35 То је рат који је са Француском окончан 9. фебруара 1801. године миром у Линевилу.

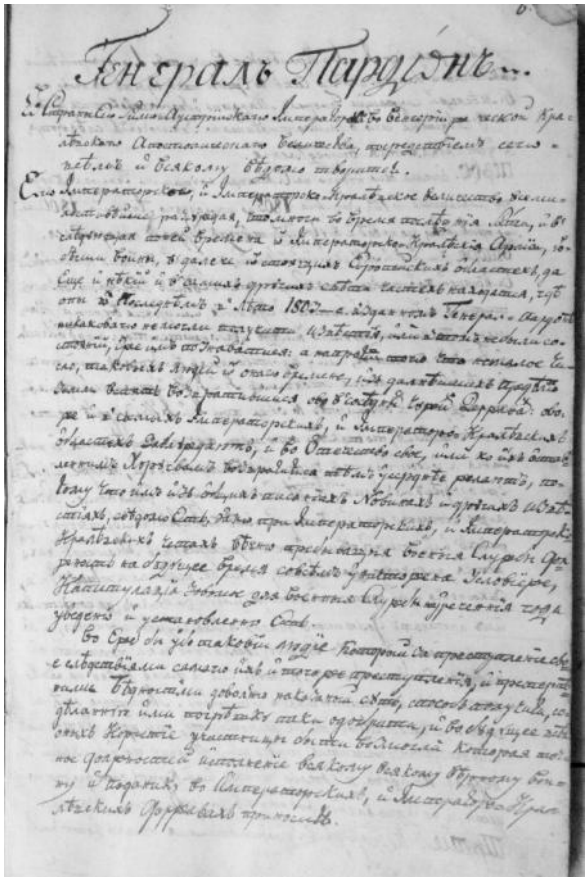
36 За време овог рата и у периоду до 1805. године када је овај позив за амнестију објављен, како се из самог текста види, многи војници су дезертирали из аустријске војске и сада (1805) се налазе по најудаљенијим крајевима Европе.

37 Из текста се види да је један овакав позив за амнестију објављен 1803. године, али се до њега у архиву лаћарачке цркве није могло доћи. Вероватно је објављен због жеље цара Франца да поново зарати са Француском (О овој царевој одлуци види: Чедомир Попов, *Грађанска Европа*, прва књига, Матица српска, Нови Сад 1989, 239).

38 О позиву за амнестију ови дезертери који су се налазили расељени по целој Европи нису били обавештени.

39 Из текста би се могло закључити да је дезертирање довело до капитулације војске, али то није могао бити нити једини нити пресудни разлог.

Во Еже бы убо таковїи людїе Который за преступленїе свое следствїями самагѡ ихъ и того же преступленїя, и претерпеними Бедностми доволнѡ наказаный суть, способъ получити, соделанную ими погрешку паки одобрити, и во будущее всех(ъ) оныхъ Користїе учистницы быти возмогли Которая точное должностей исполненїе всякому верному воину и поданику во Императорскихь, и Імператоро =Кралевских(ъ) Державах(ъ) приносит(ъ).[40]

Амнестија 1805.

Сегѡ ради Егѡ І: и Ім: Кралевское величество благоутробнейше заключити благоизволелѡ Есть во Ежебы паки Едынъ нанѡво на 6: месяцей служащїи Генералъ=Пардѡнъ обнародствоватися имелъ.

В(ъ) следствїе сегѡ всемилостивеишагѡ заключенїи следующая установляются опросделенїя.[41]

ПЕРВѠ. время сегѡ новагѡ на 6. Месяцей служащагѡ Генералъ Пардѡна Числятися ѡт 1=гѡ Ноемврїа 1805 до последнягѡ Априлїа 1806-гѡ года простирается же навне и внутръ наследственыхъ Державъ находящїяся.[42]

ВТОРО. вси ѡт І: и І: К: Армїй ѡтбегшїй, который во время пресловугих(ъ) 6. Месяцей ко оставленнимъ Должностемъ Своимъ своеволнѡ

40 Амнестирају се дезертери, што се види у овом делу текста, а даље ће бити прецизирано који имају, а који немају право на амнестију.

41 Услови су готово исти и у наредним позивима на амнестију.

42 У ово време још увек је вођен рат између Наполеона и Треће и Четврте коалиције, али је у време када је важила амнестија, потписан мир у Пожуну. О овоме више вид.: Вил Дјурант – Аријел Дјурант, *Наполеоново доба*, Војна књижара, Београд 2005.

возвратитися и внутръ области у Едыннїя или другїя военныя Команди и Полка или другагѡ нибудь Надлежателства: авне областы у І: и І: К: посолствъ, или у царственныхъ венбургахъ, или паче у вне области негли стоящихъ І: и І: К: Четахъ себе приявити будутъ, а обещаютъ во обще при І: и І: К: Службе постоянѡ остатися, то таковїй опрощени всякагѡ прекеканїя и наказанїя а ѡт совершенномъ чести ихъ возстановленїй, јакоже и общем(ъ) Еже одобремъ ихъ имени, мненїи се зде јавнѡ и твердѡ уверяются. Разнестїя=же помежду онимй, Который ныне во І: и І: К: наследственныхъ Державахъ или помежду теми, иже в чужестранныхъ областехъ находятся, никаковагѡ да небудетъ, новси безвсякагѡ противоРечїя, закасненїя или препинанїя воспрїемлени да будутъ, да допустится имь исполнять Должность обычныя их(ъ) Службы военныя, и ѡсоставленїемъ Хоругвъ Своихъ, соделанное ими преступленїе навсегда забвенѡ будетъ. К(ъ) тому Еще и самая Казнь на ѡтнятїе Туземцевъ простирающаяся ѡт Стражъ. Майстера доле, в(ъ) Случай темъ наблюдатися да неимат(ъ), но и уже ѡтятое имь именїе да возвратится, сиречь аще беглецъ по обявленїй Генералъ=Пардона, к своему полку, или Корпсу своевольнѡ прїидетъ, и на ѡтправленїе военныхъ Службъ годный будетъ.

ТРЕТЇЕ. По между возвратившимся онымь Который бы на деиствїтелное военныхъ Службъ исполненїе негодный обрелися, остастъ свободное имъ пребыванїе в наследственныхъ Державахъ дозволенѡ.

ЧЕТВЕРТО. ѡт предсказаннїя в(ъ) двоихъ предидущихъ Членахъ обещаннїя Милости изключенны суть, оны токмѡ кои Кроме бегунства и другому каковому нибудь преступленїю повины суть.

ПЯТО. Равнымъ образомъ изключаются и оны Который бы негли по обнародствованїй настоящагѡ сегѡ всевысочайшагѡ заключенїя ѡтбегли, много паче таковыхъ ради определенїя во военныхъ Членахъ бегунства Казнь точно удержатися да имать.[43]

ШЕСТО. во Еже бы убо всы прочїи неисклъченїй темъ вящшею довереностїю должностемъ званїя своегѡ и обвязателствамъ предвари - телнѡ положеннїя присяги воспоследовати хотели того ради и всемъ Еще военачалникомъ, полковникомъ и прочимъ Чиновникомъ точнеише наблюденїе прощенїя возвратитися имущимъ дарованнагѡ, јакоже и

43 Они војници који дезертирају по објави амнестије, не могу по њој бити амнестирани.

бодерственное Старателство препоручается, во еже бы и ѡт Каждагѡ другагѡ обещанїя условїя в(ъ) разсмотренїи ихъ совестно исполналося.[44]

СЕДМО. Ащели бы помежду помилованними беглеци толь стропотных(ъ) и Должность свою забившихъ людей было јако да оны несматрая на всевысочайшее Егѡ величества Благоутробїе, во своемъ ихъ Клятвопреступленїи упорнїи останутся и 6. месячный пределъ /:терминъ:/ безсплоднѡ изтещи оставятъ то с(ъ) таковими всецелою военныхъ членов(ъ) Строгостїю поступатъ надобнѡ.

Казнь же по смислу военныхъ Членов(ъ) установленную без всякагѡ призренїя и милости надними совершитися да имать, таковый бо безвсякагѡ пардона и вобудущая времена навсегда исключени суть.

Денно во вїене Месяца Ноемврїа десятагѡ Дне, въ тысяща осмь Сотъ пятомъ годе.

Максїмїанъ Графъ валле ѡт Латуръ
Крїгсъ Президентъ

Чрезъ I: и I: Кралевское
Апостолическое величество
Дне и Года јакоже и гору
с: р: Іосифъ ѡт Суппъ

Позив на амнестију из 1809. год.

Наполеон је 1809. водио борбе против Пете коалиције коју су чиниле Велика Британија и Аустрија. У тој борби Аустрију је поразио у бици код Ваграма (6. јул 1809), што је довело до мира у Шенбруну (14. октобар 1809) којим је Аустрија изгубила још неке територије у корист Француске.[45]

Дворски ратни савет 23. октобра 1809. објављује позив на амнестију. Текст је упућен у виду циркуларног писма, а као и свако овакво писмо пратило га је и писмо митровачког протопрезвитера. Написан је прилично нечитко на две стране, али га није немогуће прочитати. Он изгледа овако:

44 Дезертери који се не одазову овој амнестији треба да буду кажњени као бегунци по Војном закону, а та казна је била смрт и конфискација имовине.

45 Аустрија је изгубила: Салцбург са околином који је припао Наполеоновој марионетској Баварској, Западну Галицију која је припала Варшавском војводству, део Источне Галиције који је припао Русији, а делови Далмације су припојени Француској (Илирске провинције у које су ушле Далмација, део Хрватске, аустријска Истра, Трст, Крањска и неколико котара корушких, штајерских и тиролских).

Генералъ Пардонъ

Ωт Егω Аустріиско Цесарскагω во венгрій и бохемій Кралевско Апостолическагω величества всемъ ведомо творится.[46]

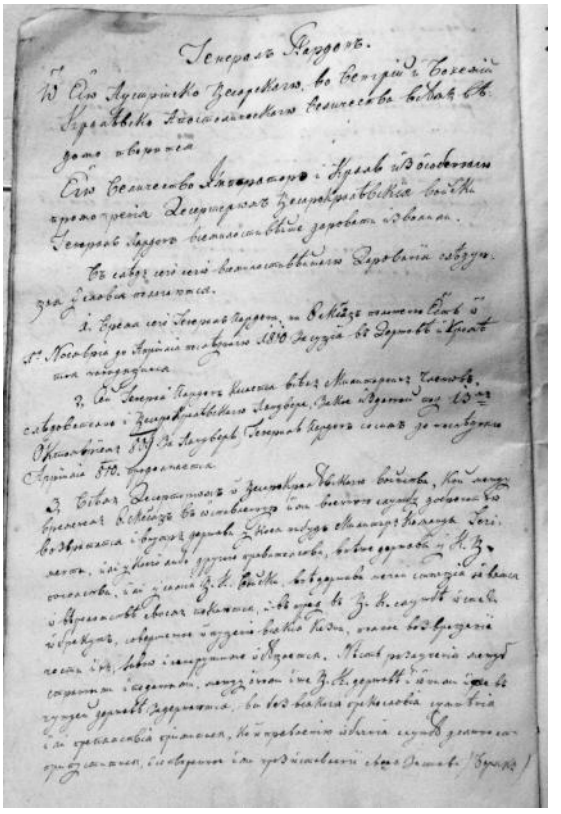
Егω величество Императоръ и Краль из особеннагω промотренїя Десертерωмъ ЦесароКралевскія войски Генералъ Пардонъ всемилостивейше даровати изволили.

Въ следъ сею сегω всемилостивейшагω Дарованїя следующая условїя полагаются.

1. время сего Генералъ Пардона на 6 Месяцъ положенно Есть ωт 1-гω Ноемврiа до Апрiлiа последнагω 1810. За сущїя въ Державе и Кроме тоя находящихся

2. Сей Генерал Пардонъ Касается всехъ Милитарнихъ Членωвъ, следовательно и ЦесароКралевскагω Ландвера за Кое изданный под 13-имъ Октомврiемъ 809. за Ландверь Генераль Пардонъ сосимъ до последняго Апрiлiа 810. продолжается

3. всемъ Десертерωмъ ωт ЦесароКралевскагω войнства, Кой между временемь 6. Месяцъ въ ωставленную ими военную службу доброхотнω возвратятся и внутръ держави у Коея нибудь Милитаръ Команды Регименты, или у Коего либо другаго правителства, внеже державы у К. Ц. посолства, или у самiя Ц. К. войски, вне державы негли стоящiя јавятся ω вероломстве своемъ покаются, и въ пред въ Ц. К.

Амнестија 1809.

46 И овде као и у наредним позивима на амнестију реч је о цару Француз I, који више не носи титулу цара Светог римског царства немачке народности, о чему је било више речи горе (вид. фусноту бр. 34).

службе ѡстати ѡбрекутъ, совершенное ѡтпущеніе всякія Казни, полное возвращеніе чести ихъ, јавнѡ и ненарушимо ѡбещается. Несть разлученія между странными и поданными, между ономи иже Ц. К. державе и ѡними иже въ чуждей державе задержаются, вси без всякагѡ прекословія сумненія или препятствія примитися, Ко ѡтправленїю ѡбичнія службе должностъ припуститися и сотворенное ими чрез ѡставленіі своея застави /барякъ/. Преступлніа вечнѡ забвенно; јакоже и Косфікація именія ѡт всму вебладале за поданики сея Держави преставити и ѡтятоя имъ именїы паки возвращенна имъ бити имутъ, въ томъ сиречъ случай, аще Десертеръ по онародованій сего Генерал Пардона ко своей Регементе или Кору возвратитися, иза военну службу Ещо способенъ Естъ.[47]

4. Ащебы возвратитися имущи Десертеръ Кодействителной службе неспособенъ билъ свободное пребыванїе въ пределехъ Ц. К. Державы Ему дозволитися.

5. Ѡт сея во обоихъ прежнихъ пунктехъ обещанія Милости оны токмо исключаются, иже Кроме преступленія Десертаціій, и иному Еще Какоковому преступленїю повинимъ себе содеяша.

6. Равнеже и оны, Кой негли по обнародованій настоящаго всеМилостивейшагѡ ѡпределенїя ѡтсегнутъ; таковый подпасти имуть Казны, во Артїкулехъ военыхъ Десертерѡмъ

7. Дабы вси прочій ѡт сея все височайшія Милости ней Мличаемый темъ вящшимъ повереніамъ Кодолжности своей и обвязанім(ъ) положенныя присяги возвращалися въ Купе всемъ Генераломъ, Оберстерѡмъ и прочимъ Офїцїрямъ точнейше наблюденіе ѡтсущаннаго возвращающися ѡпрощенія, равнуже и ѡсобеное попеченїе препоручается, да ѡт Кого нибудъ иного ѡсущаная условїя совестно исполняема будутъ.

8. Ащелибы Между помилованими Десертерми туе Кой толь мало надолжности своея внималъ, даневзырая навсе Милостивейшую Егѡ величества Милостъ во вероломстве пребудетъ и положеный ради возвращенія до последняго Апріліа 810 терминъ неползуяся истещи пропуститъ то таковый повсей строгости военыхъ законѡвъ сматратися и Казненъ будетъ.

Всемъ убо надлежателствамъ строжайше налагается по истеченїй назначенаго строка /термина/ всякими средствами ѡпоятий таковыхъ тещася; иже по томъ прописанную во военыхъ Артікулехъ Казненую безвсякаго

[47] Граничари су земљу добијали на уживање управо због војне службе.

призренія и Милости ωбложитися, и въ будущее и всякого пардона непрестано исключитися будетъ. Дано въ Пеште 23-го Октом. 809.[48]

Венцелъ Графъ ωт Колоредо
Фелдмаршалъ и придворнагω Совета
Председатель

Чрез Егω Сценейше Ц. К
Апостоліческое величества
дне и лета јакоже и горе.
Каспаръ Лееманнъ с. р.

Позив на амнестију из 1813. год.

После пораза који је Наполеон доживео у Русији 1812. године његова власт почиње да слаби. То су искористиле европске државе формирајући Шесту коалицију (Велика Британија, Русија, Пруска и Аустрија), док у поробљеним европским државама долази до антифранцуског ослободилачког рата.[49] Одлучну битку са овом коалицијом Наполеон губи код Лајпцига (16–18. октобар 1813). Ова битка означила је почетак расула његове државе.

Већ крајем октобра 1813. године Дворски ратни савет објављује позив на амнестију за дезертере који су вероватно после овог Наполеоновог пораза почели да се масовније враћају у своје некадашње војне одреде. Текст је исписан на две стране, веома читко, а гласи овако:

Преводъ с Немецкагω[50]

Генералъ=Пардωнъ

Именемъ Егω Аустрїиско=Імператорскагω, во Унгаріи же и Бохемїй Кралев. Апостолическагω величества, всякому ведомо творится.

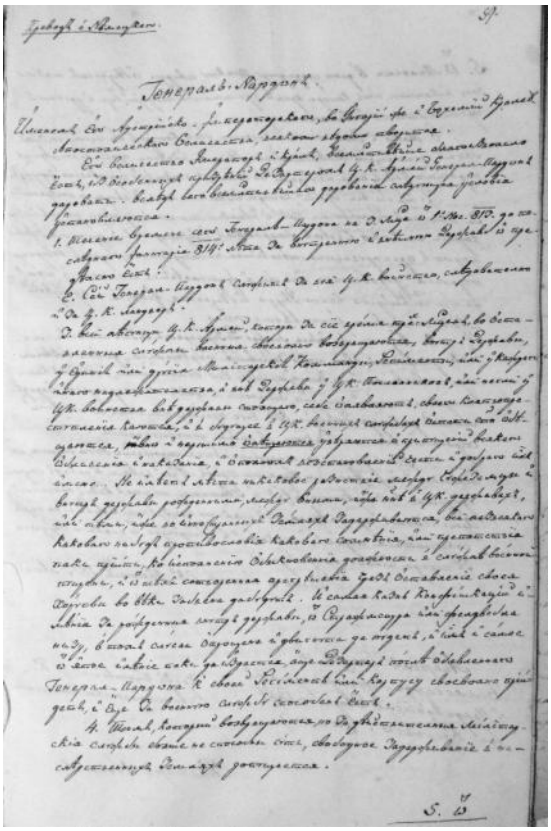
Егω величество Імператоръ и Кралъ, всемилостивейше благоизволило Естъ, из(ъ) особенныхъ призреній Дезертерωмъ Ц. К. Армей Гене-

48 Од четири амнестије које су овде објављене ова је једина која је донесена у Пешти.

49 Френклин Л. Форд, *Н. д.*, 248–252.

50 Вероватно су све амнестије објављене на немачком језику, али једино је код ове записано да је превод са немачког. Остаје, међутим, питање да ли је преведена у Лаћарку, у Митровици или на неком трећем месту. Међу ове четири амнестије, ова је једина за коју се на основу рукописа може утврдити ко ју је преписао (а можда и превео). То је био јерej Михаил Цикуша који се помиње у црквеним књигама Лаћарка још крајем XVIII века, а потицао је из свештеничке породице (парох Теодор Цикуша помиње се у Лаћарку 50-их година XVIII века) која се у Лаћарак доселила 1743. године.

рал-Пардѡнъ даровати. Вследъ сего всемилостивейшагѡ дарованїя следующая условїя установляются.

Амнестија 1813.

1. Теченіе времене сегѡ Генераль-Пардона на 3. Месяца ѡт 1. Ное. 813. до последнагѡ Јаннуаріа 814. лета за внутренную и внешнюю Державъ ѡпределенѡ Естъ.[51]

2. Сей Генерал-Пардонъ Служитъ за вся Ц. К. войнствѡ, следовательно и за Ц. К. ландверъ.

3. вси бегунцы Ц. К. Армей, котори за сїе время трех(ъ): Месяцевъ, во остановленныя службы военныя своеволно возвращаются, внутръ Державы у Едыніи или другїя Милїтарскіи Комманды, Регементы, или у Каждагѡ инагѡ надлежателства, а вне Державы у ЦК. Посланниковъ, или неги у ЦК. воинства вне державы стоящаго, себе ѡбявляютъ, своегѡ Клетвопреступленїя Каются, и в(ъ) будущее в ЦК. военныхъ службахъ ѡстати сто ѡбещаются, јавнѡ и нерушимо обещаются (подвукао јерej Михаил Цикуша) уверяются ѡ припущенїй всякагѡ ѡбличенїя и наказанїя, и ѡпоянѡмъ возстановленїй чести и добрагѡ ихъ имене. Не иметъ места никаковое разиствіе между Чужеземцы и внутръ державы рожденнимы, между вными, иже нине в(ъ) ЦК. державахъ, или теми, иже во инноСтранныхъ земляхъ задержаваются, вси безвсякагѡ Каковагѡ нибудъ противословія Каковагѡ Сомненїя, или препятствїя паки прїити, ко исполненїю Обыкнѡвеннїя должности в(ъ) службе военной пущени, и ѡт техъ сотворенная прегрешенїя Чрезъ Оставленіе своея Хоругвы во веки забвена дабудутъ. И самая Казнь Конфісикаціи именїя за рожденныя внутръ державы, ѡт Стражмещра или фелдвебла низу, в(ъ) томъ случаи Опрощена и двигнута да будетъ, и имъ и

[51] Ова амнестија, за разлику од претходне две и следеће из 1814. године, траје три месеца, а не шест месеци.

самое ѡтятое именіе паки да издастся, аще Дезертеръ после ѡбявленнагѡ Генерал-Пардѡна к своей Регіменте или Корпусу своеволно пріидеть, и Еще за военную службу способенъ Естъ.

4. Твемъ, Который возвращаются, но за действителныя Мілїтарскія службы болше не способны сутъ, свободное задерживанїе в наследственныхъ земляхъ допущается.

5. ѡт Милости в двою предидущу Пункту твердѡ ѡбещанный такмо Оны исключены сутъ, Которы кроме преступленіа Дезерцїй, Еще и другимь преступленіемъ обвиняются.

6. Такѡ и оныя особь исключены сутъ, Который бы негли по Обявленїй настоящагѡ всевысочайчагѡ Решенїя избегли противупоследныхъ нарочитѡ Казнь паче Дезерцїй во военныхъ пунктехъ ѡпределеная задержи.

7. Да бы вси прочїй, Которы изяти не сутъ, с(ъ) вьщшею повереностїю за званїемъ Должности ихъ и обвязателствомъ прежде данны Клятвы ходили, то Купно и всемъ Генераломъ, Оберстерѡмъ, и другимъ оффїцырѡмъ препоручается точнейшее наблюденїе Опрощені возвращающимся дарованнагѡ, јако же и бдителнейшее попеченїе в(ъ) томь, дабы ѡт Каждагѡ инагѡ твердѡ ѡбещанная Условїя в(ъ) призренїй техъ по совести исполняема была.

8. Аще ли бы обаче между Дезертерами Милостъ получившими, ѡсобы должностъ свою такѡ забывшїя ѡбреталися, да оны безвниманїя на всевисочайшее Благоутробїе Егѡ величества, восвоемъ Клятвопреступленїй твердѡ ѡстаютъ и срок(ъ) к(ъ) возвращенїю ѡпределенный до Конца Јаннуарїа 814. всуе прейти пущаютъ, то по целой стрѡгости военнагѡ закѡна съ ними дапоступается.

Тогѡ ради вся надлежателства строжайше обвязуются, по истеченїй ѡпределеннагѡ Термина Трехъ Месяцей всеми в(ъ) рукахъ сущими средстви изобретати техъ и Хватати; по томъ Казнь военнымъ Артїкуломъ соразмедная безвсякагѡ призренїя и Милости на сихъ совершитися будеть, а таковїй и в(ъ) будущее ѡт всякагѡ Пардѡна за всегда исключени дабудутъ.

Данно в вїенне 28-гѡ Октомв. 1813. лета

Айнрихъ Графъ ѡт
Беллегарде, фелдмаршалъ
и Председатель Дворнагѡ Сове
та военнагѡ. (м. п.)

Чрезъ сщеннейшес Ц. К.
Апостолическое величество.
Каспарь Лéманнъ.

Позив на амнестију из 1814. год.

После Наполеоновог пада у Француској на власт долази поново династија Бурбона – 3. маја 1814. на престо се попео краљ Луј XVIII.[52] Мада је Наполеон успео још једном да дође на власт током 1815, она је трајала само 100 дана. Током 1814. године није претила никаква опасност од Француске и у септембру, у име цара Франца I, Дворски ратни савет је објавио позив за амнестију дезертера.

Текст ове амнестије се налази у истом Циркуларном протоколу као и предходна три. И он је записан на две стране књиге, веома лепим рукописом једног од лаћарачких пароха чије је име на основу самог рукописа тешко утврдити. Као и претходне текстове и овај је пратило писмо митровачког протопрезвитера. Сам текст изгледа овако:

Генералъ Пардѡнъ

Ѡтстране Егѡ Апостолическагѡ величества Імператора Аустрїйскагѡ Краля же Унгарскагѡ и Чехскагѡ Свакому на Знане даетсе:

Егѡ величествѡ Імператоръ и Краль изь Особеннагѡ прізренїя всемилостивейше благоизволели есу за беглеце иначе речене Дезертере Ц. К. войнства Еданъ Генераль Пардѡнъ дозвелети.

Въ следствіе овагѡ благоутробнейшагѡ дозволенїя следующїй уговори установляются:

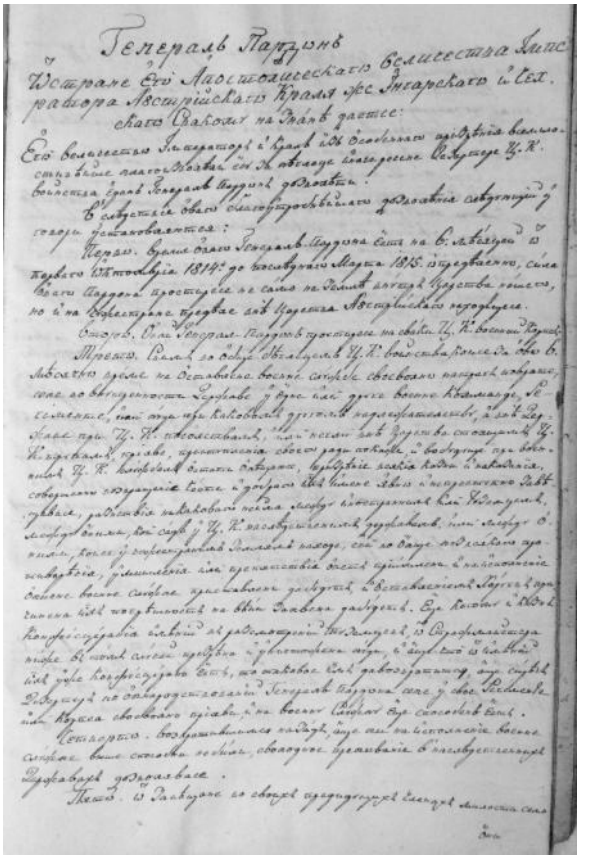
Первѡ. Время овагѡ Генераль-Пардѡна Естъ на 6. месяцей ѡт перагѡ Ѡктомврїа 1814.-гѡ до последнагѡ Марта 1815. ѡпределеннѡ, сила овагѡ Пардона простиресе не само на земле внутръ Царства нашегѡ, но и на Чужестране пределе вне Царства Аустрійскагѡ находтщесе.

Вторѡ. Овий Генерал-Пардѡнъ простире се на сваки Ц. К. военный Корпсъ.

Третѡ. Свимъ во обще беглецемъ Ц. К. войнства Коисе за овѡ 6. месячнѡ време на Оставлене военне службе своеволнѡ натрагъ поврате, себе во внутренности Државе у Едне или друге военне Комманде, Регименте или буди при Каковомъ другомъ надлежателству, а вне Државе при Ц. К. посолствамъ, или негли вне Царства стоящимъ Ц. К. трупамъ, пріяве, преступленія своегѡ ради покаже, и во будуще при военнымъ Ц. К. службамъ остати обещаюсе, призреніе всякїя Казны и наказанїя, совершеннѡ

52 Ч. Попов, *Н. д.*, 302.

возвращенїе Чести и добрагѡ ихъ имене явнѡ и непреступнѡ завещавасе, разнствїя никаковагѡ нейма между иностраннимъ или Чуземцемъ, между оными, кой садъ у Ц. К. наследственимъ державамъ, или между Оными, коисе у чужестранимъ землямъ находе, сви во Обще безвсякагѡ противоречїя, умышленїя или препятствія опетъ прїимлени и наисполненїе обычне военне службе приставлени дабудутъ, и Оставленіемь Хоргвъ причинена ихъ погрешностъ на веки забвена дабудетъ. Еще Ктому и Казнъ Конфісціранїя именїй в(ъ) разсмотренїй Туземцевъ, ѡт Стражмайстера ниже въ томъ случай презрена и уничтожена буди, и аще что ѡт именїй ихъ уже Конфісцірано Естъ, то таковое имъ давозвратится, аще сиречъ Дезертеръ по обнарѡдствованїй Генераль Пардѡна себе у свое Регіменте или Корпса своеволно прїяви и на военну Службу Еще Способенъ Естъ.

Амнестија 1814.

Четвертѡ. Возвратившимсы назадъ, аще бы на исполненїе военне службе выше способны небыли, свободное пребыванїе в(ъ) наследственныхъ Державахъ дозволяваce.

Пятѡ. ѡт завещане во своихъ предидущихъ Членахъ милости само они исключаваюсе, кой кроме преступленїя Дезертірства Еще и другагѡ Коегѡ преступленїя повинни сутъ.

Шестѡ. Равнимъ начиномъ и она Лица исключена суть, Коя бы негли по обнародствованїй настоящагѡ Генераль-Пардѡна побегла; Оваковыхъ ради ѡпределена въ военныхъ Членахъ Дезертираня Казнь известно встаеть у держана.

Седмѡ. Да бы убо сви прочїй неисключени то вѣчимъ повереніемъ зданїю должности свое и обвязателствамъ прежде учинене Клятве последовати могли; всемъ Купно Генераломъ, Оберстеромъ и прочимъ оффіцыромъ точнейше наблюденїе возвратити имущимся подарованнагѡ прощенїя, яко же и обозрителнейшее старателствѡ препоручается, что бы ѡт Каждагѡ другагѡ завещани уговори в(ъ) призренїй таковыхъ покаявшихся совестнѡ исполнены были.

Ѡсмѡ. Аще бы обаче измежду помилованныхъ Дезертерѡвъ такова должность свою со всемъ презирающа Лица находиласе, Коя бы, ничто несматрающи на Благоутрѡбїе Егѡ величества, во своемъ Клятвопреступленїй упорни остали, и до Конца Марта 1815.-гѡ на возвращеніе ѡпределенный Терминъ безплоднѡ истѣни допустили, то съ таковими по целой строгости военныхъ Законѡвъ поступатися даиматъ.

Тогѡ ради всемъ надлежателствамъ за острейшую должностъ налагается, да бы по истеченїй ѡпределеннагѡ на Шестъ Месяцей Термина на ухватенїе и удержанїе ихъ вся въ рукахъ своихъ Имуща средства употребыти, Измерена же во военныхъ законехъ Казнь будет без всякагѡ призренїя и Милости на ними извершитися, Ктому таковы ѡт всякагѡ Пардѡна и во будуще на всегда Исключени дабудутъ.[53]

Данно въ вїенне третїагѡ дне Месяца Септемврiа, Тисяща Осмъ сто Четиренадесятагѡ года.

Карль Князъ Шварценбергъ
Фелдмаршаль, и Дворнагѡ
военнагѡ Совета Президентъ.

На собственное Его Ц. К. Апст. величества всевысочайшее Повеленїе
Дне и Года, јакоже горе.

Каспаръ Лееманнъ.

[53] У овом позиву на амнестију, као и у претходном из 1813. године, нешто се више наглашава потреба да они који се не одазову овом позиву буду ухваћени и кажњени.

Nenad Ninković
Laćarak

FOUR CALLS FOR AMNESTY OF FRONTIER DESERTERS BETWEEN 1805 AND 1814

SUMMARY

During the French revolutionary and Napoleonic Wars, Serbian frontier troops could be found at almost all battlefields where Habsburg monarchy waged wars with France. In the first fighting lines, often in marches, far away from their households which were falling apart economically, they sought an exit in deserting. In order to get these soldiers back into its fighting units, the Crown Council led by the Emperor's brother Archduke Charles, amnestied the deserters. Passing of such a decree allowed the deserters to return to their fighting units without any consequences and continue with their military service. In this way they avoided the death penalty which awaited them for the act of desertion. Apart from that, all their confiscated possessions were given back to them as regulated by the calls to amnesty. Those who were no longer fit for military service were also pardoned. This, however, did not include the soldiers who committed other offences apart from desertion. Amnesty was granted at least five times in: 1803, 1805, 1809, 1813, and 1814. The deserters who did not return within the given deadline, or who deserted after the amnesty was proclaimed could not be pardoned, but were to be punished as strictly as possible. The text of amnesty was read in churches during masses. That was probably an attempt to stop further desertions from the frontier troops. The Authorities in the monarchy made all efforts to keep Serbs in their fighting units because they made up a significant part of its entire army, and financially they were not a considerable expensive for the state.

ИСТОРИОГРАФИЈА

HISTORIOGRAPHY

УДК 930.1:929ХОБСБАУМ Е.
94(100)"19"

Михаел Антоловић
Педагошки факултет – Сомбор

ИСТОРИОГРАФСКА РАДИОНИЦА ЕРИКА ХОБСБАУМА

Сажетак: У раду се анализирају методолошке концепције британског историчара Ерика Хобсбаума, идејни утицаји који су обликовали његово теоријско-методолошко становиште, посебности његовог приступа тумачењу модерне историје и њеним најкарактеристичнијим феноменима попут социјалних покрета, национализма и традиција те његово схватање историје и историјске науке.

Кључне речи: Ерик Хобсбаум, историографија у XX веку, историја историографије, методологија историјске науке, филозофија историје.

Историјска наука је у XX столећу доживела раније незабележен узлет који се манифестовао како у ширењу поља историографског истраживања на најразличитије делатности људског живота у прошлости тако и у вртоглавом порасту броја стручњака који су се професионално бавили прошлом стварношћу. Међу небројеним стручњацима, специјалистима за све уже теме и временски јасно омеђене периоде, различитих теоријских усмерења и често потпуно супротстављених гледишта о самој историјској науци, неколико историчара је својим утицајем на укупан развитак историографије у XX веку обезбедило себи незаобилазно место у историји саме дисциплине која је управо захваљујући њиховим теоријско-методолошким поставкама трајно променила сопствену парадигму превалivши дугачак пут од, да се послужимо речима такође изузетног историчара Франсоа Фиреа, историје као књижевне врсте до проблемски засноване историографије тј. од историје-приповести до историје-проблема.

У плејади славних који су обележили историографију у XX веку свакако посебно значајно место заузима британски историчар Ерик Хобсбаум (Eric Hobsbawm). По много чему неконвенционалан и нетипичан, Хобсбаум је сигурно најутицајнији британски историчар друге половине прошлог века. Његова научна интересовања распростртa су на широка поља европске и светске историје захватујући период од краја средњег века па до наших дана. У садржајном погледу Хобсбаум је такође успевао да савлада међусобно веома разнородне истраживачке теме које сежу од традиционалне политичке историје, социјалне историје у најширем

значењу, преко историје друштвених покрета и историје идеја све до џеза и бокса као феномена масовне културе XX века. Када је реч о историјској експликацији, Хобсбаум се показао као њен врстан зналац обрађујући са подједнаким успехом микроисторијске теме и успевајући, на другој страни, да пружи широке прегледе и синтезе европске историје током последња два века.

Ерик Хобсбаум је рођен 1917. у Александрији, у Египту. Детињство је провео у Бечу одакле се 1931. након смрти родитеља преселио у Берлин. Након две године проведене у немачкој престоници, недуго по доласку нациста на власт, Хобсбаум је напустио Немачку и отишао у Лондон где је завршио средњу школу, а потом и студије историје на универзитету у Кембрицу. Године Другог светског рата провео је у британској армији да би 1951. стекао докторат историјских наука на кембричком универзитету, што му је омогућило да отпочне каријеру предавача, а потом и професора економске и социјалне историје на Бирбек колеџу у Лондону. Након пензионисања, Хобсбаум је од 1984. до 1997. руководио катедром на престижној њујоршкој Новој школи за социјална истраживања. Поред тога, повремено је држао предавања на најугледнијим светским универзитетима попут Станфорда, Корнела, МИТ-а, Колеж д'Франса и многих других.

Његова плодна академска каријера била је овенчана и чланством у бројним стручним асоцијацијама и академијама наука.[1]

Ерик Хобсбаум писао је много и, као што смо већ поменули, о различитим темама. Његова прва књига – *Примитивни побуњеници* (1959),[2] била је посвећена изучавању „преполитичких" видова исказивања протеста током XIX и XX века. Посебно значајно место међу његовим делима представља знаменита трилогија посвећена историји „дугог XIX века" коју чине *Доба револуција 1789–1848* (1962),[3] *Доба капитала 1848–1875* (1975)[4] те *Доба царстава 1875–1914* (1987)[5] на које се, као логичан продужетак, надовезује Хобсбаумово виђење века у коме је проживео свој живот – *Доба екстрема 1914–1991. Историја „кратког 20. века"* (1994).[6] Светско признање стекла су још два Хобсбаумова дела: зборник есеја посвећен употреби историје тј. произвођењу пожељне слике о прошлости под називом *Измишљање традиције* (1983),[7] који је уредио са антропологом Теренсом Рејнџером (Terence Ranger), те покушај свеобухватног објашњења једног од најупечатљивијих феномена модерне епохе у студији – *Нације и национализам од 1780. Програм, мит, стварност* (1990).[8] Поред ових, рекли бисмо најмаркантнијих дела, Хобсбаум је знатан део својих истраживачких напора усмерио ка

1 За податке о Хобсбаумовом животу види његову аутобиографију*: Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, London, 2002. Књига је преведена и на српски језик: *Interesantna vremena. Jedan život u dvadesetom veku*, Podgorica, 2005.

2 Eric J. H o b s b a w m, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement*, Manchester, 1959.

3 Eric J. H o b s b a w m, *The Age of Revolution, 1789–1848*, London, 1962. Дело је преведено прво на словеначки – *Obdobje revolucije*, Ljubljana, 1968, а потом и на хрватски језик – *Doba revolucija. Evropa 1789–1848,* Zagreb, 1987.

4 Eric J. H o b s b a w m, *The Age of Capital, 1848–1875*, London, 1975. Дело је преведено и на хрватски језик – *Doba kapitala. 1848–1875*, Zagreb, 1989.

5 Eric J. H o b s b a w m, *The Age of Empire, 1875–1914,* London, 1987.

6 Eric J. H o b s b a w m, *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*, New York, 1994. Дело је преведено на преко 40 језика, између осталих и на српски – *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd, 2002.

7 Eric J. H o b s b a w m, Terence R a n g e r (eds.), *The Invention of Tradition*, London, 1983. Постоји превод и на српски језик – Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002. Иначе, ваља скренути пажњу на чињеницу да се презиме Hobsbawm, будући немачко, може једино транскрибовати на српски као Хобсбаум а никако као Хобсбом као што чине поједини преводиоци. На ово указује и сам Хобсбаум у својим мемоарима: *Н. д.*, стр. 14.

8 Eric J. H o b s b a w m, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality, Cambridge*, 1990. Књига је доступна и у преводу на српски језик – *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost,* Beograd, 1996.

проучавању побуњеничких покрета те света рада и радништва, посветивши им неколико својих књига међу којима ваља споменути следеће: *Бандити* (1968),[9] *Капетан Свинг. Побуна енглеских сеоских радника 1830. године* (1969),[10] *Светови рада. Нове студије о историји рада* (1984)[11] те *Одјеци марсељезе: поглед после два века на Француску револуцију* (1990).[12] Своје погледе на историјску науку Хобсбаум је изнео у зборнику огледа под називом *О историји* (1997).[13] Ипак, овим се не исцрпљује попис Хобсбаумових дела. Поред безбројних чланака које је објављивао у водећим историјским часописима у свету,[14] Хобсбаум је као пасионирани љубитељ џеза још 1959. под псеудонимом Френсис Њутон (Francis Newton), објавио књигу посвећену историји ове врсте популарне музике – *Џез сцена* (1959).[15] Такође ваља подсетити на заборављену *Историју марксизма* (1978–1982)[16] коју је Хобсбаум писао у коауторству са италијанским колегама. Напослетку, Хобсбаум је, следећи пример Гибона, Гизоа, Токвила, Колингвуда и А. Џ. П. Тејлора, предао јавности на увид своју аутобиографију као сведочанство о немирном XX веку у коме је највећим делом проживео живот, дело парадигматичног наслова – *Интересантна времена* (2002),[17] које представља неку врсту ауторове исповести и свођења рачуна кроз призму његова солилоквија у односу на идеологију којој је остао веран целога живота – комунизам.

9 Eric J. H o b s b a w m, *Bandits,* London, 1969.

10 Eric J. H o b s b a w m, George R u d e, *Captain Swing. The English Farm-Labourers' Rising of 1830,* London, 1969.

11 Eric J. H o b s b a w m, *Workers: Worlds of Labour. Further Studies in the History of Labour*, London, 1984.

12 Eric J. H o b s b a w m, *Echoes of Marseillaise. Two Centuries Look Back on the French Revolution,* London, 1990.

13 Eric J. H o b s b a w m, *On History*, London, 1997. Књига је доступна у преводу на српски језик – *O istoriji – o teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003.

14 Хобсбаумови теоријски радови у којима је износио своје, на марксизму утемељено, поимање историјских догађаја, појава и процеса, у значајној су мери били превођени на српскохрватски језик и објављивани понајчешће на страницама часописа *Marksizam u svetu* а у нешто мањој мери у загребачком *Časopisu za suvremenu povijest*.

15 Francis N e w t o n, *The Jazz Scene*, London, 1959. Књига је допуњена и под ауторовим правим именом поново објављена у Лондону 1989. и у Њујорку 1993. године.

16 *Storia del Marxismo,*1–4, Torino, 1978–1982. Због наглог опадања интересовања јавности за марксизам почетком 80-их година, супротно амбициозним очекивањима аутора, ова волуминозна историја марксизма није преведена на друге језике, већ је остала искључиво у издању на италијанском језику.

17 Вид. напомену бр. 1.

* * *

На интелектуално и стручно уобличавање Ерика Хобсбаума као историчара од пресудне је важности био марксизам. Инспирисан Марксовом критиком грађанског друштва и погледа упртих ка совјетској Русији он је, као и велика већина младих интелектуалаца онога времена, пронашао себе у великој идеји XX века – комунизму. Стога се одмах по доласку у Кембриџ 1936. учланио у Комунистичку партију Велике Британије чији је члан остао све до њеног гашења 1991. године. Док је комунизам обележио Хобсбаумове политичке ставове, марксистичка теорија друштва трајно је обележила његово бављење историјском науком.[18] Ово посебно стога што је Хобсбаум, налазећи инспирацију у плодној Марксовој мисли, заједно са неколицином колега историчара који су делили његову привржености марксизму, ударио печат историјској групи Комунистичке партије Велике Британије. Историјско одељење или историјска група британске комунистичке партије, основана средином четрдесетих година XX века, за разлику од саме партије која није оставила знатнијег трага у политичком животу Велике Британије, поставила је темеље за једну суштински другачију историјску науку, за историографију која у средиште својих разматрања не поставља искључиво сферу политике и делатност истакнутих личности већ за историју која се бави различитим аспектима живота људи у прошлости. Овај отклон од традиционално схваћене догађајне историографије у Британији, коинцидирао је са све већим успоном друге генерације унутар француске историографске школе *Анала* са Фернаном Броделом на челу.[19] Попут француских аналиста, круг историчара окупљених око Историјског одељења КП Велике Британије био је, и то у још изразитијој мери, отворен за утицаје марксизма што је, на концу, одредило и целокупан карактер ове,

18 „Оно што је марксизам чинило тако неодољивим била је његова свеобухватност. „Дијалектички материјализам“ је пружао ако не „теорију свега“ онда бар „оквир за све“ повезујући неорганску и органску природу са људским пословима, колективним и индивидуалним, обезбеђивао је водич за природу свих интеракција у једном свету константне промене.“ закључује Хобсбаум у својим мемоарима. *Исто*, стр. 93.

19 О Хобсбаумовим погледима на школу Анала види. 17. поглавље његових мемоара. *Исто*, стр. 257–270. Када је реч о аналистичкој историографији, корисни су општи прегледи: Traian S t o i a n o v i c h, *French Historical Method. The Annales Paradigm*, Cornell, N.Y., 1976; Peter B u r k e, *French Historical Revolution. The Annales School 1929–1989,* Stanford, 1990. те зборник студија новосадског социолога Павла М и л е н к о в и ћ а – *Школа Анала. Огледи о социолошкој историографији*, Нови Сад, 2004.

показало се, изузетно утицајне историографске школе.[20] Уз Ерика Хобсбаума, печат школи дало је још неколико историчара међу којима су свакако најзначајнији Едвард Томпсон,[21] Кристофер Хил,[22] Родни Хилтон[23] и Џорџ Руде.[24] Ова група историчара је, делећи сличне погледе на историјску науку и истоветна политичка уверења, 1952. покренула историјски часопис *Прошлост и садашњост* (*Past & Present*) који је за кратко време досегао велик углед одигравши у англосаксонској историографији улогу која би се могла донекле упоредити са значајем који су француски *Анали* имали између два рата у Француској. Наиме, попут француских аналиста,[25] британски историчари-марксисти су, отварајући нова, раније посве занемарена поља историјског истраживања и нудећи другачији теоријско-методолошки приступ у објашњавању историјских појава и процеса, трајно променили парадигму историјске науке учинивши је свеобухватнијом и научнијом[26] служећи се новим хеуристичким материјалима и херменеутичким методима. На тај начин, британски историчари-марксисти су поставили темеље за историју виђену „одоздо", тј. за „социјалну" историју која у средиште својих разматрања поставља друштво као целину друштвених деловања и друштвених односа. Наиме, следећи мисао знаменитог арапског полихистора из XIV века Ибн Халдуна, оснивачи часописа су настојали да историја обухвати сва подручја друштвеног живота, односно да предмет историјског

20 О британској марксистичкој историографији вид. рад Дејвида Рентона (David R e n t o n), *Studying Their Own Nation Without Insularity? The British Marxist Historians Reconsidered*, Science & Society, Vol. 69, No. 4, October 2005, стр. 559–579.

21 Едвард Томпсон (Edward Thompson, 1924–1993) један је од родоначелника „социјалне историје" у британској историографији. Дело које му је донело светско признање у стручним круговима је *Стварање енглеске радничке класе* (1963).

22 Кристофер Хил (Christopher Hill, 1912–2003) био је усредсређен првенствено на Енглеску током XVII века. Том периоду енглеске историје посвећено је и његово најзначајније дело – *Енглеска револуција 1640.* (1940).

23 Родни Хилтон (Rodney Hilton, 1916–2002), медиевиста по струци, енглеско средњовековље је сагледавао кроз призму народних тј. социјалних покрета нижих друштвених слојева, првенствено сељаштва. Његово најзначајније дело је посвећено устанку сељака крајем XIV века – *Побуна 1381*. (1950).

24 Џорџ Руде (George Rudé, 1910–1993) био је историчар Француске раволуције и XVIII столећа у целини. Његова најважнија дела су *Масе у Француској револуцији* (1959), *Револуционарна Европа 1783–1815* (1969) и *Европа у 18. веку* (1985). Заједно са Ериком Хобсбаумом објавио је књигу *Капетан Свинг* (1969).

25 *O istoriji – o teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, стр. 75–76.

26 Ово посебно ако се има у виду дуга острвска традиција у неговању историје као једне од књижевних врста.

истраживања постане целокупно друштво у свом тоталитету. Такође, не желећи да остану на површини историјског збивања, они су указали на потребу проницања у дубинске узроке који утичу на непрекидну трансформацију друштава. У исто време, они су, свесни трајних ограничења историјске науке услед специфичности предмета њеног истраживања, одбацили сваки вид релативизације историјских знања као последицу антирационалистичког Weltanschauung-a наслеђеног из раног XIX-овековног романтизма који је порицао сваку могућност рационалног и научног приступа историји.[27] У целини, британски историчари-марксисти су трајно променили приступ изучавању прошлости, чврсто сместивши историјску науку у искључиво рационалне оквире без икаквих идеалистичких примеса док су усредсређивањем пажње на друштвене слојеве и друштвене покрете те апострофирањем радништва и сељаштва као покретачких чинилаца историјског збивања, успели да на историјску сцену, мимо раније присутних политичких и економских елита, уведу и плебејске слојеве, што је, на концу, значило и својеврстан вид демократизације саме историјске науке.[28]

У кругу британских историчара-марксиста Ерик Хобсбаум је посебно важна ако не и најзначајнија фигура. Делећи са њима теоријску привржености марксизму Хобсбаум је у својим радовима успео да захвати временски најпространије и тематски најразноврсније подручје модерне европске и светске историје. Ипак, чини се да је његова истраживачка интересовања могуће класификовати у неколико главних проблемских целина које су одредиле правце његовог бављења историјском науком. Као најмаркантније, истичу се четири велике групе питања на која је он настојао да пронађе задовољавајуће одговоре:

а) историја социјалних покрета и маргиналних друштвених група, проблеми сељаштва и радништва те различитих побуњеничких покрета у тзв. Трећем свету.

27 *Introduction*, Past and Present, No. 1, (February 1952), стр. I–IV.

28 David R e n t o n, *H.g.*, стр. 559–560.

б) историја „дугог" XIX и „кратког" XX века схваћена у смислу настанка тј. генезе модерних друштава.

в) феномен нације и национализма и са њима уско повезано питање конструисаних традиција као њихових интегративних чинилаца.

г) проблем смисла историјског збивања, односно филозофија историје.

Приликом разматрања сваког од побројаних проблема настојаћемо да, без улажења у појединости, покажемо шта је оно што представља идејну потку и саму срж Хобсбаумових схватања како бисмо пружили јасан и кохерентан приказ његових историографских концепција у целини.

Социјални покрети и маргиналне друштвене групе[29]

Доследан марксистичкој класно-конфликтној теорији друштва Хобсбаум је, као што смо указали, више својих радова посветио проучавању нижих друштвених слојева – сељаштва и радништва, њиховом положају у савременој епохи као и улози коју су ови друштвени слојеви имали у динамици историјског развитка. Означавајући их заједничким именом као архаичне тј. примитивне видове побуне против модерног света у настајању, Хобсбаум сматра да су они, у тренутку док пише своја дела – 50-их и 60-их година прошлога века, још увек карактеристични за већину народа на свету. Он одбацује уверење да су ови покрети маргинални и без значаја по токове светске повести као заблуду наслеђену из раздобља просвећености налазећи у њима, у исто време, изворишта великих револуционарних покрета који су обележили читав XX век. При томе, њему је пред очима огромна улога коју су масе руралног становништва имале у револуционарним збивањима у Мексику, у Русији, у Кини, као и током грађанског рата у Шпанији.[30] Слу-

29 Вид. изванредну студију посвећену овој димензији Хобсбаумовог историографског дела: Michael L ö v y, *From Captain Swing to Pancho Villa. Instances of Peasant Resistance in the Historiography of Eric Hobsbawm*, Diogenes, No. 189, Vol. 48/1, 2000, стр. 3–10.

30 Премда се Хобсбаум није бавио овим феноменима XX века, идеја о одсудном значају руралног становништва у савременој историји представља позадину његовог приступа изучавању „примитивних" покрета. У књизи *Доба екстрема*, разматрајући социјалну револуцију која је наступила током прошлога столећа он говори о „смрти сељаштва" као процесу који је обележио XX век не задирући, у исто време, у проблем улоге сељаштва у великим друштвеним и политичким покретима. (Erik H o b s b a u m, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, стр. 219–225.)

жећи се концептом „социјалног бандитизма“,[31] Хобсбаум сагледава сељачке покрете првенствено као отпоре процесу модернизације оличене у надирућем капиталистичком систему привређивања, економском либерализму те успостављању грађанског друштва. Наиме, капитализам је означио драматичну и радикалну промену доташњег, вековима устаљеног вида егзистенције сеоских популација, доносећи собом њихов потпун крах, првенствено разарањем економске основе сељаштва и успостављањем нових друштвених односа. Отуда се, над просторно различитим и међусобно удаљеним сељачким протестима надвија жал за „добрим старим временима“ као обједињујући мотив отпора према новом свету у настајању попримајући облик својеврсног „политичког лудизма“[32]. У целини, Хобсбаум је мишљења да сељачке побуне ваља сагледавати првенствено као последицу и реакцију на увођење капиталистичких друштвених и политичких односа у сеоске заједнице чему у прилог говори и чињеница да су побуне узимале највише маха управо у индустријски најразвијенијим крајевима где је притисак на сељаке био и најизраженији.[33] Стога је и разумљиво да је побуна енглеског сељаштва 1830. под вођством митског капетана Свинга имала за циљ очување старог поретка, а сама побуна је, по речима Хобсбаума, представљала неку врсту „манифеста за прошлост, а противу будућности“.[34] Слични су, по својој унутрашњој логици, били и устанци сељака у XIX-овековној Русији и јужној Италији који су такође представљали вид отпора процесима модернизације.

Оно што представља кључни проблем у Хобсбаумовом бављењу сељачким покретима садржано је у питању: у којим условима „примитивна“ побуна прераста у револуционарни покрет? Свестан да већина „архаичних“ покрета никад не прерасте у револуцију, Хобсбаум је своју пажњу усмерио на тзв. *миленаристичке* покрете будући да њихову суштину представља „нада у потпуну и радикалну промену света која ће наступити око (смене)

31 Идеја „социјалног бандитизма“ представља окосницу његових дела посвећених социјалним покретима сељаштва. Карактеристику побуњених сељака-бандита, Хобсбаум налази у амбивалентности њиховог друштвеног положаја: „Он је аутсајдер и побуњеник, сиромах који одбија да прихвати уобичајена правила сиромаштва…што га приближава сиромасима – он је један од њих. Та околност га супротставља хијерахији моћи, богатства и утицаја – он није један њих. У исто време бандит је, неизбежно, повезан са пољем моћи и богатства зато што, за разлику од осталих сељака, он стиче богатство и моћ. Он је „један од нас“ који се налази у непрестаном стању повезивања са „њима“.“ (Eric J. H o b s b a w m, *Bandits,* London, 1969, стр.76.)

32 Eric J. H o b s b a w m, *Primitive Rebels,* стр. 3, 67, 119.

33 *Исто*, стр. 82–83; Eric J. H o b s b a w m, George R u d e, *Captain Swing,* стр. 15–16.

34 Eric J. H o b s b a w m, George R u d e, *Captain Swing,* стр. 16.

миленијума“ која је, у нешто модификованом облику, присутна и у сваком револуционарном покрету. У Европи као колевци револуција, миленаризам је имао три карактеристичне црте: револуционарност, која у име страсног очекивања бољег света заговара одбацивање постојећег злог света у потпуности; хилијазам, најчешће јудео-хришћанског порекла те фундаменталну неодређеност у погледу на средства која ће омогућити стварање очекиваног новог друштва.[35] Проучавајући велики сељачки устанак на Сицилији и анархистички покрет сељака у Андалузији, оба с краја XIX века, Хобсбаум у њима види зачетке модерних револуционарних покрета који су, истина, представљали залудно трошење енергије због помањкања адекватне организације, стратегије и тактике.[36] Укупно гледавши, миленаристички покрети уткани су у модерне политичке и друштвене покрете, односно, како закључује Хобсбаум: „Када се појављује у модерном покрету, миленаризам може да постане не само политички ефикасан већ и да не изгуби на праверности, тој горућој вери у нови свет као и дарежљивости осећања која га карактерише макар и у своме најпримитивнијем и перверзном облику.“[37]

Настанак модерног друштва и његова криза – историја „дугог” XIX и „кратког” XX века

Посебно важно место у историографском опусу Ерика Хобсбаума заузима његова трилогија посвећена епохи модерне[38] чији почетак ставља у 80-е године XVIII века, док избијање Првог светског рата означава њен логичан завршетак. На ово се надовезује поглед на XX век из „птичије перспективе”. Оно што карактерише Хобсбаумов историографски метод приликом покушаја синтетског приказивања прошлости човечанства у протекла два и по века његова развоја јесте генерализација општих историјских збивања која су у најзначајнијој мери одредила историјске процесе и обележила развитак целокупне епохе. При томе, њему је пошло за руком да избегне замке догађајне историје тј. сувишно улажење у детаље успевајући у исто време да пружи јасан, логичан и кохерентан преглед најзначајних токова европске и светске историје који није оптерећен филозофским или социолошким апстракцијама, већ је чврсто утемељен на историјској факто-

35 Eric J. H o b s b a w m, *Primitive Rebels*, стр. 17–18.

36 Исто, стр. 90–91.

37 Исто, стр. 106–107.

38 О томе колики је интелектуални утицај ова трилогија извршила у Великој Британији, можда најбоље сведочи често навођена тврдња да је она постала „део менталног инструментарија сваког образованог Енглеза” (прим. аут.).

графији. Једна од особености Хобсбаумова метода јесте свакако и његова усмереност на различите сегменте људског живота у прошлости те он, полазећи од материјалних услова, начина производње и општих економских прилика, успевајући, при томе, да избегне замке западања у симплификације вулгарног марксизама,[39] компетентно суди о политичком развоју, демографским приликама, новим друштвеним слојевима, пре свега грађанству и радништву, доминантним идејама, религији, те о култури и науци као битним одредницама савремене епохе. Такође, једна од карактеристика Хобсбаумова метода јесте трагање за континуитетом историјског развоја. Мада се може учинити да он у томе није имао много успеха будући да је своју синтезу јасно временски и проблемски омеђио у четири прецизно разграничена раздобља, структурирање историјских садржаја на начин који је применио Хобсбаум управо су у функцији истицања доминантних и општих токова који су, преливајући се из епохе у епоху, битно одређивали како динамику историјског збивања тако и њене носеће и најкарактеристичније одлике. Поред тога, ваља истаћи и извесну црту европоцентизма која је Хобсбауму, не без разлога, приписивана. Наиме, он свет посматра из перспективе најразвијенијих земаља док се осталих држава и народа, посебно када је реч о ваневропским земљама, дотиче када је реч о утицају који су оне имале на оне мање развијене или неразвијене.[40]

Основни теоријско-методолошки приступ који је Хобсбаум применио у *Добу револуције,* првој књизи своје четворотомне синтезе, јесте концепт двојне револуције. Наиме, он полази са становишта да су почетак модерне епохе обележиле две истовремене и подједанако значајне револуције. Једна је индустријска револуција у Великој Британији која је, почевши од 80-их година XVIII века, револуционисала начин производње, демографска кретања, пољопривреду те трговину и саобраћај омогућивши, на концу, трансформацију до тада постојеће друштвене структуре условљавајући успон грађанства и стварање средњег слоја те појаву значајног броја радника.

39 Ваља подсетити на чињеницу да се енглески марксизам никако не може поистоветити са његовом совјетском или источноевропском варијантом. Британски марксисти никада нису били у толикој мери ригидни као њихови истомишљеници из Источне Европе, што је посебно дошло до изражаја након 20. конгреса КП СССР-а и отпочињања дестаљинизације у Совјетском Савезу. Тада су одраније постојећи критички отклони према совјетској пракси још више ојачали у Великој Британији те у том смислу треба процењивати и Хобсбаума као историчара-марксисту.

40 Хобсбаумова дела изазивала су велику пажњу и то не само у уским круговима историчара већ и многих других који се баве друштвеним наукама. О рецепцији Хобсбаумове историје „дугог XIX века“ и „кратког XX века“ види, примера ради, приказе и критике у водећим стручним часописима хуманистичке провенијенције.

Паралелно са индустријском револуцијом у Енглеској, Велика француска револуција је из темеља променила политичке односе на европском континенту ширећи свој утицај током читавог периода и на ваневропске земље, посебно на ослободилачке покрете у Латинској Америци.

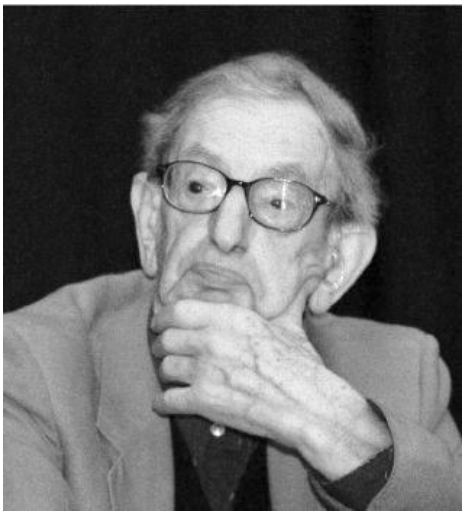
У хронолошком виду, Хобсбаум заговора идеју о јединству револуционарних збивања током читавог периода 1789–1848, док целокупне промене током ових седам деценија људске прошлости смешта у оквире северноамеричке револуције, британске привредне револуције и француске политичке револуције[41] које су из темеља разориле ancien régime и поставиле основе за изградњу модерног друштва утемељеног на капиталистичком начину привређивања те политичком и економском либерализму. Захватајући раздобље „од времена уочи Француске револуције до објављивања Комунистичког манифеста" Хобсбаум се, у својој књизи подељеној тематски на два дела, првом, насловљеном *Развој,* и другом, под називом *Последице*, показао посебно успешним приликом анализе привредног и друштвеног развоја као и интелектуалних кретања током овог периода, те се поглавља посвећена овим питањима могу сматрати за *loci classici* савремене историографије.

Идентичан прицип Хобсбаум је применио и приликом структурирања садржаја *Доба капитала* које обухвата раздобље од „пролећа народа" 1848. па до прве велике кризе капиталистичког система која је наступила 1873/74. године. Захватајући у године пуног и неометаног успона капитализма када је он успео да тријумфује на целој планети као доминантан и глобалан феномен, Хобсбаум, након краћег увода у коме даје анализу револуционарних 48-ашких збивања, излаже повест Европе и света током четврт века која су уследила након слома револуције. Као идеја водиља послужила му је чињеница да се читаво раздобље одликује узмицањем политичке пред индустријском револуцијом[42] и ступањем на историјску позорницу „победничке буржоазије" која се руководи веровањем у неометан и неограничен прогрес. Одатле, закључује Хобсбаум, кључни појам читаве епохе постаје „драма напретка". Као оне који су били непосредно погођени стварањем новога

41 Хобсбаумова идеја о јединству револуционарних процеса током овог периода има упадљиве сличности са становиштем француског историчара Жака Годшоа (Jacques Godechot) као и са погледима америчког историчара Роберта Палмера (Robert Palmer). Док Годшо заговара тезу о „ланцу револуција" који отпочиње ратом британских колонија у Северној Америци за независност да би се преко Француске револуције из 1789, револуционарних и Наполеонових ратова, јулске револуције 1830. продужио све до паневропских револуционарних збивања 1848/49. године,

42 „Индустријска револуција (британска) прогутала је политичку револуцију (француску)", сликовито закључује Хобсбаум. (*Doba kapitala. 1848–1875*, Zagreb, 1989, стр. 10).

друштва, он означава првенствено масе сиромашних унутар капиталистичког света, односно народе ван њега за које је „напредак“ значио „избор између отпора у оквирима старих традиција, унапријед осуђеног на пропаст и мучног процеса усвајања и коришћења оружја самог Запада“.[43] Велика депресија која је наступила средином 70-их година XIX века уништила је илузије у погледу на супериорну и саморегулишућу природу економског либерализма изазивајући сумње у савршеност капиталистичког система подвргавајући га, у исто време, радикалној критици. У складу са оваквим поимањем овог периода људске историје, Хобсбаум је конципирао и структуру свога дела које, пре свега, представља историју друштва тј., како сам вели, историју „заборављене већине“. Одатле је посебно значајну пажњу посветио материјалним условима који су одређивали живот људи, големом технолошком и научном развоју, револуцији саобраћаја и комуникација, који су сви, у целини, преобразили друштво наслеђено из ранијих епоха. Први пут у својој историји човечанство се нашло уједињено незаустављивом експанзијом капитализма као глобалног привредног система те Хобсбаум оправдано говори о „уједињеном свету“ што је код њега за последицу имало и важну методолошку промену: историја света није више усредсређена скоро искључиво на Европу, већ се хоризонт његових интересовања, у складу са значајем и улогом коју су имале у систему капиталистичке економије, шири на различите ваневропске земље. Овај својеврсни „излазак из Европе“ тј. напуштање европоцентристичког становишта, Хобсбаум је, доследно својој концепцији нововековне историје, у још изразитијој мери, демонстрирао у *Добу империје* да би га у потпуности применио у *Добу екстрема*.

Хобсбаум у *Добу империје,*[44] супротно наслову, у средиште својих интересовања не ставља политички живот и велике државне творевине, већ различите аспекте живота у касном XIX веку објашњавајући успон и пад *la belle époque* те трансформацију модерног друштва која је наступила на прелому XIX и XX столећа. Структурирано попут претходне две књиге,

43 Исто, стр. 11.

44 Eric J. H o b s b a w m, *The Age of Empire, 1875–1914,* London, 1987.

Доба империје велику пажњу поклања економији у овој, империјалистичкој фази развитка капитализма. Оно што ваља истаћи јесу Хобсбаумове економске анализе које, чврсто следећи марксистичку шему, управо стога, представљају најслабије делове читаве књиге. Наиме, Хобсбаум прилично догматски тумачи поједине економске феномене видећи у њима, увек и свуда, знаке капиталистичког система у депресији. Тако, на пример, изузетан пораст међународне трговине до кога је дошло крајем XIX и почетком XX века, он објашњава као последицу продужетка економске кризе из 70-их година, док нове видове организовања капиталистичке привреде (картели, монополи, трустови) не сагледава као значајне иновативне и усавршене моделе привређивања, већ искључиво као резултат настојања капиталистичких предузетника да зауставе пад профитне стопе. Када је реч о другим областима живота, Хобсбаум успева да пружи прецизне и систематичне анализе феномена национализма, буржоазије, те уметности, науке и интелектуалних кретања на размеђи векова. У целини, Хобсбаумова највећа врлина испољава се у утврђивању заметака идеја и покрета који су се јавили током овог периода а који су се у пуној снази развили током XX века. При том, остајући веран економском детерминизму, он узроке који су довели до окончања читаве епохе у катаклизми светског сукоба види првенствено у дубинским економским процесима који су, вођени динамиком капиталистичке привреде, неумитно, водили катастрофи.[45]

У *Добу екстрема* Хобсбаум износи своје погледе на историју „кратког" XX века који по својим структуралним обележјима представља непосредну последицу процеса који су се зачели током XIX века да би практично „експлодирали" током наредног, XX столећа одређујући главне правце историјског развитка. Хобсбаумова концепција XX века садржана је у некој врсти триптиха или како сам вели „историјског сендвича". Наиме, он уочава три велике епохе у унутрашњој периодизацији XX века: *Доба катастрофа 1914–1945,* обележено са два светска рата, *Златно доба* које карактерише раније незабележен економски раст и друштвени преображај а које почиње окончањем Другог светског рата а завршава се средином 70-их година, када наступа трећа епоха коју назива *Одроном*, будући да је свет поново захватила криза, несигурност и катастрофа. Отпочевши Првим светским ратом 1914, XX век је, из Хобсбаумове перспективе, трајао веома кратко, и окончао се распадом СССР-а 1991. године. Када је реч о процесима који су обележили XX век, он као најмаркантније истиче померање традиционалних центара моћи из западне сфере у Америку и Азију, односно чињеницу да је свет престао да буде европоцентричан, затим процес глобализације те

45 Исто, стр. 276.

дезинтеграцију старих модела друштвених односа међу људима означавајући их, истовремено, и као изазове на које ће столеће пред нама морати да изнађе адекватне одговоре.[46] Оно што такође карактерише Хобсбаума јесу нескривене симпатије према левичарским покретима. Међутим, и поред тога њему полази за руком да доноси рационалне закључке процењујући снагу и односе међусобно супротстављених идеологија те њихов допринос укупном историјском билансу XX века.[47]

Традиција и нација. Конструкција пожељне слике о властитој прошлости

Посебно важно место у историографском опусу Ерика Хобсбаума представљају два комплекса међусобно тесно повезаних питања: проблем традиција и њихове конструкције те феномен нација као одлике модерне епохе. Први проблем Хобсбаум је најдетаљније обрадио, чврсто га теоријски утемељивши у познатом делу *Измишљање традиције*. Полазећи од става да су традиције, ма колико изгледале старе и уврежене, врло често скорашње по пореклу, он је настојао да покаже на који начин владајуће елите у модерним друштвима манипулишу историјским знањима стварајући пожељну слику о прошлости, превасходно у циљу националне хомогенизације. Смештајући процес „измишљања традиција" у време које је уследило након индустријске револуције, Хобсбаум уочава три врсте традиција које се преклапају: „а) оне које успостављају или симболизују социјалну кохезију или чланство у групи, стварне или вештачке заједнице, б) оне које успостављају или легитимизирају институције, статус или односе идентитета и, в) оне чији је основни циљ био социјализација".[48] Следећи овај теоријски оквир, сарадници које је Хобсбаум окупио, показали су у својим радовима начине стварања традиција у Британском царству, од Шкотске и Велса до Индије и Африке, док је он сам, на примеру Европе у

46 Erik H o b s b a u m, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd, 2002, str. 17–19.

47 У супротном, не био могао да устврди да је „снага глобалног социјалистичког изазова капитализму била у слабости противника. Без слома деветнаестовековног буржоаског друштва у Добу катастрофа, не би било октобарске револуције и СССР-а. Економски систем импровизован на олупини бивше царистичке империје под именом социјализма, не би себе сматрао, нити би другде био сматран, као реална глобална алтернатива капиталистичкој привреди" (Исто, стр. 14). Стога не стоје критике упућене Хобсбауму са радикалних неолибералних позиција. Вид. ecej Christopher C h a s e – D u n n, *History and System: The Whole World,* Contemporary Sociology, Vol. 25, No. 2 (Mar., 1996), стр. 161–165. као и *Interesantna vremena,* стр. 310.

48 Erik H o b s b o m, Terens R e j n d ž e r (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002, стр. 17.

периоду 1870–1914, покушао да демонстрира процес масовне производње традиција као једне од општих одредница епохе. Разлог бављењу традицијама, као посебно важно питање, Хобсбаум је пронашао у чињеници да су измишљене традиције важни индикатори појава које би се тешко или никако дале препознати, у томе што оне казују о односу људи према властитој прошлости[49] те посебно стога што су оне веома значајне за „ону релативно новију историјску иновацију – нацију", и феномене са њом повезане: национализам, нацију-државу, националне симболе, историју и остало.[50] Овај други круг питања, Хобсбаум је синтетски обрадио у делу *Нације и национализам од 1780*.

Теоријско полазиште Хобсбаумовог приступа феномену национализма представља становиште Ернеста Гелнера да је национализам „принцип којим се сматра да политичка и национална јединица треба да су подударне".[51] Поред тога, суштинске одреднице национализма као феномена модерног доба он налази у чињеници да су нације производ технолошки и економски развијених држава те се национализам јавља у функцији нације као средство помоћу којега се она ствара. Следећи Мирослава Хроха, Хобсбаум сматра да се национализми могу поделити у три развојне фазе: а) културно-литерарну фазу, б) фазу отпочињања борбе за националну идеју те в) фазу у којој националистички програми елите добијају масовну подршку.[52] Појављујући се у епохи разарања „старог режима", нација као „замишљена заједница" налази своју функцију у надокнађивању емоционалне празнине која се јавља услед нестанка традиционалне мреже људских односа. Ослањајући се на језик, етницитет, религијска осећања, симболе, свете слике и ритуале те на свест о припадности или некадашњем припадању трајном политичком ентитету као видове народног протонационализма, модерна држава, будући врховна и владајућа сила на својој територији, помоћу големог бирократског апарата и стандардизације језика ствара код

49 Хобсбаум тврди да је „елемент измишљања овде посебно јасан, с обзиром да историја која је остала део фонда знања или идеологије нације, државе или покрета ***није оно*** што је било заиста сачувано у памћењу широких слојева, него што је било одабрано, записано, претворено у слику, популаризовано и институционализовано од стране оних чија је дужност да то раде". (Исто, стр. 23, подвукао М. А.).

50 Исто, стр. 24.

51 Erik H o b s b a u m, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost,* Beograd, 1996, стр. 16.

52 Исто, стр. 16–20.

својих грађана осећање припадности замишљеној заједници тј. нацији.[53] Раздобље када је национализам ступио у своју зрелу фазу Хобсбаум смешта у године између 1870. и 1918. Наиме, у овом периоду он је доживео унутрашњу трансформацију будући да је нестало „принципа прага" тј. сваки скуп људи који се сматрао „нацијом" полагао је право на суверену државу. Услед, пак, умножавања потенцијалних нација, одлучујући и једини фактор одређивања националности постали су етницитет и језик као што је то био случај са немачким и италијанским националним покретом за које је заједнички језик представљао скоро једину интегришућу силу. Прекретницу у развоју национализма означио је крај Првог светског рата након кога је тријумфовао „принцип националности" те међуратни период Хобсбаум означава као врхунац у развитку национализма. Сопствени, пак, закључак у односу на феномен национализма који је одредио судбине десетина милиона људи у XX веку он сажима у убеђење о неопходности супротстављања „стварању националних, етничких и других митова у процесу њиховог настајања".[54] Ово првенствено имајући у виду њихову разарајућу снагу као и обавезу историчара да се супротстави најразличитијим облицима, на прошлости засноване, митске свести.[55]

Филозофија историје

Своје погледе на историју, историјску науку и њену улогу у савременом свету Ерик Хобсбаум је излагао у мноштву теоријских и полемичких радова међу којима су, они најзначајнији, обједињени у корице књиге под насловом *О историји.* Сасвим је неоспорно да они представљају сведочанство о кључним проблемима западне историографије током друге половине XX века. Оно што им је, пак, свима заједничко, јесте промишљање теоријских и практичних основа на којима је утемељен занат историчара па тиме и сама историјска наука. Наиме, Хобсбаум је уверен да историчари, хтели то себи признати или не, не могу избећи макар повремена размишљања о предмету којим се баве, оправданости и корисности тога посла и уопште, његовом смислу. Међу питањима на која настоји дати одговор уочавају се три крупна проблема. Први проблем јесте употреба и

53 Концепт нације као „замишљене заједнице" изложио је Бенедикт Андерсон у својој истоименој књизи. Вид.: Benedict A n d e r s o n , *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, 1983.

54 *Nacije i nacionalizam od 1780*, стр. 216.

55 Erik H o b s b a u m, *O istoriji – o teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, стр. 19–20.

злупотреба историографије са чиме је неразлучиво скопчано и питање вредности сазнавања прошлости за друге, пре свега, друштвене науке. Други корпус питања везан је за анализу различитих, често помодних струја у савременој историографији, док трећи представља елаборацију Хобсбаумових сопствених концептуалних и методолошких стајалишта која свој извор и утоку имају у марксизму.

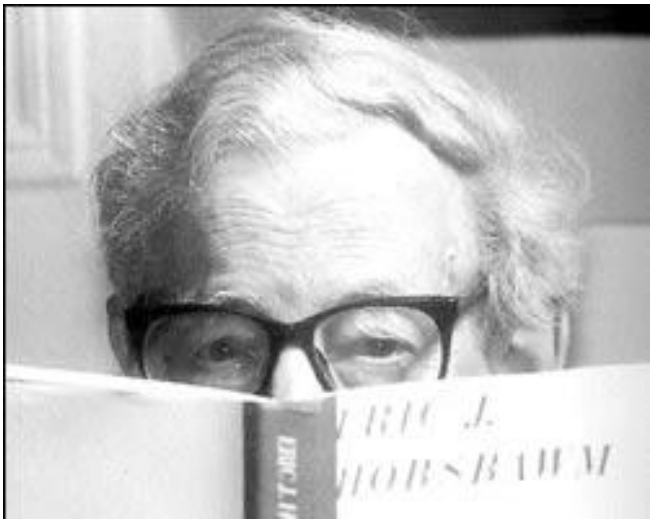
Хобсбаум стоји на становишту да су историјска знања често предмет злоупотреба које проистичу из чињенице да је прошлост изузетно важан конститутивни чинилац у процесу легитимизације друштвених односа као и прибежиште приликом оправдавања политичких одлука. Стога је прошлост одвајкада представљала, а и данас представља непресушан резервоар из кога различите, често међусобно супротстављене идеологије црпе аргументе за легитимисање сопствених ставова, те Хобсбаум сматра да је прошлост „најсуштинскији елемент у националистичким, етничким или фундаменталистичким идеологијама".[56] При томе, идеолози који користе поједине историјске чињенице за оправдање својих политичких, социјалних или других захтева, скоро се по правилу служе реалним чињеницама извађеним из њиховог историјског контекста, а не пуким фикцијама. Реч је, дакле, о полуистинама које замагљују границу између историјске истине и лажи бивајући тиме опасније, будући да су заогрнуте у рухо паранауке и као такве представљају основу за формирање етничких и других митова. Превасходна одговорност људи који се професионално баве сазнавањем прошлости – историчара, јесте да се без скрупула супротстављају образовању митова и на њима изграђеној, параисторијској свести. Ма колико тај императив био тежак, савесни историчари никада не смеју одступити од њега, прво стога што им је као људима од науке иманентно хтење за истином а затим и зато што све, па тако и бављење историјом, смисао има једино ако је за добробит обичних људи. Ту се јасно и недвосмислено испољава Хобсбаумова привржености XVIII-овековној хуманистичкој традицији просветитељства када каже: „Све је за добробит обичних људи који нису посебно паметни или занимљиви… нити су високо образовани, нити су успешни или предодређени за успех – у ствари, нису ништа нарочито… Свако друштво у коме вреди живети је створено за њих, а не за богате, паметне, изузетне, иако свако друштво у којем вреди живети мора да пружи простор и поље деловања за такве мањине".[57]

Размишљајући над смислом прошлости Хобсбаум полази од става да је током највећег дела историје она представљала модел који је садашњост

[56] Исто, стр. 16.

[57] Исто, стр. 20.

опонашала. Апсолутизација прошлости као шаблона за садашњост довела би, међутим, до одсуства било какве промене, што наравно није случај, јер у свим па чак и у најтрадиционалнијим друштвима ипак долази до промена ма како оне споре биле. Механизам посредством кога до њих долази Хобсбаум назива *„напуклинама”* у историјском сећању кроз које се оно што је ново прихвата као важно и преко потребно за једно друштво. Традиција као оквир за историјску свест друштва или, како Хобсбаум каже, „формализована социјална прошлост”,[58] пружа отпоре наглим и радикалним променама наслеђеног стања – стога оне могу бити прихваћене само под условом да су постепене јер само на тај начин преостаје довољно простора да се оне управо путем „напуклина” апсорбују у један, на тај начин модификован, оквир историјског сећања друштва који кореспондира са традицијом и наизглед се од ње не разликује. У другом случају, када друштво бива темељно преображено услед изненадних и свеобухватних промена, тада прошлост више не може представљати шаблон који би садашњост следила већ једино спремник идеја и вредносних система којих нема у друштву захваћеном променама. До систематског одбацивања прошлости у корист будућности долази једино у случају када су друштвене промене признате као неизбежне и пожељне те када се од будућности нужно очекује да, ма каква била, ипак мора бити боља од неподношљиве садашњице. Ипак, смисао прошлости, а отуда и њена важност произилази из чињенице да она представља процес постајања садашњости кроз акумулацију колективних искустава небројених ранијих покољења односно, да се послужимо речима Андреја Митровића, прошлост сведочи о „стварности човековог живота у друштву у оквирима трајања човечанства”.

Међу модерним историографским школама једна која је својим утицајем привукла нарочиту Хобсбаумову пажњу јесте током последњих

58 Исто, стр. 23.

деценија веома узнапредовала „социјална историја".[59] Свестан значаја који за сваку науку па тако и за историју има ширење њеног предмета проучавања, он ипак истиче појмовну неодређеност самог термина „социјална историја" поткрепљујући такав свој став чињеницом да он, у зависности од традиције, има барем три различита значења: историја социјалних покрета односно покрета сиромашних, затим историја тзв. свакодневног живота тј. *Kultur* или *Sittengeschichte* у немачкој историографији те као синоним за економску историју. Оно што је заједничко овим новим трагалачким стремљењима унутар историјске науке јесте покушај писања једне другачије историје у односу на ону коју је установио Ранке, дакле једне историје која није нужно оријентисана на међудржавне односе и истакнуте појединце већ настоји да, како су то образложили још знаменити француски „аналисти", прикаже прошлост људског друштва у тоталитету при чему су политички догађаји и процеси схваћени тек као врх леденог брега, истинских дубинских покретачких снага историјског развитка које своју основу имају у реалним условима „материјалног живота". Према томе, искорак историографије из оквира традиционалне политичке тј. „догађајне" историје неминовно ју је морао довести у непосреднији однос са другим наукама чији је предмет интересовања такође друштво. Тај је сусрет историјску науку обогатио обиљем нових концепата и подстицајних истраживачких метода и техника што, сматра Хобсбаум, „може пружити помоћ у објашњавању иначе недокучивих питања". И то би било углавном све када је реч о међусобном прожимању историје и друштвених наука, будући да је нереално очекивати да „социјална историја" постане нека врста „ретроспективне" социолошке или економске теорије. Штавише, мишљење је Хобсбаума, сва теоријска уопштавања била су утолико успешнија уколико су мање у своја објашњења укључивала елемент промене тј. историјску динамику. Ипак, ширење истраживачког хоризонта историјске науке у правцу који је означила „социјална историја" јесте напредак у трагању за, никад у потпуности остваривим, идеалом сазнања прошлости у свим њеним многострукостима. Стога је дијалог историје са више или мање сродним дисциплинама навео њу саму и историчаре, њене посвећенике, да изнова преиспитају ваљаност сопственог теоријско-методолошког утемељења и да на том трагу настоје доћи до целовитијег и, колико је могуће, јаснијег погледа на прошлост.

Током XX века историчари су били сведоци наглог успона економске историје према којој никада нису успели да се одреде на задовољавајући начин. Однос историчара и економиста Хобсбаум види као нелагодну коегзистенцију која произилази из чињенице да ни једни ни други нису начисто

[59] Исто, стр. 84–106.

са тим да ли им је потребна макар повремена асистенција оних других. Кроз анализу односа ове две науке од времена Адама Смита па до данашњих дана он закључује да је међусобна упућеност економије на историју не само могућа већ и потребна. Наиме, историчарима је економска теорија потребна при објашњењу и анализи модела социо-историјске динамике, приликом формулисања одговора на питање „зашто је после ситуације А уследила ситуација Б и ниједна друга".[60] И обрнуто, и најминуциознија економска анализа прети да западне у ћорсокак уколико не узме у обзир конкретне историјске услове, односно ако је истргнута из свога историјског контекста. Ово посебно долази до изражаја у случају клиометрије која је, истина, историјској науци дала нове подстицаје али, истовремено, има и драстичних недостатака који се првенствено огледају у њеној аисторичности и заснованости на непоузданим па чак и претпостављеним подацима.

Расправљајући о упливу постмодернистичке филозофије на историографију Хобсбаум децидирано каже да „историја мора да почне од онога што се догодило. Остало је чиста спекулација".[61] На тај начин он одбацује присутну и често потенцирану недоумицу око неизбежне субјективности онога ко истражује прошлост. Такође, он се отворено супротставља покушајима релативизације историјске истине посебно честе и омиљене последњих деценија у круговима постмодерниста. Оно што не може бити предмет спора за Хобсбаума је став да је прошлост реална и да је, као таква, доступна рационалној и објективној спознаји насупрот помодном схватању да „чињенице" постоје само у личности сазнајног субјекта, па је отуда и сваки покушај сазнавања прошлости неизбежно осуђен на произвољност и субјективност. Он жестоко брани становиште да „без дистинкције између онога што јесте и онога што није, историје не може бити".[62] Бацајући поглед унатраг на пут који је прешла историографија, Хобсбаум сматра да је она, упркос свему, ипак напредовала, премда лагано и са повременим застојима. На том дугом путу највећи су помаци остварени на пољу сарадње историје са другим друштвеним наукама при чему је управо та конвергенција проширила видокруг историјске науке и на тај начин је, идејно и садржајно, обогатила. Истовремено, подстицајно је деловала и на конституисање бројних нових историјских дисциплина које су учиниле потпунијим наша знања о појединим аспектима прошлости раније, случајно или намерно, скрајнутих. Међутим, овај процес „фрагментације" историјске науке на бројна, често међусобно неповезана поља историјских студија показао се и као њен

60 Исто, стр. 126.

61 Исто, стр. 265.

62 Исто, стр. 8.

крупан недостатак јер не постоји никаква економска, социјална, антрополошка или психоаналитичка историја већ, како закључује Хобсбаум, постоји само „историја".

Током свога стручног формирања сви историчари изложени су интелектуалним утицајима времена у коме живе и, свесно или не, прихватају одређени систем идеја и вредности као своје теоријско-методолошко полазиште. Ерик Хобсбаум се од самих својих почетака недвосмислено определио за марксизам као „далеко најбољи приступ историји зато што је он јасније од других приступа свестан онога шта људска бића могу да ураде као субјекти и стваралоци историје, као и онога што, као објекти историје, не могу да ураде".[63] Наиме, он сматра да је историјска наука, онаква какву је утемељио Леополд Ранке, ушла у XX столеће као недовољно развијена те да је највећи подстицај њеној трансформацији дошао управо од стране марксизма. При томе, ваља нагласити да Хобсбаум прави јасну разлику између изворне Марксове теорије друштва и доцнијег „вулгарног марксизма" кога су се и Маркс и Енгелс још за живота одрицали. Настојећи да одговори на питање шта историчари дугују Карлу Марксу, он држи да је на историјску науку понајвише утицала његова трихотомна подела друштва на материјалну базу, политичку надградњу и облике друштвене свести, класни приступ у анализи друштва те идеја класног конфликта као главног покретача друштвеног развоја. Међутим, то нису уједно и највреднији доприноси Марксове мисли историјској науци. Њена највећа вредност не састоји се у Марксовим погледима на друштво већ на историју саму. Ово превасходно стога што за разлику од свих других структурално-функционалних приступа анализи друштва једино марксизам може, на задовољавајући начин, да објасни феномен друштвених процеса и промена, односно, он успева да одговори на питање зашто и како се друштва трансформишу што је, то ваља имати на уму, питање свих питања историјске науке али и других наука о друштву.

Током свог дугог живота Ерик Хобсбаум је био сведоко у историји до тада незабележеног научно-технолошког прогреса али, у исти мах, и невиђених страхота, разарања и зверстава. Сумирајући у једном од есеја своја лична и професионална искуства он песимистички закључује да је људску цивилизацију захватио процес варваризације те да је варваризам изнова у успону и да, на несрећу, нема знакова који би упућивали на његово скоро окончање. Наиме, туробно искуство XX века у коме је, на најстрашније начине, животе изгубило скоро 200 милиона људи, ужаси Тоталног и Хладног рата, учинили су да нестане оне ограде коју је просветитељство дигло

63 Исто, стр. 78–79.

против дивљаштва и, што је најгоре, људи су временом прихватили нељудскост тј. научили су да толеришу оно што се не може толерисати. И управо стога, јасно се намеће императив свакоме историчару да се, у времену незаустављивог „клизања низ падину варваризације", супротстави разним покушајима релативизације историјске истине свеједно са које стране долазили, јер је „занимање историчар на првом месту произвођача сировог материјала који се прерађује у пропаганду". Ова насушна потреба за говорењем истине на коју апелује Хобсбаум представља први и основни вид друштвеног ангажовања историчара и у неку руку, сублимацију његовог историчарског creda који предаје у заоставштину својим наследницима.

***

Као један од најмаркантнијих представника које је дала историјска наука у XX веку Ерик Хобсбаум није стајао мимо главних идејних струјања којима је историографија била изложена, већ је трагао за оним путем у историографији који би јој омогућио да се што више приближи сазнању целине реалног живота људи у прошлости. Недвосмислено се опредељујући за марксизам као најинспиративнији и најзахвалнији приступ прочавању еволуције људских друштава у прошлости, Хобсбаум је прихватао различите доприносе који су у историографију стизали из других наука, односно другачијих теоријско-методолошких усмерења. Као оно што представља његов трајни допринос савременој светској историографији истиче се његова концепција историје Европе и света у раздобљу од друге половине XVIII до краја XX века, особени приступ тумачењу национализма, скретање пажње на феномен конструисаних традиција те увођење у англосаксонску историјску науку нижих и маргиналних друштвених слојева. Својим, пак, погледима на целину историјског процеса те на науку која га проучава, Хобсбаум се, уз Гибона, Тојнбија, Кара, Колингвуда и Тејлора, сврстао у ред умних филозофа историје.

Mihael Antonović
Faculty of Pedagogy – Sombor

HISTORIOGRAPHICAL WORKSHOP OF ERIK HOBSBAUM

SUMMARY

Eric Hobsbaum (1917) belongs among the most prominent British historians of the 20th century. It was already in his early youth that he accepted communism as his political persuasion and Marxism as the most gratifying approach to studying the human society. Hobsbaum gained respect within the circle of British Marxist historians with whom, in 1952, he founded the magazine *Past and Present* which very soon gained world wide acclaim by becoming a promoter of "The New History" in English speaking countries. In his historiographical work, Hobsbaum was focused on the modern history, especially on the history of the "long" 19th century which was the topic of his most important synthesis – trilogy: *The Age of Revolutions, The Age of Capital, and The Age of Empires* which is complemented by his synthesis of the 20th century – *The Age of Extremes*. Hobsbaum accepted different contributions which came to historiography from other sciences, that is, from different theoretical/methodological orientations. His lasting contribution to the modern worldwide historiography stands out in his concept of Europe and World history in the period between the second half of the 18th and the end of the 20th century; in his unique approach in interpreting nationalism; drawing attention to the phenomenon of artificially constructed traditions; introducing lower and marginal social strata into Anglo-Saxon history science. On the other hand, Hobsbaum secured his place among the learned history philosophers with his views of history and history as a science in general.

УДК 94(497.1)"1944/1945"
355.48(497.1)"1944/1945"
930.23(497.11)"199/…"

Александар Касаш
Филозофски факултет – Нови Сад

ИСТОРИЈСКЕ КОНТРОВЕРЗЕ О СРЕМСКОМ ФРОНТУ 1944/1945. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду се расправља о мноштву контроверзних питања и оцена о Сремском фронту у нашој новијој историографији али и публицистици, до којих је дошло посебно крајем двадесетог и почетком овог века распадом друге југословенске државе, али и отварањем „српског питања".

Кључне речи: Сремски фронт, Други светски рат и завршне операције, историјске контроверзе.

Сремски фронт, успостављен у време завршних операција за коначно ослобођење југословенских територија у Другом светском рату, представља значајну историографску тему не само у војном смислу. Њиме су се бавили многи историчари, публицисти, али и мемоаристи. Појачано интересовање за збивања која су, умногоме, одредила судбину наредних деценија, важна су и изазовна тема за научна промишљања. Различите оцене изречене о Сремском фронту, посебно након распада друге југословенске државе, интензивирала су настојања да се многа питања везана и за тај историјски догађај преиспитају.

Питања и оцене везане за крај рата и за стварање нове државе од стране комуниста, у контексту политичких, војних и других односа довели су до низа контроверзи, посебно крајем двадесетог века и отварањем тзв. „српског питања", места, улоге и значаја ове најбројније словенске нације на балканском простору. Занимљиво је истаћи да су та контроверзна питања прво отворили књижевници, а не историчари. Поменућемо овом приликом само *Књигу о Милутину* Данка Поповића. Многе теме дошле су под истраживачку лупу не само млађих историчара већ и публициста и политичара који су „табу теме" почели да користе за своје дневнополитичке потребе. Поред различитих оцена и процена о томе да ли се на југословенском простору водио грађански или ослободилачки рат; је ли четнички покрет имао значајнију историјску улогу од комунистичког; колико је који покрет имао историјских шанси или заслуга; затим о месту и улози југословенских

комуниста у преузимању власти на легитиман или другачији начин; о томе да ли је Србима уопште требао 27. март; колико је и зашто Јосип Броз водио антисрпску политику још од периода између два светска рата користећи своје позиције „као агент Коминтерне"; зашто је устанак 1941. године избио баш на територији Србије; зашто се прва партизанска слободна територија ствара у западној Србији; зашто Титови партизани нису ослободили Јасеновачки логор у време највећег страдања Срба, итд.

У свим тим контроверзним питањима свакако да је Срем у Другом светском рату имао своју специфичну улогу. Многа питања пред историчарима новије историје почела су сама да се отварају. Напоменућемо само нека: како објаснити да је након 1918. године, након одлуке сремских радикала да се прикључе Краљевини Србији и након тога када је српски национални и монархистички занос био веома изражен, у време Другог светског рата на тим просторима била доминантнија партизанска, а не четничка опција; зашто после усташког терора и одвођења у логоре не постоји српски монархистички одговор на то; зашто се партизанском покрету у великој мери прикључују и имућнији Сремци; ко је и зашто организовао тзв. „велики транспорт", помоћ партизанским јединицама у Босни; ко организује народну власт на подручју Срема; какав је однос српског и хрватског, па и немачког живља у ратним условима на тим просторима, итд.

У низу ових изазовних контроверзних питања у новијој историји Југославије и Срема засигурно је једна од важнијих и провокативнијих била оцена значаја и сврсисходности Сремског фронта на самом крају рата, када се његов исход знао и очекивао не само на Балкану, већ и у Европи и широм света.

Од лета 1944. године, после тзв. Првог споразума Јосипа Броза Тита и Ивана Шубашића на Вису, када се одређивала судбина нове југословенске државе, једно од важних питања било је и то ко ће контролисати и утицати на збивања у Србији на крају рата. Решити ово питање било је битно не само због значаја моравско-вардарске долине већ и чињенице да је за нову власт било веома важно ко ће ослободити Београд, као југословенску, али и српску престоницу. Зашто југословенско партизанско руководство, ако је било толико војно јако, јула 1944. тражи од Совјета тешко наоружање и авијацију у време када оно захтева да се партизански покрет прикаже као значајан војни фактор који ће засигурно допринети коначном сламању фашизма? У том контексту треба посматрати и чињеницу да се стварају четири армије и да се са партизанског начина ратовања прелази на сада другачији вид ратовања – рововски. Британски бригадир Фицрој Маклин у једном свом

извештају записао је да су југословенски партизани прешли на другачији вид ратовања и да је „прошло време романтичног ратовања".

Совјетски војни фактор био је од посебне важности у ослобађању источних делова југословенске територије. Својом војничком снагом, али и идеолошком конотацијом, са израженим антинацизмом, свакако је давао обележје наредним догађањима. Совјетски војни продор на Запад и жеља да се заузме Берлин пре Американаца и Енглеза, али и утиче на збивања у Мађарској, посебан значај давао је војвођанском простору. Од немале војне важности било је и спречавање да се немачке трупе, тзв. групе армије „Е", извуку из Грчке, па су из тих разлога немачке снаге на простору Срема појачале свој отпор надирању Совјета јер су страхујући од освете сматрале да је много корисније бранити Немачку и предати се Британцима и Американцима, него „црвеним комунистичким ђаволима".

Сремски фронт формира се према војним историчарима званично 21. октобра 1944. и траје до 12. априла 1945, када су партизанске јединице пробиле немачку одбрамбену линију од босутских шума до Саве. Ово вишемесечно ратовање и велике жртве побудиле су велико интересовање и проучавање.

У контексту историјских промишљања важно је дати суд да ли је Сремски фронт уопште био потребан, а посебно да ли су биле потребне толике жртве са обе стране.

Једно од контроверзних историјских питања свакако се односи на број страдалих партизанских, највише српских младића на равничарском сремском ратишту. Приближно тачан број изгинулих није у нашој историографији утврђен. Нажалост, бројевима се, као и другим, манипулише, поново у политичке сврхе. Помињу се у литератури бројке од десет до тридесет хиљада бораца, али званична историографија барата цифром од тринаест хиљада погинулих.

У историографији такође није довољно проучено питање дезертерства на фронту и однос старешина према војницима.

Из међународних, војних, политичких разлога (за Јосипа Броза) од важног значаја у односима према савезницима при завршетку Другог светског рата на југословенском ратишту били су разговори између Јосипа Броза и енглеског фелдмаршала Харолда Александера, фебруара 1945, а посебно Титов обилазак Сремског фронта. Требало је поново да се са партизанске стране Запад увери о војној снази југословенских партизана и ко се заправо на југословенском ратишту бори против фашизма, а посебно против Немаца. У далекосежнијој политичкој стратегији Јосип Броз је сматрао да треба разуверити Винстона Черчила у моћ и значај четничког покрета,

посебно у Србији, и да Карађорђевићи из Лондона више не могу значајније утицати на збивања у Југославији, а посебно у рестаурацији монархистичке Југославије. Свакако у тим завршним ратним годинама не треба искључити ни совјетски фактор који од 1943. постаје у светским размерама све значајнији не само у војном већ и у политичком погледу и наредних педесет година одређиваће судбину више европских држава.

Од немалог значаја биле су и две Титове посете овом фронту. Оне су знатно утицале на подизање морала партизанских бораца, питање које ће бити предмет истраживања не само историчара, већ и психолога.

Ратним страдањем, у којем је изгубљена једна младост, без обзира на националну припадност, по мени као историчару новије југословенске историје који се деценијама бавио и контроверзним и осетљивим темама, у ратним условима се покушава манипулисати. Др Новица Војиновић једном приликом написао је: *„Сремски фронт није требало пробијати, јер су у фебруару и марту 1945. године руске трупе већ заузеле Мађарску и приближиле се Бечу, па су Немци из Срема за неколико недеља сами морали да одступају према Загребу. Али Броз није хтео да чека да они сами оду, него је на њих послао српску омладину да се тако освети Србима што су га 1941. протерали и није могао да провири у Србију све док нису стигли руски тенкови генерала Бирјузова. Злочин на Сремском фронту је Брозов геноцид над српском омладином, освета за прогон из Србије 1941. и жеља да се што више Срба баци на кланицу, да их он касније не би кажњавао као четнике и сараднике са окупатором, јер су за комунисте сви Срби били четници. Комунисти су Србе користили у рату као добре борце, као средство помоћу ког су долазили на власт у чему су потпуно успели...”* Оваква размишљања, са посебном, антикомунистичком и антиброзовском конотацијом мислим да не треба коментарисати. Она имају доста присталица и сматрам да су драгоцена за будуће историчаре који ће моћи у својим историјским анализама да користе тзв. „теорију дистанце” и релевантно суде не само о догађајима него и историјским личностима и времену.

О овој теми занимљиво је једно размишљање историчара проф. др Бранка Петрановића „да је Сремски фронт у црно завио Србију”. Највероватније да и сам свестан колико је деликатно давати оцене о овако значајним питањима из новије српске историје није желео да се јасније изјашњава. Мислим да је и сам размишљао о томе ко су и одакле су били регрутовани борци који су слати на сремско ратиште и зашто. И он је био регрутован у партизанске јединице на крају Другог светског рата, што је вероватно утицало на његову обазривост приликом давања коначних историјских

судова и оцена. Мада сам и сам био његов београдски ђак, нажалост о овој теми нисмо разговарали.

Неки, посебно публицисти, тврде да су на фронт слати српски голобради младићи без војне обуке. Међутим, неким својим истраживањима дошао сам до података да је обуке ипак било. Истина, кратко је трајала, али се није ни могла боље организовати.

За југословенске комунисте у процесу преузимања власти битна је била и активизација не само сремског становништва у помоћи овом фронту под паролом „Све за фронт – Све за победу!". Педантни историчари тога времена, на основу разних извештаја дошли су до прецизних података међу којима чак и до тога колико су пари зимских чарапа за партизанске борце Сремице исплеле. Можда је и то неистражено поље за будуће млађе историчаре – да анализирају и тај аспект ратних догађања, и ентузијазма и победничког заноса.

О сврсисходности Сремског фронта занимљиво је мишљење новосадског историчара проф. др Ранка Кончара који сматра „да је он био наметнут југословенским партизанима од стране Немаца, али да је свакако он партизански и Брозов допринос антифашистичкој борби и победи".

Вредно пажње и промишљања је и зашто Немци, о чему је већ било речи, грчевито бране баш тај правац совјетског, тј. партизанског надирања када се у равници тешко то може чинити. Неки историчари сматрају да су тиме хтели да омогуће повлачење својих трупа из Грчке. Међутим, на основу личних истраживања сматрам да су немачке трупе страховале од совјетске и партизанске, тј. комунистичке осветe. То поткрепљујем чињеницом да су немачку линију бранили и припадници усташких, домобранских, па и четничких снага.

Неки публицисти окривљују и оспоравају совјетски, па и бугарски војни допринос на овом ратишту, истичући да се они нису довољно ангажовали. Ипак, евидентна је чињеница да су совјетске трупе имале ближи стратешки правац према Берлину и доста проблема у Мађарској, али и поверења у југословенске партизане.

Размишљања и историјска процењивања о овом фронту и историчари, посебно политичари, користили су у разне сврхе. Навешћемо само неке примере: Шиптари (Албанци) су, посебно деведесетих година двадесетог века, покушавали да са овим ратним збивањем манипулишу. Војну побуну својих сународника из 1945. као одговор на то да своје сународнике не шаљу на Сремски фронт „зарад српских интереса" нису истина представљали као идеолошки проблем, већ као национални, а драстичан обрачун са њима представили су као комунистичку, Титову освету због њиховог држања у

току рата. Посебно су неки мађарски (војвођански) публицисти покушали да овај фронт прикажу као „стратиште својих сународника". Наиме, једно време је посебно била изражена намера да се Јосип Броз Тито прикаже као главни кривац што су заробљени бачки Мађари из логора слати на Сремски фронт да обављају физичке радове у тешким условима као казну за држање њихове националне групе у току рата, посебно у догађајима из јануара 1942. и злочинима према српском и јеврејском становништву, када је побијено и под лед Дунава и Тисе бачено преко четири хиљаде Срба и Јевреја.

Проблем страдања војвођанских Немаца на Сремском фронту посебно је неистражено питање за историчаре. У вези са овим контроверзним питањем постоје, такође, различите оцене и манипулације. Несумњиво је да су комунисти и партизански борци, као ратни победници, сматрали да Немце (војвођанске, тј. сремске Немце – Швабе) треба најстроже казнити. Износе се и подаци да су слати као претходница партизанским јединицама да испитају да ли су сремска поља минирана, па и да се с њима још горе поступало – и ово је на млађим историчарима да научно истраже. Забележени су и примери да се „идеолошка и војничка правоверност" партизанских бораца доказивала драстичнијим односом према припадницима ове националне групе. У неким документима из тог времена забележено је да су у тим мерама предњачили партизански борци који нису довољно познавали прилике из тог краја па су страдали и многи невини, чак и они који су били симпатизери – Немци антифашисти.

Проблем радикалнијег става према хрватском становништву у Срему тих година треба историјски посматрати не само као освету комуниста за деликатну историјску ситуацију насталу чињеницом да је створена Независна Држава Хрватска и да је Срем њој припојен. Упозоравам да треба у виду имати и све израженији страх од разних диверзантских акција припадника војног партизанског руководства и да је приликом овако великих и значајних војних операција веома битно било обезбедити позадину од могућих диверзија становништва националних група које су биле „у току рата на другој страни". Овакво размишљање није било својствено само за Сремски фронт, него и за друга ратишта.

Постојање Сремског фронта с краја 1944. и почетка 1945. године несумњиво је значајан и важан војни и политички историјски догађај из новије југословенске историје. Сматрам да ће и даље бити предмет научних истраживања и оцењивања. Такође сматрам да својом важношћу за наредну полувековну историју, овог и ширег простора, има посебну улогу не само с позиција победника у рату већ и односа снага у антифашистичкој коалицији који ће одредити судбину југословенских народа у наредних пола века.

Aleksandar Kasaš
Faculty of Philosophy – Novi Sad

HISTORICAL CONTROVERSY ABOUT THE SREM FRONT IN 1944/1945

SUMMARY

The Srem Front was an important segment of military events in the final operations for the liberation of Yugoslav territories in World War II and it provoked a number of theories, especially after the breakup of the second Yugoslav state. Many controversial issues were raised starting from whether it was even necessary in the first place up to questioning the politics of Josip Broz Tito and his global policy towards the Serbian nation. Various manipulations in those theories were even used for political purposes. The author expressly insists on the need to scientifically evaluate this, as well as other delicate issues from more recent Yugoslav and Serbian history.

УДК 929.52БРАНКОВИЋИ

Драган Тубић
Матица српска – Нови Сад

СРЕМСКИ БРАНКОВИЋИ У ИСТОРИОГРАФИЈИ[1]

Сажетак: Српска деспотска породица Бранковић одиграла је значајну улогу у српској историји током XV и на самом почетку XVI века. После коначног пада Деспотовине (1459. године) долазило је до прелазака српског становништва на подручје јужне Угарске, а тамо је отишао и део Бранковића који су постали познати као сремски Бранковићи. Они су носили деспотску титулу, имали под својом влашћу део Срба у Угарској и вршили изузетно значајну војну службу за угарске краљеве. У овом раду начињен је покушај да се на једном месту наведе и укратко представи што већи број радова о сремским Бранковићима. Наша историографија се овом темом прилично много бавила и дала велики број мање или више значајних дела (студија, расправа, чланака, прилога).

Кључне речи: Бранковићи, сремски Бранковићи, Вук Гргуревић, Стефан, Ангелина, Ђорђе, Максим, Јован, Срем, Угарска, историја, историчари, историографија, књижевност.

Овој теми смо приступили у намери да широј читалачкој публици на једном месту дамо увид у што већи број научних радова који осветљавају умногоме сложену проблематику везану за повест о српској деспотској породици Бранковић после смрти деспота Ђурђа (1456) и другог и коначног пада Деспотовине (1459). Настојаћемо да се концентришемо на нама доступне и познате историјске и друге радове који се у целини или својим битним деловима баве сремским Бранковићима, а не на радове који их тек помињу у неком ширем контексту, јер би то захтевало далеко већи обим истраживања и свакако превазишло аспирације овог рада.

[1] У овом раду акценат ћемо, пре свега, ставити на историографију која је писана на српском језику, мада ово не значи да ћемо искључити из разматрања неке радове које су писали хрватски историчари (посебно у ранијим периодима) и који су на хрватском језику. Биће узета у обзир домаћа (јужнословенска) литература у најширем смислу речи, али зато не и мађарска историографија која је у контексту обрађивања историје Угарске дала велики допринос и расветљавању многих детаља о сремским Бранковићима (A. Turul, W. Mőz, L. Thallőczy, V. Fraknoy, A. Bonfinis, J. Teleki, S. Katona, A. Aldásy, G. Pray, C. Wagner, N. Isthuanffi итд.). Исто тако, избегли смо директно и у већој мери бављење изворима о сремским Бранковићима, што је свакако тема за себе. У нашем раду ће у првом реду бити говора о историјској литератури, али ћемо узети у обзир и неколико дела из књижевности.

У време убрзаног развоја наше историографије у другој половини XIX века пажњу истраживача привукли су и Бранковићи у Срему. Ово је било доба националног одушевљења, па су и дела настала у овом периоду прожета националним духом. После нестанка српске деспотовине наде поробљеног становништва биле су усмерене ка угарском владару и Срему, где су номинални српски деспот и људи око њега гајили наде о обнављању српске државе. Извори настали у оквиру српске цркве и народне песме Срем су представљали као ново српско језгро. То је утицало и на прве истраживаче који су прихватили ово уверење и у Бранковићима видели господаре свих Срба на подручју угарске државе. При томе се није водило довољно рачуна о чињеници да је Срем био угарска државна територија на којој су Бранковићи добили само одређене поседе, обавезујући се на војну службу и верност угарском крању.

Лоза сремских Бранковића

Први који се с научне тачке гледишта озбиљније бавио сремским Бранковићима био је Фрањо Рачки у свом чланку *Одношај србских деспота и доселица напрама круни и краљевини хрватској и угарској г. 1426–1503.*[2] Иако је овај чланак релативно малог обима, у њему се може наћи солидан преглед најважнијих историјских догађаја од времена деспота Стефана Лазаревића (1389) до смрти архиепископа Максима Бранковића (1516). Рачки се овде значајно осврнуо како на питање досељавања српског живља у јужну Угарску (најчешће под принудом због турских налета и после продора угарских војски на подручје Србије), тако и на права и обавезе овог становништва у новој средини.

[2] Franjo Rački, *Odnošaj srbskih despota i doselica naprama kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj g. 1426–1503*, Književnik, II, Zagreb 1865, 476–488.

О сремским Бранковићима у оквиру своје студије *Племе Бериславића*[3] писао је М. Месић. Он се дотакао Бранковића у Угарској у мери у којој је то било неопходно како би се објасниле њихове породичне везе са хрватском породицом Бериславић. Следећи рад који говори о нашој теми је кратак чланак Франца Миклошића, *Марија, кћи Анђелинина и Константин Аријанит.*[4] Овде је описана породица Ангелине Бранковић и удаја њене кћерке Марије за монфератског кнеза Бонифација V Палеолога, уз занимљив и драгоцен преглед историографије о овој теми на француском, италијанском и немачком језику.

Иларион Руварац у свом раду, *Прилошци к објашњењу извора српске историје,*[5] као следбеник критичке историографије, указао је на грешке које су чинили његови претходници и савременици. Он анализира неколико извора од којих се један део односи на Бранковиће, а овом приликом бави се и спорним питањима из ранијих и каснијих епоха, као што су лоцирање неких топонима и разрешавање недовољно познатих биографских података. Руварац у чланку *О роду деспотице српске Анђелине и срећи деспине Марије*[6] коментарише порекло Ангелине (потоње Бранковић), говори о њеном оцу Аријаниту Комнину, господару елбасанског краја, те о брачним везама Ангелинине деце Маре и Ђорђа. Помена о Бранковићима има у Руварчевом прилогу *Feyezckeo = Сланкамен?*[7] и у раду *Стари Сланкамен,*[8] пошто је ово место било један од најзначајнијих поседа српских деспота.

За ближе познавање последњих Бранковића посебна заслуга припада Стојану Новаковићу који је користећи, како познате и у највећем делу објављене српске и угарске изворе тако и народне песме, дао једну од најопсежнијих расправа о Бранковићима – *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању, 1456–1502.*[9] Сваки од три дела своје расправе Новаковић започиње детаљним прегледом тема о којима ће бити речи у дотичном делу.

---

3 M. Mesić, *Pleme Berislavića*, Rad JAZU, VIII, Zagreb 1869, 30–104.

4 Franc Miklošić, *Marija kći Anđelinina i Konstantin Arijanit*, Rad JAZU, XII, Zagreb 1870, 1–9.

5 Иларион Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник Српског ученог друштва, 47, Београд 1879, 177–218.

6 Исти, *О роду деспотице српске Анђелине и срећи деспине Марије*, Зборник Илариона Руварца, I, Београд 1934, 36–40.

7 Исти, *Feyezckeo = Сланкамен?*, Зборник Илариона Руварца, I, Београд 1934, 299–302.

8 Исти, *Стари Сланкамен*, Зборник Илариона Руварца, I, Београд 1934, 367–410.

9 Стојан Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању, 1456–1502*, Летопис Матице српске, 146, 1–47; 147, 1–32; 148, 1–70, Нови Сад 1886.

Ови прегледи заузимају готово целокупну прву страницу и омогућавају читаоцу да се брзо и ефикасно упозна са ауторовом концепцијом. Целокупна расправа је заснована на исцрпном и хронолошком изношењу политичке историје последњих Бранковића после смрти деспота Ђурђа. Навођење извора или народних песама служи као илустрација за неку од констатација које Новаковић износи. Ова расправа је по својој озбиљности и значају у неким деловима остала непревазиђена до данас.

У првој глави књиге *Српски устанци против Турака у вези са народним сеобама у тућину од 1459–1664,*[10] Р. Агатоновић и М. Спасић расправљају о проблематици ко је био први деспот Срба у Угарској, потом о деспотовању Вука Гргуревића, доласку у Угарску и деспотовању Ђорђа и Јована са мајком Ангелином, те о прекиду лозе Бранковића Јовановом смрћу. Може се лако приметити да су хронолошке границе које аутори износе понекад нетачне, али су оне и као такве корисне, а исправили су их каснији истраживачи и историчари.

Наш истакнути историчар Алекса Ивић написао је почетком XX века рад *Нови подаци о грофици Катарини Цељској.*[11] Као што и сам наслов каже, аутор је изнео нове податке о судбини Катарине, ћерке Ђурђа Бранковића, после убиства њеног мужа Улриха II Цељског (1456) када је уследила Катаринина погодба са царем Фридрихом III, њен одлазак у Дубровник и напокон у Јежево у Македонији код сестре Маре. На крају чланка налазе се две повеље које је издала Катарина. Алекса Ивић је први после Стојана Новаковића у својој *Историји Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке војне границе (1703)*[12] дао језгровит, свеобухватан и један од до сада најпотпунијих прегледа историје сремских Бранковића У пет сукцесивних поглавља Ивић приказује положај и значај српских деспота и досељеног српског становништва у оквиру политичких планова угарског краља Матије Корвина и непосредно после његове смрти. Аутор пише о Вуку Гргуревићу и његовим победама у Подрињу и Босни, опсади Смедерева, борби са Турцима 1480. и 1481. године, те о досељавању Срба у Банат. Потом следи део који се бави деспотом Стефаном и деспотицом Ангелином Бранковић и преговорима краља Матије са деспотицом и њеним синовима. После досељења деспотице са синовима у Срем, деспот

10 Р. Агатоновић, М. Спасић, *Српски устанци против Турака у вези са народним сеобама у тућину од 1459–1664*, I, Београд 1895.

11 Алекса Ивић, *Нови подаци о грофици Катарини Цељској*, Летопис Матице српске, 268, Нови Сад 1910, 45–49.

12 Исти, *Историји Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Поморишке војне границе (1703),* Нови Сад 1929, 14–49.

Ђорђе и „господин" Јован преузели су улогу предводника већине српског народа у Угарској. Ђорђе је убрзо напустио деспотско достојанство и примио монашки чин. Као калуђер Максим обављао је дипломатске мисије у Млецима, отишао у Влашку и вратио се у Срем. Његов брат Јован однео је неколико победа над Турцима, али је ускоро умро. Драгоцена је детаљна генеалогија породице Бранковић сачињена из два дела, а која олакшава праћење изнесених историјских чињеница.

Однос угарског краља Матије Корвина и Вука Гргуревића обрадио је Никола Радојчић у чланку *Краљ Матија и Змај огњени Вук,*[13] а Бранковићима на подручју словеначких земаља бавио се Милко Кос у чланку *Srbski Brankovići in goriški grofie.*[14] Велимир Стефановић објавио је у *Летопису Матице српске* чланак *Краљ Матија и српска деспотовина.*[15] Овај чланак започиње краћим историјским прегледом политике краља Матије на почетку његове владавине и разматрањем питања о бројности и карактеру његове војске, а потом се детаљно описује однос Угарске према српској деспотовини од 1456. до 1459, у доба унутардинастичких превирања у Смедереву и борбе за власт над остацима државе.

Ђорђе Сп. Радојичић у својој расправи *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*[16] говори о три светитеља и једној светитељки: деспоту Стефану Слепом, деспотици Ангелини, деспоту Ђорђу – архиепископу Максиму, и деспоту Јовану, док су остали светитељи само поменути. Аутор анализира родослове и друге изворе који Бранковиће помињу као свете. Светитељима из куће Бранковића писане су службе (Максим, Јован), похвале (Јован) и житија (Стефан, Ангелина).

У монографском делу *Војводина,* I,[17] о Србима у Угарској и њиховим деспотима писао је опширно Душан Ј. Поповић у поглављу *Војводина у турско доба*. Он се Бранковића дотакао и у књизи *Срби у Срему до 1736/7. Историја Насеља и становништва,*[18] где их укратко помиње у два поглавља о Србима у Срему у XV и XVI веку. Значајније је то што је приликом

13 Никола Радојчић, *Краљ Матија и Змај огњени Вук*, Свети Сава, велики илустровани календар за обичну годину 1919, год X, Нови Сад 1919, 4–10.

14 Milko Kos, *Srbski Brankovići in goriški grofie*, časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 1–2, Ljubljana 1920, 92–97.

15 Велимир Стефановић, *Краљ Матија и српска деспотовина*, Летопис Матице српске, 330, св. 1–2, Нови Сад 1931, 238–257.

16 Ђорђе Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, св. 3–4, књ. 1939, 285–312.

17 Душан Ј. Поповић, *Војводина*, I, Нови Сад 1939.

18 Исти, *Срби у Срему до 1736/7. Историја Насеља и становништва*, Београд 1950.

изношења кратког историјата појединих насеља Срема дао податке која насеља и када су била у поседу породице Бранковић. Поповић је у првој књизи своје *Историје Срба у Војводини*[19] писао о сремским Бранковићима у оквиру поглавља *Деспоти из куће Бранковића* (79–95. стр.). Он је овде систематизовао и на мало простора сконцентрисао најбитније чињенице везане за деспота Вука Гргуревића, деспота Стефана Бранковића, деспотицу Ангелину и кћи јој Мару, деспота Ђорђа (потом митрополита Максима), деспота Јована. У другом делу поглавља Поповић говори о деспотским резиденцијама и поседима: Бечеј, Сланкамен, Купиник, Моровић и Беркасово.

Пишући о српско-угарским односима током XV и XVI века Јован Радонић је у чланку *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII–XVI века*[20] изнео и податке везане за последње Бранковиће. У свом крађем раду *Наши деспоти током векова*[21] исти аутор се дотакао и сремских Бранковића. Допринос осветљавању појединих питања везаних за сремске Бранковиће дао је Константин Јиречек у својој *Историји Срба,* I.[22] Нарочито је значајно што је уз познате изворе користио и дубровачке вести, а први је дао контуре за биографију Вука Гргуревића.

У првој књизи *Историје народа Југославије*[23] последњи Бранковићи су добили скромно место, пошто се о њима говори у три омања поглавља, а изнесене су само већ познате чињенице.

Никола Радојчић у чланку *Пет писама с краја XV века,*[24] између осталих, анализира и два писма које је Вук „Змај Огњени" упутио султану Бајазиту II и једно Алибегу Михалбеговићу, сва из 1481. године. Пре ове анализе аутор износи преглед дотадашње јужнословенске и мађарске историографије о деспоту Вуку, почевши од грофа Ђорђа Бранковића и Јована Рајића. Аутор на овом месту говори и о документима које су користили претходни истраживачи. Сима Ћирковић се дотакао Бранковића у свом чланку

19 Исти, *Историја Срба у Војводини*, I, Нови Сад 1990.

20 Јован Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII–XVI века*, Глас Српске краљевске академије, 187, Београд 1941, 117–232.

21 Исти, *Наши деспоти током векова*, Глас Српске академије наука, CCXIX, Одељење друштвених наука, Нова серија, 5, Београд 1956, 11–17.

22 Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 408–415.

23 *Историја народа Југославије*, I, Београд 1953, 441–445.

24 Никола Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, Јужнословенски филолог, XX, 1–4, Београд 1953–1954, 343–367.

Прилошци за историју Ковина у средњем веку.[25] Исти аутор је у оквиру књиге *Стари Сланкамен. Прилози монографији*[26] написао рад *О деспоту Вуку Гргуревићу*. Предмет рада су две епизоде из првог периода Вукове активности и осветљавају преломне тренутке његове каријере: Вукова појава на историјској позорници и прелазак у службу краља Матије.

Душанка Динић-Кнежевић дала је велики допринос проучавању сремских Бранковића у раду *Сремски Бранковићи.*[27] Она је на почетку рада изнела преглед раније значајније литературе и извора на српском и мађарском језику и указала на заблуде прећашњих историчара везане за статус деспота из рода Бранковића у Угарској. Потом је описала животни пут деспота Вука Гргуревића са акцентом на његовој богатој војничкој активности на граници према Турцима и проблематици добијених поседа у Угарској. Описан је и Вуков значај као посредника у преговорима о миру које су водили султан Бајазит II и краљ Матија. На основу докумената из Дубровачког архива представљен је однос породице Стефана Бранковића, деспотице Јелене и султаније Маре са Дубровачком републиком. Ауторка је писала о последњим годинама Катарине Цељске, боравку деспотице Ангелине после Стефанове смрти у Фуралнији и Корушкој, те о преласку Ангелине са синовима Ђорђем (потоњим београдским митрополитом Максимом) и Јованом на позив краља Матије у Угарску. Они су добили поседе у Срему, а Ђорђе и Јован су били уплетени у сукобе са угарским великашима око поседа у Славонији. У борбама против Турака нарочито се истакао деспот Јован који је крајем XV века имао обавезу да наоружа и покрене 1.000 лако наоружаних коњаника – хусара, исто колико и краљ, док су сви остали угарски феудалци били оптерећени мањим војним обавезама. Православно становништво које се доселило на југ Угарске било је ослобођено плаћања црквене десетине, пошто је имало велик значај за одбрану јужних граница. Због питања црквене десетине долазило је до честих сукоба српских деспота са католичким свештенством и великодостојницима, првенствено калочким надбискупом. Бранковићи су својом ктиторском делатношћу и заштитничким поступањем према православној цркви заслужили њену наклоност, а већина их је проглашена за свеце. Ауторка овог рада инсистира на исправљању погрешне тврдње ранијих истраживача како су деспоти имали власт над свим Србима у Угарској. Она се бави и питањем статуса Срба као угарских војника у другој половини XV века, питањем статуса српских деспота у

25 Сима Ћирковић, *Прилошци за историју Ковина у средњем веку*, Зборник Матице српске за историју, I, Нови Сад 1970, 83–86.

26 Исти, *Стари Сланкамен. Прилози монографији,* Нови Сад 1971, 17–24.

27 Dušanka Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja, 4, Novi Sad, 1975, 5–47.

угарској позносредњовековној феудалној хијерархији, те њиховим односом према краљевској круни.

За нашу тему значајан је и чланак Ивана Божића, *Белешке о Бранковићима (1460–1480).*[28] Аутор није имао за циљ да сабере на једном месту све до тада познате вести о непосредним потомцима деспота Ђурђа Бранковића, већ се задржао на неким догађајима и појавама који нису довољно познати, а могу се сагледати на основу млетачке архивске грађе. Ови догађаји и појаве су, заправо, став и однос Дубровчана према деци или родбини деспота Ђурђа.

Потпуно другачији приступ у односу на *Историју народа Југославије* може се видети у *Историји српског народа,* II.[29] У неколико значајних одељака, детаљно поткрепљених релевантним изворима и еминентном литературом, о сремским Бранковићима писали су Момчило Спремић и нарочито Сима Ћирковић. У монографској форми писано је о паду српске деспотовине, кретању српског становништва ка северу и његовој судбини на новим огњиштима, те о српској властели у борби за обнову деспотовине, где најзначајније место свакако припада Бранковићима. Допринос проучавању сремских Бранковића дао је Божидар Ферјанчић у студији *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама.*[30]

Најновије погледе на српску деспотску породицу Бранковић дао је Ненад Лемајић у својој књизи *Српски народни прваци, главари и старешине после пропасти средњовековних држава.*[31] Он је расправљао о улози српских првака у одбрани угарских граница, а Бранковиће помиње и у контексту писања о народним првацима и старешинама сремских Срба. Нарочито је занимљива анализа друштвених и социјалних карактеристика слоја српских првака. Последњим Бранковићима исти аутор је посветио пажњу и у својој најновијој књизи *Српска елита на прелому векова.*[32] О Бранковићима се говори у оквиру првог поглавља књиге, где се наводи како се до првих сазнања о првачком слоју (којем припадају Бранковићи) дошло захваљујући хришћанским изворима (угарског, хабзбуршког и млетачког порекла)

28 Иван Божић, *Белешке о Бранковићима (1460–1480)*, Зборник Филозофског факултета, књ. XIII-1, Београд 1976, 103–122.

29 *Историји српског народа*, II, Београд 1982, 303–330, 373–390, 431–464.

30 Божидар Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

31 Ненад Лемајић, *Српски народни прваци, главари и старешине после пропасти средњовековних држава*, Нови Сад 1999.

32 Исти, *Српска елита на прелому векова*, Сремска Митровица, Источно Сарајево 2006.

што је научнике делимично довело до погрешних закључака о настанку и пореклу ових српских првака. Новија истраживања првобитну представу лагано отклањају.

Јелка Ређеп је у чланку *Катарина Кантакузина,*[33] сабрала податке о Катарини Бранковић, супрузи Улриха II Цељског, њеном животу и трагичној судбини. Иста ауторка је из књижевног и историјског угла разматрала значај личности Вука Гргуревића у нашој народној традицији, предању и историји у свом значајном раду *Вук Грґуревић или Змај деспот Вук.*[34] У књизи *Поезија и историја у народној књижевности*[35] Новак Килибарда се пишући поглавље *Историја у народним пјесмама о посљедњим Бранковићима* бавио односом историјских чињеница и песничког стваралаштва.

Пажњу скрећемо на књижевно-историјску (мада би требало додати: више књижевну, а мање историјску) студију Љиљане Пешикан-Љуштановић, *Змај Деспот Вук – Мит, историја, песма.*[36] Ауторка се бави, стручно и исцрпно, анализом три слоја поетске грађе (старијег, средњег и новијег певања) о деспоту Вуку Гргуревићу, односно Змају Деспоту Вуку, како га она назива. Оно што је нас привукло да се укратко позабавимо овом књигом је, пре свега, историјска подлога за певање о деспоту Вуку. Ова подлога дата је како на основу старије историографије тако и на основу новијих релевантних истраживања. Можда ће историчару помало засметати доста често изношење историјских оцена и процена Мавра Орбина, Јована Рајића и грофа Ђорђа Бранковића које су увелико превазиђене, па компликују праћење ионако сложених детаља везаних за нама познати животопис главног јунака, међутим вести које доносе горепоменути писци свакако су од великог значаја из књижевно-историјског угла јер пружају могућности за препознавање фантастичних и полуфантастичних песничких мотива који се у народном певању налазе. Посебно занимљиво је разматрање проблематике порекла и идентитета Вука Гргуревића, што је и до данас остало загонетно, па је зато и представљало погодан мотив за песничке спекулације и пројекције, којих нису били лишени ни историчари. Ауторка се бави и породицом Вука Гргуревића у историји и песми, а даје и детаљан преглед

33 Јелка Ређеп, *Катарина Кантакузина*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. IX, Нови Сад 1966, 157–161.

34 Иста, *Вук Грґуревић или Змај деспот Вук*, Зборник Матице српске за славистику, 16, Нови Сад 1979, 87–114.

35 Новак Килибарда, *Поезија и историја у народној књижевности*, Београд б.г.

36 Љиљана Пешикан-Љуштановић, *Змај Деспот Вук – Мит, историја, песма*, Нови Сад 2002.

личности које помиње народна песма о деспоту Вуку. Тамо где је то могуће, идентификују се историјски потврђени деспотови пријатељи и непријатељи. Често присутан мотив „змаја" и „змајског" везује се за Витешки ред Змаја који је 1408. године основао краљ Жигмунд Луксембуршки, мада нема непосредних података о деспотовом чланству у Реду.

Једним од последњих сремских Бранковића бави се Светлана Томин у свом раду *Владика Максим Бранковић у историји и књижевности.*[37] Ауторка пише о рођењу и делатности Ђорђа – Максима, његовом деспотовању, монашком периоду, ауторству књижевно-историјских дела и култу који је остао иза њега као светитеља. Нарочита пажња посвећена је рукописном наслеђу, односно култним списима насталим за прослављање светог Максима, који је од самог ступања на историјску сцену за свој узор поставио светог Саву. Светлана Томин је написала и занимљив чланак *Личности средњег века – царица Мара Бранковић.*[38]

37 Светлана Томин, *Владика Максим Бранковић у историји и књижевности,* докторска дисертација у рукопису, Нови Сад 2002.

38 Иста, *Личности средњег века – царица Мара Бранковић*, Настава и историја, бр. 3, Нови Сад 2004, 7–17.

Dragan Tubić
Matica srpska – Novi Sad

THE BRANKOVIĆ FAMILY FROM SREM IN HISTORIOGRAPHY

SUMMARY

Starting from the second half of the XIX century onwards, our historiography has constantly been dealing with the Branković family from Srem, who left permanent trace in the history of the Serbian nation north of the rivers Sava and Danube in the late medieval period. There have been many historians, researchers and scientists who wrote about the history of the last of the Branković family, which is why this time we will mention only the ones who gave crucial contributions: Franjo Rački, Franz Miklošić, Ilarion Ruvarac, Stojan Novaković, Aleksa Ivić, Nikola Radojčić, Djordje Sp. Radojičić, Dušan J. Popović, Jovan Radonić, Konstantin Jiriček, Sima M. Ćirković, Dušanka Dinić-Knežević, Ivan Božić, Božidar Ferjančić, Nenad Lemajić, Jelka Redjep, Ljiljana Pešikan-Ljuštanović, Svetlana Tomin. All of them worked on sources of Hungarian, Serbian, and Dubrovnik origin, and in the course of their research they had a demanding responsibility to resolve numerous disputable issues regarding the biographical data or the chronology of historical events. The conclusions they reached were not always final or irrefutable so in time some were disputed or corrected. It is, however, a fact that, due to objective circumstances (permanently vanished or currently unavailable sources), today we are still missing one part of the answer to the questions related to the rather tragic history of the last generation of the Branković family.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

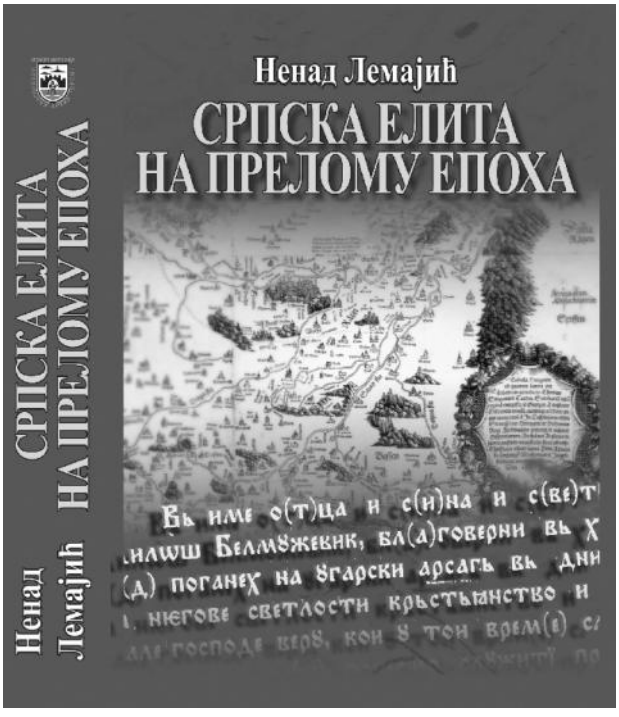
REVIEWS AND NOTES

Снежана Божанић
Филозофски факултет – Нови Сад

Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха,* Ср. Митровица – Источно Сарајево, 2006, 440 стр.

Циљ монографије др Ненада Лемајића *Српска елита на прелому епоха* није само прикупљање факата, документације и разумевање процеса у развоју српског првачког слоја него и покушај да се један значајан аспект у развоју српског народа, период XV и XVI века, до краја учини доступан стручној, али и широј читалачкој јавности. Књига је изашла у издању Историјског архива „Срем" из Сремске Митровице и Филозофског факултета у Источном Сарајеву, као суиздавача.

Књига се састоји од три рада неједнаког обима, али тематски повезана: *Српски народни прваци, главари и старешине после пропасти средњовековних држава* (стр. 11–191), *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић* (стр. 195–206) и *Бакићи, породица последњег српског деспота* (стр. 209–336). Такав приступ био је неизбежан због концептуалних и просторних разлога. *Списак скраћеница* налази се на самом почетку књиге. *Прилози* (стр. 339–380) су богати и садрже: *Хронолошки преглед важнијих догађаја*, *Попис српских првака и војника пописаних и прегледаних на смотри 1. септембра 1551*, *Преглед поседа српских првака по жупанијама Угарске*, *Поседи који се нису могли прецизно убицирати* и *Тестамент војводе Милоша Белмужевића*. *Повеље породице*

Бакић (стр. 356–375), укупно седам, преведене са латинског на српски језик надопуњују основни текст и овај додатак још више појачава утисак о ауторовом настојању да предмет проучавања прикаже што потпуније и целовитије. Генеалошке табеле породица Белмужевић, Јакшић, Јакшићи II, Бакић и Цреповић (ердељски) омогућују читаоцу да јасније прати основни текст. Иза *Резимеа на енглеском језику* (стр. 383–389) налазе се *Извори и литература* (стр. 393–413) дати по азбучном принципу. *Регистар личних и географских имена* (стр. 417–440) урађен је врло прецизно и јасно. Књига садржи и 14 црно-белих фотографија и 5 историјских карата, тематски одабраних.

У старијој литератури постоји доста заблуда о српском првачком слоју са почетка турског периода српске историје, што је научнике у извесној мери довело до погрешних закључака о њиховом настанку и пореклу те их је др Ненад Лемајић посебно размотрио. Резултати до којих аутор долази расветљавају један доста нејасан и магловит период српске прошлости.

Први део књиге *Српски народни прваци, главари и старешине после пропасти средњовековних држава* објашњава процесе који су довели до настанка, успона и нестанка српског првачког слоја у периоду од нестанка српских средњовековних држава до краја XVI века. Констатује се да је о нашој средњовековној елити писано изузетно мало а када је то чињено, више је обухватана периферија него суштина саме проблематике. Овај део рада чине поглавља: *О теми* (стр. 11–15), *Извори и историографија* (стр. 16–22), *Социолошке основе истраживања елите* (стр. 23–28), *Велможе и властела – српска елита у средњем веку* (стр. 29–36), *Старо српско племство у Турској* (стр. 37–44), *Улога српских првака у турском граничном систему* (стр. 45–60), *Српски народни прваци у одбрани угарских граница* (стр. 61–70), *Народни прваци и старешине сремских Срба* (стр. 71–87), *Прваци Срба у Банату и Поморишју* (стр. 88–99), *Народни прваци у централним деловима Будимског пашалука* (стр. 100–103), *Народни прваци у хабзбуршком делу Угарске* (стр. 104–111), *Старешински слој у племенском друштву* (стр. 112–123), *Воће миграција из динарске области у суседне хришћанске пределе на западу и северозападу* (стр. 124–134), *Народни прваци у урбаним срединама* (стр. 135–142), *Прваци током Дугог рата* (1593–1606) (стр. 143–156), *Друштвене и економске карактеристике српског првачког слоја* (стр. 157–191) и *Епилог* (стр. 191).

Пред налетом Турака дошло је до нестајања готово све властеле, институција и других носилаца цивилизацијског оквира у коме се формирао српски народ. Оставши без своје државе српски прваци изгубили су и земљу.

Овај део рада успешно одговара на питање ко су појединци, слојеви и групе који су у српском друштву преузели улогу искорењене средњовековне елите и какви економски и друштвени услови су омогућили тај процес. Заједничка одредница процеса елитизације на целокупном простору живљења Срба, била је у стварању слоја првака у војној служби, битној стратешкој функцији тога времена, што је омогућено, осим одређеним политичким и војним кретањима, пре свега изузетном унутрашњом организацијом српског друштвеног нуклеуса, који су давали неопходну социјалну енергију за циклично уздизање првачког слоја. Значај старог српског племства у Турској огледа се у томе што је својим опстанком пружило економске основе, премда веома танке, за побољшање положаја српске цркве, као и због тога што су неки припадници овог слоја прешли у Угарску и тамо успели да изграде мале елитне центре окупљања који су се понекад одржавали и цело столеће пре него што су били апсорбовани покалотичењем, променом националног идентитета или прихватањем протестантског учења. Када су се границе и ратни сукоби померили ван српских етничких простора, али и због сложених друштвених процеса у Турској који су довели до потискивања хришћана из привилегованих категорија друштва, нови српски прваци су сведени на положај раје. Ову судбину су избегли само они који су емигрирали ка хришћанским земљама, али су тамо брзо губили српско национално обележје. Срби су у Угарској служили као лака коњица (хусари), насадисти, док је каштеланска служба имала важну улогу за успон појединих породица у ред угарске аристократије. Српски прваци су узимали учешћа у свим облицима друштвеног живота. Кроз ове службе највећи успон је остварила породица Бакић.

Донекле је била другачија ситуација са првацима племенског друштва које Турци нису могли да искорене јер они своју моћ нису темељили само на везама са турском државом већ и на свом самосвојном положају унутар племства. Успостављајући везу са црквом одржали су свест о својој старости и посебности, мада промењену и у великој мери подстакнуту племенским начином мишљења. О првацима банатских и поморишких Срба, предводницима Банатског устанка, нема, нажалост, пуно података. Спахије и кнежеви били су углавном организатори устанка. Испољила се снажна самосвест српског старешинског слоја потпомогнута од цркве. Племенски старешински слој временом постаје главни носилац идеје о обнови српске државе, а с друге стране црква се углавном бавила обликовањем и подстицањем таквих идеја. Када је реч о носиоцима идеја обнове српске државе, аутор констатује да су се својом делатношћу истакли Јован Ненад и пећки патријарх Јован.

После векова на Балкану током којих се у процесу друштвене диференцијације постепено издвојила српска друштвена елита, српски народ је остао без својих најважнијих чинилаца друштва. Предводници Срба током раног периода турске историје на Балкану биће убрзо заборављени.

О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић је рад заснован на документима. Њиме писац одговара на неколико неразјашњених питања из историје ове породице. Белмужевићи су српска племићка породица у Угарској о којој се најмање зна. Подаци о њима су фрагментарни и разбацани у неколико архива и наративних извора. Ова породица је била значајна још у време када о њој нема података у сачуваним изворима. Уз мање друштвене и политичке падове, породица је готово константно повећавала своју моћ и углед. И поред тога што су живели у три државе (Србији, Турској и Угарској) и два правна система (феудалном угарско-српском и турском спахијско-тимарском) успели су да очувају своје поседе. Најугледнији члан породице био је Милош, који се после 1450. спомиње као заповедник Медуна. Вук и Ђурађ Белмужевић су у више наврата долазили у контакт са Дубровачком републиком и њеним грађанима, па су о њима остали подаци у Дубровачком архиву. У време турских катастарских пописа смедеревског санџака, међу тимарницима се спомиње и Милош Белмужевић. Тачно време Милошевог преласка у Угарску није могуће утврдити пошто изворни подаци не постоје, а неки извори помоћу којих би се то на индиректан начин могло утврдити су контадикторни. Прве поседе добио је тек 1483 (аутор упоређује тестамент Милоша Белмужевића и повељу краља Матије из 1483). Вероватно је и он био у огромној маси Срба која је 1480–81. прешла у Угарску. По преласку у Угарску добио је племићки наслов „egregius". Постављен је за заповедника једног дела лаке коњице „хусара". Имао је „бандеријем" од 1.000 коњаника. У борбама које су наступиле после смрти краља Матије пристао је уз Владислава. Године 1498. поменут је међу баронима Угарске. Његова супруга била је Оливера и имали су двоје деце, сина Вука и кћерку Милицу. Вук је погинуо неколико година пред очеву смрт. Тај по Милоша трагичан сукоб описао је дубровачки историчар Туберон. Сав народ у Угарској био је огорчен на краља Владислава због ове преваре учињене према војводи Милошу. Умро је 1501. године. Саставио је тестамент 1495. на српском језику који је многоструко значајан пошто слични тестаменти из овог периода нису сачувани.

У време смрти Милош је носио титулу барона а имао је и знатне поседе. Ипак, поредећи те поседе са поседима других угарских феудалаца који су носили титулу барона, уочава се да су били много мањи. Писац констатује да Милош ову титулу није добио због своје материјалне моћи,

него из других разлога. Знајући колико је била снажна српска миграција у јужну Угарску и колико је краљевима било важно да српске лаке коњанике придобију на своју страну, претпоставља се да је то био главни темељ Милошеве моћи, уосталом као и моћи Јакшића, Бакића и других српских вођа из овог и каснијих периода.

Трећи рад, *Бакићи, породица последњег српског деспота,* састоји се из поглавља: *Увод* (стр. 209–211), *Бакићи у Турској* (стр. 212–242), *Први месеци у Угарској* (стр. 243–252), *Између Запоље и Фердинанда* (стр. 253–263), *Борба за поседе* (стр. 264–273), *На црквеним поседима* (стр. 274–294), *Године мира* (стр. 295–302), *Сукоб породице Бакић и Валентина Терека* (стр. 303–318), *Бакићи напуштају Ђер* (стр. 319–324), *Бакићи после Павлове смрти* (стр. 325–333) и *Закључак* (стр. 334–336).

У први план др Ненад Лемајић истиче да су Бакићи били носиоци изградње нових облика друштвених заједница, кнежина и племена, карактеристичних за живот Срба током неколико векова. То је једна од најзначајнијих српских породица из овог периода. Припадали су српским сточарима познатим под именом власи, чији је значај почео да расте већ у време када Турци долазе у наше крајеве. Први документи који их помињу показују да су већ били угледна породица међу српским становништвом смедеревског санџака. За напредак на највише положаје, одређене за муслимане, било је нужно променити веру. Понеки од истакнутих влашких кнежева су то и учинили. Само нешто више од пола века по првом помену, Бакићи су се поздрављали са најмоћнијим људима Европе и света. У време доласка Турака са огромном масом влаха која се лагано померала на север кретали су и чланови ове угледне породице.

Стигавши у Угарску придружили су се старијем српском племству. Њихова повезаност са Србима била је, према речима аутора, много непосреднија због тога што их је поред свести о припадности истом народу спајало и слично животно искуство, јер су се тек недавно својим материјалним положајем одвојили од ширих слојева народа. Својим ауторитетом и искуством могли су бити, према мишљењу писца, важан чинилац у привлачењу Срба са обе стране границе на страну Угарске.

После Мохачке битке они су се приклонили Фердинанду. Тада је Павле Бакић, најзначајнији представник породице, дошао у прилику да искористи своју силну енергију организујући многе Бакиће који су се налазили на самим границама утицајних подручја два претендента на угарску круну – Запоље и Фердинанда, као и Турака. Управо је кроз организовање те масе и њено привлачење на Фердинандову страну растао утицај породице Бакић,

као што су расла и њена имања. Неколико деценија после смрти Павла Бакића почеће организовање Војне границе.

Иако је кратко време носио титулу деспота проистеклу из српске традиције, о Павлу се не може говорити као о средњовековном српском феудалцу, али исто тако он није био ни предводник Срба из Војне границе. Стојећи на размеђи између два света и начина живота, старог феудалног и новог граничарског, они нису припадали ниједном од њих, закључак је др Ненада Лемајића.

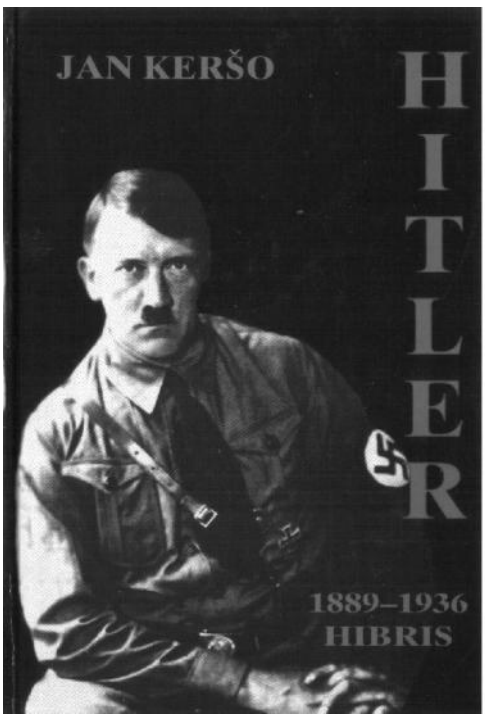
Аутор је свестрано истражио и објаснио ко су појединци, слојеви и групе које су у српском друштву преузеле улогу искорењене средњовековне елите и какви економски и друштвени услови су омогућили тај процес. У раду су успешно отклоњене и многе заблуде које су у досадашњој историографији владале о овој проблематици. Писана научним али једноставним и прецизним језиком, са квалитетним научним апаратом, бројним и разноликим прилозима ова књига представља значајан допринос српској историографији. Будућа истаживања српске елите с краја петнаестог и већег дела шеснаестог века биће немогућа и непотпуна без коришћења овог научног дела.

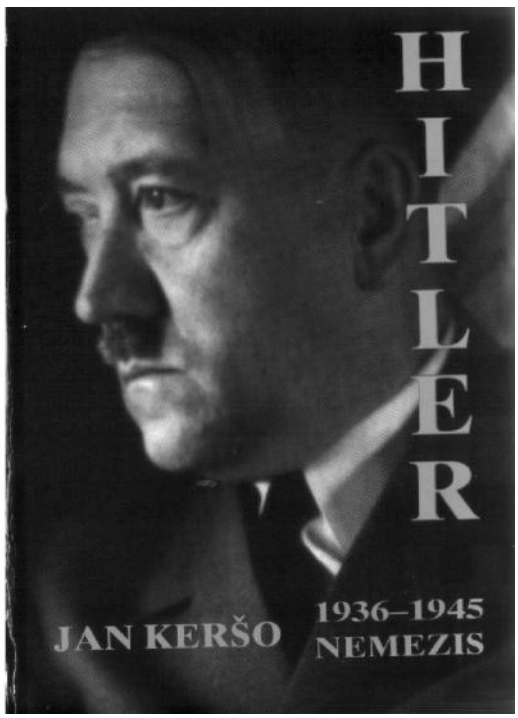
Михаел Антоловић
Педагошки факултет – Сомбор

ХИТЛЕР У СВОЈОЈ ЕПОХИ

Jan Keršo, *Hitler. 1889–1936: Hibris*, Utopija, Beograd, 2003, стр. 891.
Jan Keršo, *Hitler. 1936–1945: Nemezis*, Utopija, Beograd, 2004, стр. 1134, са енглеског превео Дејан Ристић

Литература о Адолфу Хитлеру на српском језику, упркос његовом значају за животе милиона људи у XX веку, није нарочито бројна. Српски читалац је све до скора био упућен на већ класично дело Алена Булока, *Хитлер – слика тираније*, преведено у Београду пре више од пола века (1954). Такође, обиље корисних података о Хитлеру садржи и изузетно драгоцена књига Вилијама Шајрера, *Успон и пад Трећег Рајха*, I–IV, (Загреб, 1977). Мален обимом али више неголи мајсторски написан увод у феномен Хи-

тлерове владавине представља дело Клода Давида, *Хитлер и нацизам* (Београд, 1999). Од пре извесног времена заинтересованима за Хитлеров живот на располагању је такође класично дело – *Последњи Хитлерови дани,* које је недуго по свршетку Другог светског рата написао гласовити британски историчар Хју Редвалд Тревор-Ропер (Београд, 2002). На овај списак би се могла додати кратка али језгровита и јасно профилисана биографија Адолфа Хитлера коју је у своме приручнику међуратне историје – *Време нетрпељивих* (Београд, 1974), скицирао угледни београдски историчар Андреј Митровић. Са психолошког становишта, супротстављајући га Стаљину, настојао је Хитлера анализирати Ерих Фром у своме чувеном делу *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I–II (Загреб, 1975). И то би, барем од дела која се непосредно односе на живот Адолфа Хитлера, било углавном све. Од скора, српска култура богатија је преводом књиге Јана Кершоа (Ian Kershaw) која је, недуго по своме објављивању на енглеском језику, побрала највише оцене стручне јавности и која је преведена на све значајније светске језике. За кратко време она је стекла признање као најпотпунија биографија Адолфа Хитлера и основно полазиште за сва будућа истраживања Хитлеровог живота и дела. Објављивање ове волуминозне биографије на српском језику утолико је од већег значаја ако се има у виду да је од њеног изласка из штампе у оригиналном енглеском издању прошло тек нешто више од пет, односно четири године (први том се у оригиналу појавио 1998. а други 2000. године).

Јан Кершо, рођен 1943, данас слови за водећег историчара у свету када је реч о Адолфу Хитлеру и Трећем рајху. Овај професор савремене историје на Универзитету у Шефилду универзитетску каријеру започео је као медиевиста проучавајући друштвену историју средњовековне Енглеске те је и докторирао на теми из економске и социјалне историје средњег века – *Рачуноводствене књиге опатије у Болтону* (1969). Свој интерес за Хитлера и нацистичку Немачку спознао је почетком 70-их година XX века, када се случајно обрео у Немачкој где је усавршавао своје знање немачког језика. Убрзо је Кершо постао сарадник и, уједно, најпознатији ученик угледног немачког историчара Мартина Бросата. Као резултат те сарадње, Кершо је 1980. објавио књигу – *Der Hitler–Mythos: Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich,* након које је уследило више дела посвећених пропасти Вајмарске републике, нацистичкој диктатури и феномену хитлеризма – *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (1985); *The „Hitler Myth". Image and Reality in the Third Reich* (1987); *Weimar. Why did German Democracy Fail?* (1990); *Hitler. A Profile in Power* (1991). Упркос неоспорне упућености у проблематику, требало је смоћи храбрости и упустити се у писање једне нове биографије, настојати да се избегну замке понављања те пружити сопствену и оригиналну интерпретацију Хитлерове личности и

његовог места у историји XX века, тим пре ако се имају у виду до сада постојеће његове биографије. У огромној литератури која постоји неколико биографија важе као стандардна дела која су својим појављивањем обогатила сазнања о Хитлеру и понудила другачије теоријске перспективе за разумевање феномена хитлеризма и Трећег рајха у целини. Без намере да овде улазимо у детаљно разматрање литературе о Хитлеру, поменули бисмо, ипак, она најважнија.

Непуну деценију након окончања Другог светског рата угледни британски историчар Алан Булок (Allan Bullock) написао је прву научну биографију Адолфа Хитлера која је неколико наредних деценија била незаобилазно штиво за све који би се одлучили за истраживање ове теме (*Hitler: A Study in Tyranny,* 1952). Из визуре Булока, Хитлер је, пре свега, био опортуниста и „моћан политичар", чиме је отворена дискусија о дометима и ограничењима његове моћи која траје до данас а без изгледа на скоро окончање. Двадесетак година након Булока, немачки историчар Јоахим Фест (Joachim C. Fest) понудио је своје виђење Хитлерове личности (*Hitler. Eine Biographie,* 1973). Фест је, следећи Карлајлову идеју о историји коју стварају хероји, Хитлера сагледавао као неоспорно „велику личност", додуше са крајње негативним предзнаком, својеврсну „негативну величину", односно антихероја. У књизи *Anmerkungen zu Hitler* (1978) веома угледни публициста Себастијан Хафнер (Sebastian Haffner) је, поред приповедања о Хитлеровом животу, посебну пажњу обратио на последице и могуће тековине Хитлерове владавине, чиме је дискусија о „превладавању прошлости" у Немачкој обогаћена новим садржајима. Другачији је био приступ Еберхарда Јекела (Eberhard Jäckel) који је о Хитлеру, поред осталог, написао две утицајне књиге – *Hitlers Weltanschaung* (1969) и *Hitlers Herrschaft* (1986). Ученик и наследник великог Гола Мана (Golo Mann), учени штутгартски професор Јекел био је представник тзв. „интенционалистичке" школе у објашњавању Хитлера и његове епохе. Наиме, насупрот „функционалистима" Јекел је Хитлера сматрао центром одлучивања у Трећем рајху, личношћу без чије се сагласности и знања није могла спровести нити једна важна одлука.

Након ових, условно речено, најважнијих дела у иначе непрегледној литератури о Адолфу Хитлеру, Кершоова биографија се врло брзо по своме објављивању наметнула као стандардно дело о овој изузетно важној историјској личности. Ово пре свега одатле што је Кершо Хитлера настојао сагледати не кроз објашњење његове личности, детињих доживљаја те укупне психолошке конституције већ, пре свега, кроз укупан контекст друштва у коме се формирао и у коме је до краја свога живота деловао. Та интеракција појединца Хитлера и немачког друштва представља кључ помоћу којега Кершо настоји да објасни укупан феномен хитлеризма те да, на концу, одго-

вори на питање како је он уопште био могућ. На теоријско уобличавање Кершоових погледа на укупно деловање Адолфа Хитлера одлучујуће су утицала три скупа идеја: *структурализам,* наслеђен из времена његових медиевистичких студија, заслужан је да његова биографија Хитлера представља „покушај да се кроз опис Хитлеровог живота повежу лични и општи елементи у обликовању неких од најзначајнијих поглавља целокупне историје човечанства". Сматрајући да се објашњење хитлеризма „не налази у карактеристикама које обележавају Хитлерову личност, следи да одговор мора да се потражи у немачком друштву – у друштвеним и политичким мотивима који су довели до Хитлерове појаве". *Теорија харизматске власти* Макса Вебера помогла је да Кершо превазиђе проблеме који произилазе из настојања да се повеже писање биографије са постулатима друштвене историје. Одатле је Кершо Веберову теорију „која тумачења овог несвакидашњег облика политичке превласти пре свега тражи у онима који су такву „харизму" уочили, другим речима, у самом друштву, а не у личности која је представљала предмет обожавања". Трећа херменеутички плодна идеја коју је Кершо применио јесте теза Мартина Бросата о Трећем рајху као хаотичном скупу супротстављених бирократија које се налазе у непрестаном рату једне са другима. Управо помоћу ова три концепта, Кершо је покушао да објасни феномен Хитлерове владавине.

Поднаслов првог, односно другог тома Хитлерове биографије, Кершо је пронашао у класичној формули грчке трагедије чији јунак, вођен сопственом таштином и охолошћу, чини *hybris* тј. неопростив грех те му следи божанска одмазда, односно *nemesis.* У првом тому Кершо излаже Хитлеров живот до почетка 1936. године, дакле период детињства, формирања његове личности те улазак у политичку арену. Оно што стоји у средишту Кершоових интересовања јесте Хитлер као политичар, док интимни и приватни живот будућег диктатора он оставља у другом плану. При томе, он је детаљно објаснио политичку и идејну атмосферу Вајмарске Немачке, њене поборнике и противнике, међународни положај, посвећујући посебну пажњу унутрашњим околностима које су, на концу, појаву Адолфа Хитлера учиниле могућом. Наиме, Кершо је убеђен да „Хитлер није био тиранин наметнут Немачкој"; он је пре био „харизматични вођа" у коме су друштвени слојеви Вајмарске републике видели спас посебно од времена Велике депресије 1929. те је у објашњењу његовог успона ка тоталној власти потребно, пре свега, „посветити пажњу другима, а не њему самом". Да би објаснио могућност Хитлеровог захвата ка апсолутној моћи, Кершо је употребио синтагму „радити у складу са Хитлеровим намерама" (*dem Führer entgegen arbeiten*). Идеја сажета о овој максими постала је једна од основних покретачких снага Трећег рајха „преводећи Хитлерове лабаво уобличене идеолошке циљеве у реалан живот кроз иницијативе фокусиране

на испуњавању његових визионарских идеја". Период учвршћивања Хитлерове власти те изградњу фирерове државе Кершо смешта у период омеђен смрћу последњег председника Вајмарске републике, маршала Хинденбурга, у августу 1934. и афере Фрич–Бломберг у фебруару 1938. То су биле тзв. „нормалне" године Трећег рајха током којих је као резултат три процеса – потискивања значаја колективне владе, уобличавања јасних идеолошких циљева те учвршћивања Хитлеровог апсолутизма, дошло до изграђивања фиозиономије нацистичке државе. Овде ваља напоменути да Кершо, насупрот општеприхваћеном суду о Хитлеровој држави као класичном примеру тоталитарне државе, износи своје оцене нацистичког режима као појаве *sui generis*. Трећи рајх је по свему представљао изузетан феномен – с једне стране се развио у „врло модерну, напредну државу без централног координационог тела, у којој је руководство увелико одвојено од механизма владања", док је с друге стране оличавао „модерну варијанту феудалног система који се ослањао на личну оданост награђивану приватним феудима". Насупрот Стаљиновом режиму у СССР-у који је представљао бирократску диктатуру доведену до својих крајњих граница, Кершо је мишљења да је Хитлерова владавина била популистичка диктатура која је своју снагу црпела из растуће популарности међу широким слојевима становништва док је Хитлер између 1933. и 1940. био вероватно најомиљенији државник на свету. Потпора коју је режим уживао почела је да копни тек 1942. када се обрнула ратна срећа и када се распршила вера у неумитну и скору немачку победу. Захваљујући расту животног стандарда, економским успесима нацистичког режима те спољнополитичким успесима, Немци су подржавали Хитлера те је Кершо сигуран да је сасвим извесно да би Хитлер све до краја 1940. победио на било којим изборима да су они којим случајем одржани у Немачкој. Па чак и касније, током 1943. када су већ многи били убеђени да је рат неповратно изгубљен, живот је за већину становништва у Немачкој текао уобичајено. Тек су велики порази у Русији и северној Африци почели да прекидају споне које су везивале грађане за Хитлера.

Посебну пажњу Кершо је посветио политичкој идеологији националсоцијализма сагледавајући га на функционалистички начин првенствено као инструмент посредством кога је Хитлер успео да Немце, са изразито развијеним покрајинским и регионалним осећањима, уједини у један народ. Полазећи од аријевске расе као основе немачког јединства, Хитлер је националну државу доживљавао као природно политичко отеловљење народа на чијем се челу налазио као његов вођа. Таква концепција нашла је свој симболичан израз у познатом нацистичком тројству израженом у слогану: Један народ, једно царство, један вођа! (*Ein Volk, Ein Reich, Ein Führer*). Оваква концепција о националној заједници – *Volksgemeinschaft,* као изразу органског јединства немачког народа, његове државе и вође проистекла је

из опозиције просветитељском, либералном поимању друштва као заједнице независних и слободних појединаца. Наиме, како вели Кершо, „тврдња да је појам *националне заједнице* дефинисан на основу тога ко јој не припада, као и да се друштвена хармонија може постићи путем расног прочишћења и хомогенизације, била је прихваћена сама по себи". У атмосфери Вајмарске Немачке бремените горким осећањем ратног и националног пораза као и значајним територијалним губицима, прописивањем високих ратних репарација те проглашавањем Немачке за јединог кривца за избијање ратног сукоба, јавила се потреба за националним херојем који би остварио преко потребно национално јединство. Таква уверења унутар круга немачких патриота најшароликијег идеолошког спектра, утрла су пут појави очекиване месијанске личности – „ратника, државника и првосвештеника сједињених у једној особи – који би поникао у пепелу националног понижења и послератне беде како би обновио народни понос и величину". Када је Хитлер коначно учврстио своју власт почетком 1938, био је у могућности да посегне за неограниченом моћи и то, како напомиње Кершо, зарад остварења двоструког идеолошког циља: уништавања Јевреја што би, потом, омогућило овладавање европским простором и, коначно, целим светом.

Посебно место у Хитлеровом „погледу на свет" представљао је његов радикални антисемитизам. Своју антијеврејску епифанију он је опсежно изнео у *Mein Kampf*-у означивши године проведене у предратном Бечу као време када су се искристалисали његови погледи на Јевреје. Међутим, сви извори упућују на период од новембра 1918. до маја 1919. као време када је дошло до формирања Хитлерових радикалних антисемитских ставова. Привремено осљепљен услед дејства бојног отрова, Хитлер је крајем октобра 1918. био смештен у болницу у Пазевалку где је 11. новембра сазнао да је Немачка капитулирала, да је монархија свргнута и да је проглашена република. Током следећих недеља Хитлер је вероватно рационализовао своје ставове у односу на Јевреје сматрајући их кривим за „новембарску издају" и напад слеђа. Ово првенствено стога што је револуционарни талас који је захватио Немачку и који ће потрајати све до маја наредне године Хитлер разумевао као искључиво дело јеврејске завере – иза побуне морнара у Килу и Вилхелмсхафену, револуционарних покрета радника у Берлину, Минхену и другим градовима свуда су, веровао је, стајали Јевреји. Истина, међу револуционарним вођама знатан број њих је био јеврејског порекла, попут Карла Либкнехта, Еугена Левина, Розе Луксембург и многих других, што је Хитлера додатно убедило да су за пораз Немачке у рату криви пре свега Јевреји и „јеврејски бољшевизам". Од тада Хитлер заступа радикални антисемитизам означавајући Јеврејство као болест немачког друштва коју треба искоренити на начин како се вируси и бактерије одстрањују из здравог организма. По ступању на власт 1933.

уследили су напади на Јевреје и њихову имовину као и бојкот њихове робе, да би у септембру 1935. били донети злогласни Нирнбершки расни закони који су Јевреје у потпуности лишили права грађанства забранивши им чак и склапање брака са Немцима. Трећи талас насиља уследио је у новембру, од злогласне „Кристалне ноћи" између 9. и 10. новембра 1938. Током ове ноћи ужаса за немачке Јевреје демолирано је преко стотину синагога, девастирано неколико хиљада јеврејских радњи, небројено приватних станова и злостављано и убијено мноштво Јевреја чији се број не може тачно утврдити. У годинама које су уследиле нацистички врх је разматрао планове о колективном исељењу Јевреја у неку егзотичну земљу попут Мадагаскара, Еквадора или Палестине. Избијање светског сукоба онемогућило је остварење ових Хитлерових планова, али је он у пуној мери испољио, како каже Кершо, свој „геноцидни менталитет".

Уопште, по Кершоовој оцени, оно што карактерише Хитлеров режим јесте процес непрекидне радикализације. Приступање коначном решењу јеврејског питања, еутаназија менталних болесника, обрачун са протестантском и католичком црквом, заоштравање односа у сфери међународне политике, изрази су „кретања напред" (*Flucht nach vorne),* и Хитлеров заштитни знак, део саме суштине нацизма. Управо заслепљеност сопственим ранијим тријумфима навела је Хитлера да учини *hibrys* када је 1. септембра наредио напад на Пољску. Улазак Велике Британије у рат побркао је Хитлерове планове – ратовао је против Пољака са својим заклетим идеолошким непријатељем, Совјетским Савезом, „а био је у рату са Великом Британијом, пожељиним „пријатељем" којег је годинама покушавао да придобије". Погрешна процена да Британија неће ступити у рат одредила је *nemesis,* неизбежан пораз у рату на два фронта и пропаст свих Хитлерових планова. Ово посебно након фанатизмом мотивисане одлуке да се у јуну 1941. нападне Совјетски Савез, а да претходне године, током лета и ране јесени, Немачка није успела да покори Британију и искључи је из рата. Упркос томе, превентивни „крсташки поход против бољшевизма" зарад одбране западњачке културе од „бољшевичких хорди" широко је прихватио велики део немачког становништва, што је омогућило да се у својој пуној свирепости прикаже „завештање више од двадесет година дугих, дубоко укорењених, често фанатично доживљаваних осећања мржње према бољшевизму, потпуно испреплетаних са антисемитизмом". Како до краја 1941. Немачка није успела да порази Совјетски Савез а у међувремену је објавила рат Сједињеним Државама, „зима 1941–42. године се у сваком случају може сматрати не само тачком преокрета већ и почетком краја". Уложивши у своју хазардерску политику судбину читавог немачког народа, Хитлер га је одвео у катастрофалан пораз.

Као што смо већ напоменули, Хитлерова приватна личност није у средишту Кершоових интересовања. Ипак, кроз читаву његову биографију јасно се одсликава Хитлеров ауторитарни и манијакални карактер опседнут комплексом сопствене величине. Сам је скончао у мраку свога берлинског бункера, али не попут Вагнерових хероја којима се дивио, већ попут слабића који је изабрао самоубиство неспреман да погине заједно са војницима који су за њега полагали своје животе. За разлику од Наполеона који је иза себе оставио велику цивилизацијску задужбину, Хитлер је иза себе оставио само „моралну трауму која не даје могућности да се ни неколико деценија после његове смрти, на његов режим гледа са одобравањем или дивљењем. У ствари, то се раздобље може посматрати искључиво са гнушањем и осудом". Истина, он је успео да заувек обезбеди себи место у људској историји, додуше не на начин какав је очекивао, већ као „отелотворење савременог политичког зла". Управо стога, Кершо је, насловивши своја два тома Хитлерове биографије централним појмовима из грчке трагедије, суптилно указао на могућност да су катастрофе попут оне коју је произвео Хитлер увек могуће управо због феномена зла који јесте саставни део људске природе и који чека погодан тренутак да се у свој својој грозоти покаже.

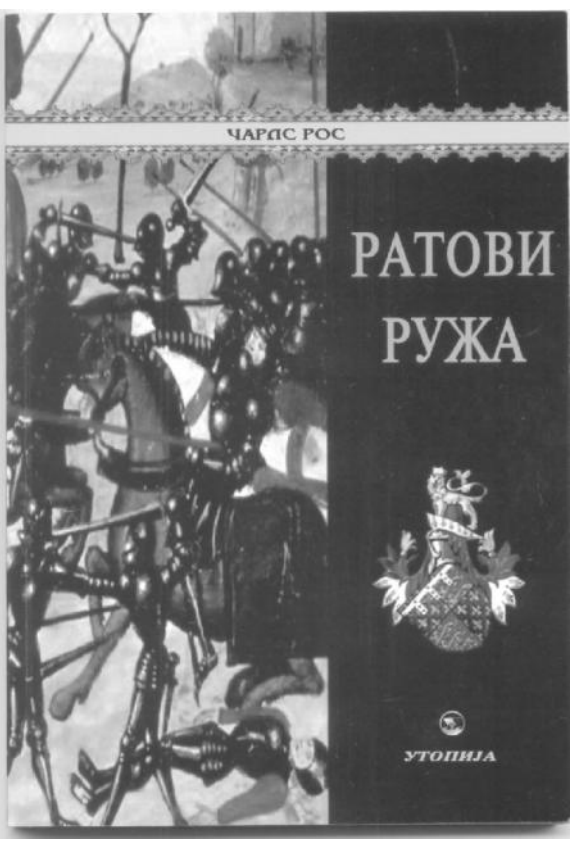
Кершоова биографија Адолфа Хитлера почива на огромној изворној грађи као и обиљу историографске, публицистичке и мемоарске литературе. Посебна околност која је ишла на руку аутору јесте чињеница да је након распада Совјетског Савеза велик део совјетских архива постао доступан истраживачима. Тако је Кершо, поред других важних извора, био у прилици да користи Хитлерове дневнике и транскрипте његових телефонских разговора који су били чувани у Специјалном архиву КГБ-а у Москви. Они бацају ново светло на многа раније спорна питања, отклањају евентуалне недоумице у погледу временског раздобља када је нацистичко вођство донело одлуку о „коначном решењу", као и о степену Хитлерове личне одговорности у креирању геноцидне политике. Ранијим биографима био је недоступан и дневник Јозефа Гебелса који, осим што је детаљан и информативан, често представља готово једини извор за анализу појединих Хитлерових поступака попут говора одржаног гаулајтерима 12. децембра 1941. у коме је позвао на истребљење Јевреја. Непрегледни попис литературе и коришћених извора упућују на огромну акрибичност са којом је Кершо приступио писању Хитлерова животописа, пруживши као резултат прилежног рада дело које ће, по општем мишљењу специјалиста за Трећи рајх и Адолфа Хитлера, дуго времена представљати стандардно и непревазиђено историографско штиво као и путоказ свим будућим историчарима заинтересованим за Хитлера и време у коме је живео.

Борис Стојковски
Филозофски факултет – Нови Сад

Чарлс Рос, ***Ратови ружа,*** Утопија, Београд, 2005.

Чарлс Дерек Рос био је професор на Катедри за средњовековну историју на Универзитету у Бристолу. Објавио је низ монографија и радова међу којима се истичу дела *Edward IV* из 1974. као и *Fifteenth Century England 1399–1509.* објављене 1995. у сарадњи са Ралфом Аленом Грифитсом и С. Б. Крајмсом. Поред тога, аутор је и низа других радова. Умро је 1986. године.

Београдска издавачка кућа „Утопија“ објавила је 2005. године Росово дело *Ратови ружа. Кратка историја,* у преводу Невена Исаиловића. Мањак литературе која се тиче средњовековног Запада значајно је смањен издавањем овог дела на српском језику. Ово дело поседује одређене методолошке и друге мане, међутим, приметни недостатак литературе која се бави општом историјом средњег века (сем донекле историје Византије) чини ово дело ипак ванредно важним и стога сматрам да је изнимно битно упознати како стручну тако и ширу јавност са њим.

Ратови ружа се баве историјом Енглеске у XV веку, што и јесте била специјалност Чарлса Роса. Аутор је желео да прикаже ове значајне догађаје за позни средњи век Енглеске, али и Западне Европе уопште, осветљавајући нам разне аспекте

енглеске историје у том периоду. Политички догађаји и односи међу племством у другој половини XV века само су један аспект. Рос се овде бавио и војним аспектима, а дотакао је и друштвену и културну историју. У центру пажње је енглеска држава и друштво. Рос сагледава Енглеску као целину, иако, наравно, примат имају догађаји уско везани за сам ратни сукоб.

Дело је подељено у пет поглавља. Прво поглавље је и увод и носи назив *Ратови ружа у историјској традицији.* Аутор у овом делу полемише са ранијом историјском традицијом, готово потпуно наклоњеној династији Тјудор. Њега изненађује то што се, посебно преко Шекспира, па све до XX века, одржава искривљен приказ грађанског рата као страшног терора који је потпуно уназадио Енглеску. Одлика не само овог увода већ и целе књиге је управо у намери Чарлса Роса да супротстави чињенице ранијој традицији која је тако тумачила овај период енглеске историје. Аутор нам у уводу још појашњава свој избор наслова. Наиме, овај термин (Ратови ружа) у употреби је већ скоро пет векова.

Корени грађанског рата је наслов другог поглавља. Основни узрок избијања грађанског рата у Енглеској Чарлс Рос види у неспособности краља Хенрија VI, његовој немоћи и ослањању на корумпирани и преживели режим. Краљ, испрва због малолетства, касније због сопствене слабости, није могао да се супротстави јачању аристократије која се борила за политичку моћ и привилегије. Рос доводи у сумњу бројне друге аргументе, иако их не побија. Финансијска исцрпљеност и дугови, неуспеси у Стогодишњем рату, као и Кејдов устанак само су посредни разлози. Краљева немогућност да се носи са захтевима енглеске државе и друштва позног средњег века су кључни разлог сукоба. Чак и низ приватних ратова (сукоб Невила и Персија, на пример) само су посредни узроци.

Сматрам неопходним да укратко полемишем са овим ставом. Слаб владар на престолу у једном врло деликатном тренутку може да буде само разлог ***више***, али не и ***кључни*** разлог за рат. Енглеска је после Стогодишњег рата остала без поседа у Француској. Бројне француске кампање тешко су јој оштетиле буџет. Код куће је беснело низ приватних ратова. Слаба личност краља могла је само да допринесе кризи. Овим не желим да правдам Хенрија VI, тим пре што његову неспособност не истиче само Рос већ нпр. и Сидни Пеинтер у *Историји средњег века.*

Најобимније поглавље, у овој по обиму мањој књизи (141 страна), носи назив *Грађански рат и династичка револуција*. Хронолошки обухвата период од 1460. до 1487. године. Иако излагање о ратним сукобима и првим биткама започиње још у претходном поглављу, ово је ипак у целости

посвећено сукобима. Само поглавље има неколико мањих целина. Прво је насловљено *Јорк и Ланкастер 1460–1464*. Описује се јоркистичка инвазија на Енглеску, заробљавање краља, као и амбиција Ричарда од Јорка да се прогласи краљем. Даље је значајно поменути успињање Едварда од Марча, односно потоњег краља Едварда IV, као и битну улогу краљице Маргарете Анжујске и Ерла од Ворика. Аутор књиге даје велик значај и улози страних сила у унутрашњем сукобу, пре свих Шкотске, Француске и Бургундије. Овај део трећег поглавља посвећен је сукобу Ланкастера и Јорка, а Рос истиче да је још 1469. година могла да означи крај грађанског рата између присталица старе династије и јоркистичке странке. Међутим, долази до унутрашњег сукоба између победника у првој фази рата, али и поновног уплитања поражене странке.

Назив другог дела у овом поглављу нам јасно одсликава ту ситуацију – *Подељени Јорк 1469–1471.* У овом периоду долази до озбиљних ратних сукоба између Ворика и његовог сарадника Кларенса (краљев брат) с једне, и краља с друге стране, због разлика и у унутрашњој и у спољној политици. У овај сукоб уплеле су се и Француска и Бургундија. Едвард је био и заробљен, да би на крају потражио склониште у Бургундији, док је уз помоћ Француза у Енглеској рестауриран режим Хенрија VI. Међутим, и ова рестаурација је савладана, поново уз помоћ стране силе – Војводства Бургундије. До краја овог дела описује се повратак Едварда на престо, сукоби са противницима и коначно смиривање отвореног отпора власти краља Едварда IV.

Трећи део овог поглавља *Тјудор и Јорк 1483–1487.* почиње констатацијом да су 1471. године Ратови ружа и завршени, као династички сукоб Ланкастера и Јорка. Међутим, нове поделе у владајућој кући Јорка доводе до наставка грађанског рата, што је и тема овог дела. Сукоб између претендената на престо Ричарда од Глостера (потоњи Ричард III) и Хенрија Тјудора (муж Елизабете од Јорка, најстарије кћери Едварда IV) наставак је унутрашњих сукоба у Енглеској. Описује се помоћ Француске, у доласку Хенрија Тјудора на престо, чиме се поново истиче уплитање страних сила у грађански рат. Паралелно се обрађује владавина Ричарда III и његов однос са великашима. Управо су магнати централна тема. Њихова несигурна држања, па и издаја неких најутицајнијих, представљају кључне чиниоце јоркистичког пораза.

Овим трећим делом треће поглавље се приводи крају. У њему Рос још напомиње Бургундију као центар јоркистичког окупљања после уздизања Тјудора, као и случај претендента Ламберта Симнела.

Битке и војне јединице. Војни аспекти рата назив је четвртог поглавља. Као што сам већ поменуо, аутор је сагледао различите аспекте грађанског рата. Свако поглавље представља посебан аспект рата. Војни аспекти се посматрају кроз неколико фактора. Чарлс Рос се бави проблемима извора за битке и војна питања уопште, констатујући њихов мањак. Затим се бави тактиком и наоружањем. Описује се оружје које се користило, као и родови и видови војске који су у рату учествовали. Истиче се и значај команданата, посебно краља Едварда IV. Кратки описи неких битака су такође присутни. Едвардов поход на Лондон и битке код Барнета и Тјуксбериј против краљице Маргарете Анжујске додатно наглашавају ауторов став о Едварду као врсном војсковођи. Сам краљ није никада био поражен и победио је у четири окршаја. Описује се и битка код Босворта, којом је Хенри Тјудор и дошао на трон Краљевине Енглеске. Величина војски и војници који их сачињавају се такође обрађују. Учешће градова, лордовских породица, као и сељака такође су тема овог поглавља. Најзначајније магнатске породице су учествовале у рату, а више и ниже племство (џентрија) били су у великој мери увучени у сукоб. Градови су махом били неутрални, док је највећи део регрута чинило локално сеоско становништво.

Утицај грађанског рата на енглеску политику и друштво назив је последњег поглавља. Аутор овде полемише са, како он каже, „митом" о томе да су Ратови ружа уништили цело енглеско друштво. Највећи утицај грађански рат имао је на краља и великашке породице. Многе су изумрле а многе биле кажњаване као присталице противника. Међутим, највећи део прелата, правника и поменутих градова остали су махом изнад сукоба. Слабљење моћи Доњег дома Парламента, као и утицаја аристократије, најважније су последице унутрашњих сукоба.

Међутим, упркос увреженом ставу, аутор износи податке да су Ратови ружа изразито мало утицали на обичног Енглеза. Пустошења и материјалних разарања је било мало. Безакоња и насиља појединих моћника је било више него иначе, али Рос наводи да је насиље обележје позног средњовековног друштва и да је рат само појачао то насиље.

Паралелно са сукобима развија се архитектура, граде се замкови, иако неки наводе да је дошло до смањења градње. Али, на то смањење много је утицала и општа економска рецесија, док су политички сукоби само посредније на то утицали. Литература се и даље готово несметано развија, а Рос ово дело завршава закључком да је петнаестовековна Енглеска једна богата и разнолика цивилизација.

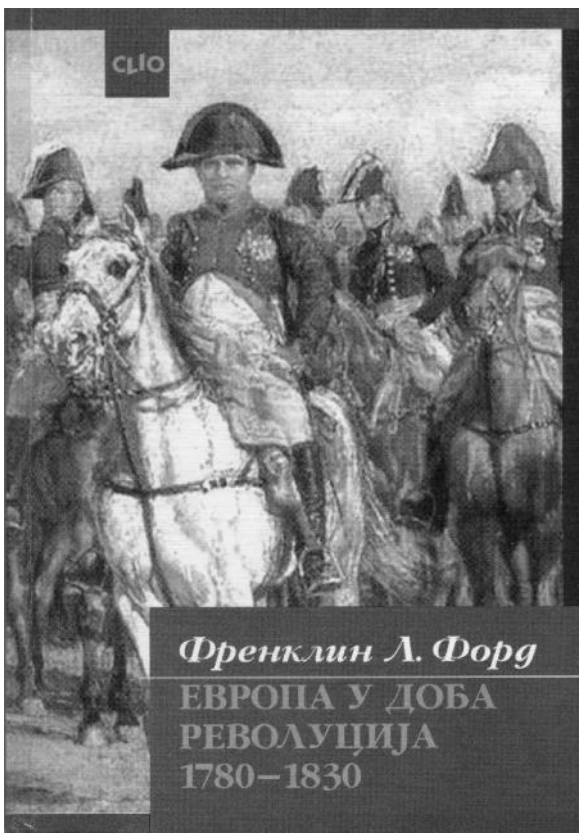
Осим основног текста књига садржи и неколико генеалошких и хронолошких таблица. Такође, има и библиографију. Примедбе се управо односе на ове техничке детаље. Дело није опремљено научним апаратом, изузев примедаба преводилаца. Сам аутор се користио наводима других научника, као и средњовековним хроникама, али се у самом тексту не налази одакле су наводи преузети. Библиографија на крају је детаљна, аутор нам пружа доста података о енглеској литератури о Енглеској у позном средњем веку. Извори нису посебно наведени. Можда су се могле додати и референце о новијим издањима, као и издањима на другим језицима. Недостатак илустрација унеколико осиромашује ово издање, као и врло кратка белешка о писцу без библиографије.

Иако постоје ове пре свега техничке мане и пропусти, за историчаре средњег века ванредно је важно што се на нашем језику појавило овакво дело, наравно уз наду да ће бити још превода, али и више оригиналних радова из ове области, чиме би се наша стручна и научна, али и целокупна јавност боље упознала са средњим веком који је уобличио и поставио фундамент данашње европске цивилизације.

Мирослав Павловић
Банатски Карловац

Френклин Л. Форд, ***Европа у доба револуција 1780–1830***, Clio, Београд, 2005, 514 стр.

Друго, допуњено и прерађено издање књиге Френклина Форда представља сажет, општи преглед педесетогодишњег, турболентног раздобља европске историје. Почетна временска одредница, 1780. година, узета произвољно, има циљ да истакне карактеристике старог режима, под којим термином Ф. Форд подразумева режиме у читавој Европи пре Француске револуције. Нагласак ставља на промене које су наступиле у овој епоси, закључујући да рестаурација није довела до повратка на старо, јер Европа после велике револуције више није била иста. Догађаји у Француској, револуција и наполеоновско доба представљају централну тематику, имајући у виду њихов утицај на паневропску историју.

У уводу Ф. Форд истиче да посебан акценат ставља на колективну историју, од чега помало одступа у наредним поглављима интересујући се за улогу личности у историји. Читаво прво поглавље посвећено је критичкој анализи извора, а допуњено је библиографијом на крају књиге. У оквиру следећих петнаест поглавља издваја се неколико тематских целина – период пре револуције, револуција и доба Наполеона, рестаурација и културне прилике. Прва тематска целина, у оквиру

засебних поглавља, даје анализу друштвено-културних, државних и политичких прилика. Детаљна анализа друштвених слојевитости, нагли пораст становништва или изглед војних униформи, само привидно добијају претерану пажњу. Аутор детаљима карактерише глобалне процесе. За разлику од неких других студија западноевропских или америчких историчара, овде је европски исток добио своје место. Форд, ерудита и добар познавалац историје „малих" народа, посебну пажњу поклања терминологији и терминолошким разликама. После упознавања са општим одликама, посвећује се анализи сваке државе понаособ.

Европа старог режима одаје противречности, њена култура је дивергентна: виша, чији је носилац космополитска виша класа и која се огледа у домену филозофије, језичкој франкофонији, елегантној архитектури или опери; и нижа плебејска, која се огледа у народној епици али и високим књижевним дометима. Партикуларизам је наглашен и у подели држава на велике, мале и тзв. „рој комараца", уз истицање значаја великих сила у историји, нарочито њиховог дипломатског и војног потенцијала. Традиционалне супротности, британско-француске и аустро-пруско-руске, дају правац европској историји. Покушавајући да пронађе узрок појави револуције баш у Француској, Форд износи запажање о њеном државном уређењу. Наглашава централизам и окренутост Паризу, у чему проналази битан чинилац успеха револуције и стварања „Нове Француске". Изузетно занимљив стил, како сам аутор истиче у форми приче, поставља низ контемплативних питања. Најважније питање тиче се карактеристика утицаја идеја просвећености на револуцију. Наглашавањем значаја Америчке револуције и анализом реформних покушаја и реакција у предреволуционарној Европи поставља се питање особености Француске револуције; колико је народни устанак јединствен, а колико представља само варијанту немира. Ф. Форд Француску револуцију посматра као скупину револуција и посвећује јој свега тридесет шест страна, од којих су најважније оне посвећене тумачењу револуције, где указује на контроверзе и неслагања о њеном значају. Револуцију прати и кроз одјеке широм Европе, све до њене периферије. Панегирички истиче чињеницу о настанку нације и идеју о преображају Европе, која је касније из корена изменила свет.

Целина посвећена револуцији изван граница Француске, осим идејно-политичких утицаја пружа информације и о ратовима, мада војна историја остаје занемарена. Посебно су значајни описи извора сазнања Европљана о догађајима у Француској, који, сходно Форду, зависе од локалних прилика. Револуција код извесних политичких групација изазива снажне емоције и врши притисак на европски поредак, али се не би могло закључити да

велике силе своју пажњу искључиво поклањају Француској. Стари проблеми и несугласице слабо се заборављају. Не треба изгубити из вида да је ово време поделе Пољске. Наполеонови ратови, тек накратко, пореметиће европску равнотежу.

Наполеону и његовом односу према Европи Форд посвећује два поглавља, сликовито анализирајући његову личност, што је допуњено сегментом о новинама које његово доба доноси. Инсистирајући на универзалним тековинама које револуција у Француској намеће европској цивилизацији и на њиховој постојаности у модерном европском друштву, Форд сегментарном, детаљном, анализом покушава да од револуционих достигнућа одвоји Наполеонове тековине. Период конзулства и царства означава револуционарним. Наполеонове ратове посматра као хегемонистичку борбу, најзначајнију тему европске историје. Француску хегемонију пореди са хитлеровском, истичући њен блажи карактер, и налазећи оправдање за насиље, које доноси потреба самозаштите, под паролом заштите природних граница.

Рат остаје тематика и наредног, десетог поглавља, које носи име *Размере насиља*. Оно покушава да пронађе узроке тако снажно изражене француске надмоћи током шеснаестогодишњих ратова од 1799-е до 1815-е године. Промена регрутног система, повећање броја војника, војна тактика и технолошке иновације нагло мењају представе о европским ратовима. Пропаганда и контрола мишљења добијају афирмацију и на војном пољу. Појава маринаца, подморница и комбинованих поморско-десантних амфибијских операција најављује ново доба војне историје. Крај једне епохе најјасније означава последња поморска битка једрењака, код Трафалгара, или копнена код Ватерлоа. Промене на борбеном пољу, закључује Ф. Форд, доводе до све израженије концентрације моћи код неколицине великих европских држава. Напредак технике, по њему, ипак остаје ограничен једним глобалним насиљем које захвата Европу. Погубљења, масовни немири, терор, политичка убиства, атентати, привредни и пропагандни рат, остављају пустош за собом. Форд истиче одсуство снажних емоција и искривљене идеологије као узроке ратног стања које проналази у националном егоизму и евентуално жељи да се диктирају мировни услови када за то дође време.

Европском систему после 1815-е године посвећена су два поглавља. Констатујући мешавину старог и новог у европској политици, Ф. Форд нове прилике посматра кроз дипломатију, износећи поставку о незамењивој улози народа, чији је значај у јавним пословима европских држава све изра-

женији. Конгресна Европа унела је термин великих сила у дипломатску историју. Мале државе, изложене утицајима великих, током Наполеоновог доба започеле су процесе интеграција, који се настављају током читавог деветнаестог века. Равнотежа моћи и надзор над Европом, успостављени Бечким конгресом, услед несугласица победника над Француском, немају изгледа за успех. Три су по Форду узрока несугласицама: источно питање, утицај у колонијама и настојање да се одржи status quo. Период од 1815-е до 1822-е године, доба конгреса, Форд зато назива експериментом, неуспелим опитом, јер конституисање нација и све снажнији национални интереси скрећу пажњу великих сила са општег интереса на појединачни. Највећи домет политике Свете алијансе Форд види у успостављању система који је одложио општи сукоб за скоро сто година. Нешто већа пажња посвећена је америчком континенту и Монроовој доктрини, као и Грчком устанку, локалном догађају, који заокупља европска политичка интересовања. Револуције 1830-е забележене су тек фактографски. Знатну пажњу Френклин Форд поклања наставку повећања броја становника, механизацији и економском развоју, за који истиче да је неравномеран, слабији на истоку. Запажа противречности реформаторских и конзервативних кругова, као и појаву тајних друштава. Рестаурацију не посматра као обнову, јер је она немогућа. Износи поставку о убрзаном развоју Европе од 1780-е до 1830-е године, који изгледа знатно бржи од неког другог полувековног раздобља, што се огледа у духовној сфери, чему посвећује два последња поглавља.

Пошавши од претпоставке да се културни развој ове епохе може означити као транзициони, аутор запажа изузетан културни напредак, за који констатује да ипак заостаје за напретком на крају седамнаестог или деветнаестог века. Даје подробну анализу научних достигнућа кроз појединачне опсервације неколико десетина научника, уметника и филозофа. Доба, које је изнедрило модерне академије наука, дало је свету имена попут Канта, Хегела, Конта, Сен Симона, Ома, Фарадеја, Токвила и Нибура, Гоје и Делакроа, Бетовена, Хајдна, Шуберта, Росинија, Џејн Остин или Пушкина, Браћу Грим и Стендала. На више места, овај амерички историчар, истиче европску доминацију светом, наглашавајући да његов интерес за европску историју мало одступа од тумачења светске историје. Извесну динамичност језичког стила и наглашеност историјског значаја, постиже аутентичним говором епохе, кроз цитате Томаса Пејна или Бајрона. Револуционарно доба посматра као прекретницу европског народа. Анализирајући однос друштва и културе, у последњем поглављу, дотиче се проблема глади, констатујући да је услед појаве кромпира она била мања 1830-е него 1780-е године. Лакши услови живота и већа писменост шире кругове конзумената

уметност. Нове теме, нови стилови, романтизам, неокласицизам и бидермајер, обележавају крај револуционарне епохе. Уметничка форма и израз, закључује Форд, постају слободнији, долази до смањења разлике између високе и ниже културе, док велика дела бивају инспирисана фолклором.

Треба нагласити опремљеност књиге научним апаратом, необичним за дела новије западне провенијенције, као и картографску опскрбљеност. Превод *Европе у доба револуција 1780–1830*. представља само једно у низу дела посвећених једној од најексплоатисанијих историографских тема. Његову посебност чини једноставност израза која би могла привући ширу читалачку публику, као и прегледни карактер, прилагођен студентима историје, који и научним зналцима може увек добро доћи као користан подсетник.